

המכון ללימודי השואה ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092

Bitan.shoa@gmail.com

בס"ד, ניסן תשע"א, אפריל 2011

ביטאון פורום שמירת זיכרון השואה

גיליון מספר 36

עורך: גדעון רפאל בן-מיכאל

השמדת יהודים בבורות ההריגה

תוכן העניינים

עמודים

- גדעון רפאל בן-מיכאל: פתח דבר 4-3
- יצחק גלר: בגטו ובהשמדה – חורבן העיר סארני 19-5
- י.ורמשטיין: כצאן לטבח {שיר} 20
- רבקה יוסלבסקה: עדותה במשפט אייכמן 26-21
- ישראל פינצ'וק: במלחמה על הצלה ועל החיים 28-27
- מרדכי ויסמן: ברחתי מבורות ההרג 38-29
- ניסן בורוביק: בשואה ובמאבק לחיים 48-39
- בת לאה: על קהילת ויסוצק שאיננה 50-49
- יהושע וובק: גיא ההריגה 53-51
- משה ויסברג: החיים והאובדן של היהודים בדובנא 61-54
- חסיד אומות העולם – הרמן פרידריך גרבה 68-62
- ד"ר הלל זידמן: סופה של סקלאט 73-69
- אברהם שירי: ראשית ואחרית 80-74
- יעקב גלר: שומסק בסופה {יומן משוחזר} 92-81
- יעקב ויינשטיין: חורבן ראזיווילוב 104-93
- חורבנה של סביסלוטש 107-105
- זאב סובול: על גטו וישניביץ 115-108
- ביבליוגרפיה + מראי מקומות 116-118

גדעון רפאל בן-מיכאל פתח דבר

לחברי פורום שמירת זיכרון השואה, השלום והברכה!

כדי לקבל תמונה רחבה ומהימנה על רציחתם של יהודים בבורות ההריגה, אני מביא עדויות מלאות, המספרות את כל מה שהתרחש באותן קהילות יהודיות, מכניסות הגרמנים לעיירות ועד סיום המלחמה.

מהעדויות, נוכל גם לקבל גם מידע על תנאי החיים הקשים בגטאות, פעילות היודנראט ועל התושבים המקומיים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים במעשי הרצח, העינויים, ההתעללויות ושווד הרכוש היהודי.

עם תחילת תהליך השמדתם של היהודים, נקטו הגרמנים בשיטת הרג של ירי בבורות ההריגה שהכינו מראש או בגיאיות טבעיים או בבורות שהיו קיימים כבר במקום (בגרמנית: Tötung Gruben באנגלית: Slaughter pits).

בורות ההריגה נרצחו קרוב ל- 1,250,000 יהודים, מרביתם באזורים שנכבשו על ידי הגרמנים בשטחי ברית המועצות, שכללו את מזרחה של פולין, המדינות הבלטיות וחלקים מרומניה. {בשואה נרצחו עוד כ-3,500,000 יהודים במחנות ההשמדה וכ-1,250,000 יהודים נרצחו בירי בגטאות, מתו ברעב, ממגפות, מצעדי מוות ועוד. סה"כ נרצחו כ-6,000,000 יהודים בשואה}

שיטה הרצח בבורות, פעלה כך: הגרמנים היו אוספים את יהודי המקום אל בור ההריגה מרכזי. כשהיהודים הובאו לשם, הם היו צריכים להתפשט ולעמוד בשפת הבור. הגרמנים ועוזריהם המקומיים היו יורים בהם והקורבנות היו נופלים לתוך הבורות. לאחר מכן, היו מכסים את הבורות בעפר. קיימות עדויות רבות על אנשים שהפילו עצמם לתוך הבורות למרות שלא נפגעו מן הירי ולאחר שעות חילצו עצמם מתחת להררי הגופות. הגרמנים היו נחושים מאד להשמיד את היהודים. הם רדפו גם אחרי המעטים שהצליחו להימלט או להתחבא.

הגרמנים הגיעו להכרה שהשיטה איננה יעילה, בזבזנית מבחינת תחמושת, ומותירה צלקות בנפשותיהם של החיילים הגרמנים בגלל הקשר הבלתי אמצעי שנוצר בין הרוצח לבין קורבנו, ולכן, כאמצעי עיקרי להשמדה המונית, הכניסו הנאצים לשימוש בסוף שנת 1941 שיטה חדשה של הרג באמצעות גז, שהלכה והשתכללה במרוצת הזמן. במקום בורות הירי הוקמו מחנות השמדה.

השמדתם של היהודים נעשה בשלבים: עם כניסת הצבא הגרמני לישוב, היו הגרמנים ממנים את מועצת היהודים-היודנראט. בדרך כלל היו אלה נכבדים יהודים וזקנים שנשארו במקום, אנשים שלא היו מעורבים בחיים הפוליטיים.

מיד לאחר הקמת היודנראט, היו מתפרסמות מודעות, שעל יהודי המקום להירשם בוועד היהודי, ומי שלא יעשה כן יירה.

לאחר תקופה קצרה של ימים אחדים או שבועות, נצטוו היהודים להתייצב במקום מסוים בעיר כדי להישלח למחנה עבודה. במודעות נכלל איום שכל יהודי שלא יתייצב וכל אדם שסייע בהסתרת יהודים יוצא להורג.

היהודים נצטוו לקחת עמם רק בגדים מעטים ולא לקחת דברי מזון, כי הם "יסופקו להם" מידי הרשויות. את היהודים הנאספים ליוו גרמנים ויחידות חמושות מקרב התושבים המקומיים. הללו היכו, התעללו וירו בכל מי שפיגר או שהביע מחאה כלשהי. היהודים הנאספים הובלו, לרוב ברגל, ולעיתים במשאיות, לתעלות אנטי-טנקיות, למחצבות או לגאיות או לבורות שנחפרו בקרבת הישוב. סמוך למקום הרציחה חולקו היהודים לקבוצות, בכל אחת עשרות או מאות נפש. הקורבנות נצטוו להתפשט והובלו לאתר הרצח, שהיה מוקף גרמנים חמושים במכונות ירייה. היהודים הוכנסו לתעלה, לבור, לגיא או למחצבה, ונפתחה עליהם אש מכול עבר.

כדי "ליעל" את מלאכת ההשמדה, **הקימו הגרמנים גטאות** ובהם **ריכזו את היהודים** בצפיפות איומה. בהרבה גטאות צורפו יהודים מכפרים ומעיירות שבסביבת הגטו. הם רוכזו בשכונות מסוימות. באותם הישובים נצטוו היהודים לעבור לאחת השכונות, לרוב שכונה שהתגוררו בה יהודים רבים יחסית, והאוכלוסייה הלא-יהודית נצטווה לצאת ולעבור לדירות שהתפנו בשכונות אחרות.

תושבי הגטו נצטוו גם **לענוד סימן היכר מיוחד** – סרט לבן או מגן דוד. מהגטו היו נלקחים לעבודה מחוצה לו אנשים צעירים, בעלי-מלאכה ועוד, והם עשו עבודות שונות אגב התעללות קשה בהם.

גם לאחר הקמת מחנות ההשמדה, המשיכו הגרמנים להשתמש בשיטת הירי לבורות עד סיומה של המלחמה, למשל, בעיירה בוצ'אץ' (שחלק מיהודיה גורשו למחנה ההשמדה בלז'ץ) נורו למאות אחרוני היהודים בגטו בבורות על גבעת הפדור שבפרברי העיר. בבוצ'אץ' נחפרו הבורות בסמוך למקורות המים של העיר ודם הקורבנות חילחל למי השתייה של העיירה. היהודים אולצו להוציא את גופות הנרצחים מן הבורות ולהעבירם למקום קבורה חלופי כדי להפסיק את זיהום המים. ביולי 1943 הוכרזה בוצ'אץ' כיודנריין.

* * * *

ברצוני להדגיש! אני מביא את העדויות כפי שנכתבו במקורות. לא שיניתי את הניסוחים והתחביר, וזאת כדי לשמור על אוטנטיות של העדויות.

* * * *

שני ביטאונים שיצאו לאור בעבר, עסקו גם הם בבורות ההריגה והם:
ביטאון 25: **פונאר** וביטאון 28-29: **יהדות קובנה והפורט השביעי**.

כמו כן, ברצוני להפנות את הקוראים לאתר אינטרנט, הנותן מידע על עוד 20 אתרים בהם נרצחו יהודים בבורות ההריגה.

כתובת האתר: <http://www.learn.org.il/poland/pits>

נזכור ולא נשכח!

עורך הביטאון

עורך הביטאון

יצחק גלר

בגטו ובהשמדה

חורבן העיר סארני

הכיבוש הרוסי

באחד בספטמבר 1939 פרצה המלחמה בן גרמניה לפולין. לאחר ימים אחדים הגיעו המפציצים הגרמניים לסביבות סארני והחלו בהריסת מסילות הברזל. דיכאון השתרר בכל, ומצב הרוח הכללי ירד פלאים. כל אחד חש שעומד להתחולל דבר איום, אבל קשה היה לנחש מה צופן העתיד בחובו, הלב ניבא רעות.

ב-27.9 כבשו הרוסים את העיר. מייד לאחר הכיבוש הורגש מחסור במזון: לחם, סוכר ובשר. כדי להשיג קילו סוכר צריך היה לעמוד בתור לילה שלם, ולא תמיד הוכתר המאמץ בהצלחה. בדים וסדקית אי אפשר היה להשיג בכלל, אלא אם כן מישהו שעבד במחסנים הממשלתיים יכול היה להשיגם שם.

המשכורת ששולמה לעובדים הספיקה בקושי לשבוע בחודש. במילים אחרות: מסטאלין קיבלו אומנם מקום עבודה, אבל לפרנסה צריך היה כל אחד לדאוג בעצמו. אם לא גנבו לא היה להם. הציבור היה אחוז פחד עד כדי כך, שאדם נזהר מהביע דעת כלשהי בפני חברו. המלשינות פרחו, המאסרים תכפו ורבים הוגלו לסיביר.

כל התושבים חולקו למזרחיים ולמערביים. אלה שהגיעו מרוסיה, המזרחיים, תפסו את כל עמדות המפתח. המשרות במחסי המזון, ההלבשה וכדומה. אנו, המערביים, נאלצנו להסתפק במשרות פחותות ערך.

בתי הכנסת שממו מאדם. כי השלטון הסובייטי לא הכיר בחגים דתיים. ביום כיפור 1940 ביקשתי מאת מנהל העבודה שישחררני מהעבודה, ולא נעניתי. החיים נעשו קשים מיום ליום. לא היה הדבר בבחינת סוד, שבתחנת הרכבת של סארני היו נשלחו רכבות עמוסות מזון בשביל האוכלוסייה והצבא הגרמנים. זו הייתה מתנתו של מולוטוב לחברו ריבנטרופ בעקבות חתימת חוזה הידידות על חלוקת פולין. רוסיה עזרה לגרמניה להתעצם במשלוחים של מזון, נפט, בנזין ופלדה שלה.

בסארני נמצאו אז כאלפיים פליטים ממרכז פולין. לרוב היו אלה אנשים חסרי כל. החזקתם הכבידה מאוד על תושבי העיר. רובם נשלחו בקרונות סגורים לרוסיה.

תקופת הכיבוש הרוסי נמשכה מ-27.9.1939 עד 22.6.1941, היום בו פרצה מלחמת רוסיה – גרמניה. בתקופת הכיבוש שלהם בסארני, הספיקו הרוסים לפעול מעט מאוד לטובת העיר ותושביה.

הכיבוש הנאצי

ביום 22 ביוני 1941 פרצה המלחמה בין השותפים: רוסיה וגרמניה. בסארני, שהייתה סמוכה לגבול שחצה את העיר קובל, עוררה הידיעה המרעישה על פרוץ המלחמה בהלה איומה. רוב התושבים אמרו להימלט לרוסיה, אבל השלטונות העירוניים התנגדו לכך וניסו להסדיר את היציאה לפי רישיונות. להיתר יציאה זכו רק יחידים, ואחרים נמלטו על דעת עצמם. רוב היהודים נשאר בעיר והשלים עם גורלו בסברו שצרת רבים חצי נחמשה, ואשר יעלה בגורלו של כלל ישראל – ייפול גם בחלקו של ר' ישראל...

בחמישה באוגוסט 1941 כבשו נושאי צלב הקרס הנאצים את העיר. מייד התחילו להגיע ידיעות מחרידות על הרג ורצח יהודים. בין בידי הנאצים ובין בידי התושבים הנוצריים, שפתחו ב"מלאכת הקודש" שלהם עוד לפני בואם של הנאצים. רבים מהיהודים פקפקו באמיתות הידיעות וראו בה תעמולת זוועה. לצערנו, חזינו מהר מבשרנו שהמציאות עלתה על כל שסופר.

פעולתם הראשונה של הגרמנים בעיר הייתה לחטוף גברים לעבודות כפייה. התושבים היהודים אולצו לפנות את ההריסות של מוסך הקטרים (הדיפו) של הרכבות, שהרוסים פוצצוהו לפני עזיבתם, לנקות את הפסים של מסילת הברזל, ועבודות מפרכות אחרות. העבודה נמשכה מחשיכה עד חשיכה. והשכר – מכות רצח, ולעיתים גם מקרי מוות. הנשים היפות ביותר אולצו לנקות בידיהן את בתיה שימוש, וכל שהעיזה לסרב – ספגה מכות אכזריות.

האוקראינים והפולנים המקומיים שמחו לאידם של היהודים, והשתדלו אף לעלות – ביחסם העוין – על מוריהם. האינטליגנציה האוקראינית נהנתה מזכויות מיוחדות. מנהיגיהם היו הרועים הרוחניים שהורו לצאן מרעייתם: להרוג ולהשמיד, כי דם יהודי – הפקר, גם הפולנים לא גילו יחס אנושי יותר, כי באשר ליהודים היו שני חלקי האוכלוסייה הנוצרית זהים בדעותיהם ובשנאתם.

מועצה יהודית

ביום הראשון לפלישתם לסארני, הקימו הנאצים **מועצה יהודית**, שתפקידה היחיד היה לבצע את פקודות הגרמנים וגזרותיהם, שלדאבוננו לא חסרו. פקודות אלה רבו מיום ליום, וכל אחת הייתה אכזרית מקודמתה. הייתי עד ראייה למקרה כאשר המועצה היהודית נדרשה לספק תוך זמן קצר 70 חליפות גברים מסוג מובחר, 100 זוגות מגפיים, סכו"ם מוכסף ל-50 איש למועדון הקצינים, ונוסף על אלה – שעוני זהב, שרשרות, יהלומים ופנינים. המועצה היהודית נדרשה להעמיד מדי יום ביומו 300 גברים ו-100 נשים לעבודות כפייה, לפינוי ההריסות של הגשר שעל הנהר סלוץ' וחידוש מוסך הקטרים של הרכבת. בשני מפעלים אלה הושקעו, מלבד חומרי בניין, גם נחלי דם יהודי.

מן היום הראשון אולצנו לשאת סרט כחול-לבן עם מגן-דוד – כדי להבחין בינינו לבין התושבים המקומיים. לאחר שלושה ימי שלטון הטילו עלינו הרוצחים היטל עונשין בסך חמישה רובל זהב לגולגולת. בידי הגרמנים נמצאה רשימה מדויקת של יהודי סארני.

תמורת העבודה לא קיבלו היהודים שום פיצוי כספי או אחר. כל יהודי היה מקבל 60 גרם לחם, שהרכבו היה: מעט קמח ומעט קמח של תפוחי אדמה מעורבים בסובין. יהודים אחדים אף קבעו, כי לשם השלמת התערובת המזינה הוסיפו בה הגרמנים מנה קטנה של עטרן.

הישוב היהודי התחיל לסבול רעב, והשכנים הנוצרים עמדו על דמו ונמנעו מלמכור לו צרכי אוכל. הם ציפו להשמדתנו ולקבלת בתינו ורכושנו. בעד חפצי הלבשה שהוצאו למכירה, הם שילמו מעט מאוד, ולעיתים קרובות אף היו משיגים את החפץ במרמה ללא כל תמורה בעדו.

ההזמנות והדרישות מצד הגרמנים רבו ותכפו, כי מדי יום ביומו היו באים מגרמניה גרמנים חדשים והיה הכרח לרהט להם חדרים מחדש, מבתי היהודים הוצאו כל הרהיטים היפים וכלי המיטה, נמצאו גם גרמנים ששלחו רהיטים לגרמניה.

בשבוע הראשון לשלטונם פרסמו הגרמנים פקודה של המחלקה הכלכלית שלהם למסור לה את בעלי החיים, כגון פרות, סוסים ועזים. הגרמנים אספו מחצרות היהודים יותר מ-2,000 פרות ועשרות עזים.

הילדים היהודים נראו כשלדים חיים. הם הסתובבו ברחוב האנדלובה ובסמטה בה נמצאת המסעדה של גולדמן – מקום מושבה של המועצה היהודית. ברחוב זה התהלכו המשה'לעך, שלמה'לעך ורבות שלנו כשפניהם חיוורות כסיד ועיניהם הכבדות שקועות מרעב ופחד.

ד' אלוהים, איך הסתרת פניך מהם והפקרת אותם בזרועות הרעב והמוות?! **האם היהודייה** הייתה דוויה, כמושה, בפניה ובגופה שולה רזון, ועיניה היו מקור דמעה למראה עולליה הנמקים ברעב. **הגברים והנשים** נראו כמתים חיים. האנשים התייאשו מהכל והתפללו למוות: שהארץ תבלעם. חיי היהודים נעשו הפקר. ליהודי אסור היה ללכת על המדרכה, אלא רק באמצע הרחוב, לכל נוצרי ניתנה הרשות לירוק בפני יהודים. משש בערב עד שש בבוקר אסור היה בכלל ליהודי להיראות ברחוב.

לעבודות כפיה היו מוליכים את בני כל הגילים, מבני 12 עד בני 65. קשה לתאר את התנאים בהם נאלצו האנשים לעבוד, לא ניתן חופש אף לרגע. ובעד כל סטייה, ולו הקטנה ביותר, מן ההוראות, היו מכים במגלבים מכות רצח, המצב נעשה לבלתי נשוא. אנשים צבו מרעב וממכות וקרו אפילו מקרים של מיתות רעב.

הישוב היהודי לא ידע שבת וימי חג מה הם. בתי הכנסת ובתי המדרש נתפסו בידי הגרמנים והפכו למחסנים ואורות.

עורך הדין מאריניוק נתמנה על ידי הגרמנים בתור ראש העיר סארני, ולמחלקת העבודה מונה מזכיר העירייה לשעבר קוסטרון. שני צוררים אלה גרמו לישוב היהודי צרות צרורות. קוסטרון הוא האשם במותם של יהודי טוצ'ין. בהיותו מנהל המחסנים בעיירה הסמוכה לטוצ'ין, חיסל במו ידיו מאות יהודים. לאחר מכן השיגה אותו יד הצבא האדום, והוא הועלה אל הגרדום במבצר לובלין.

אלה היו חיינו תחת יד הנאצים הארורים, עטי לא יודע לתאר את הצער, העינויים והסבל שעברו על הישוב היהודי, שחטאו היחידי היה שבניו נולדו יהודים.

על השחיטה הנוראה של **יהודי רובנה** נודע לנו מפי פליט שהגיע לסארני. הוא מסר למועצה היהודית פרטים על **הרצח האכזרי של 30 אלף יהודים בחורשת סוסנקי**, מרחק של שני קילומטרים מרובנה.

לא נשאר ספק בלב איש, שגורל דומה צפוי לנו. ציפינו לנס, אך ידענו שמן הנמנע שיתרחש, כי הגרמנים הגיעו עד לסטלינגרד - מהלך רב מסארני.

באחד באוקטובר 1941, זה היה בדיוק יום הכיפורים, נאספו כל היהודים במגרש הספורט, כל יהודי נצטוו להסיר את הסרט הכחול לבן ולתפור על בגדיו שני טלאים צהובים ועגולים: אחד על החזה מצד ימין, והשני על הגב.

קשה לתאר את העינויים שעברו עלינו במגרש. היינו בטוחים שהגיע הסוף. הכל היו מיואשים וציפו למוות כשל כוחנו לסבול יום-יום חרפת רעב, עבודת עבדים, לספוג מכות ועינויי מוות. ועל הכל – להסתכל בצערם ובסבלם של הילדים שהבאנו לעולם. בלי שתהייה לנו אפשרות לספק להם אפילו פת לחם הרבה. הוחזקנו במגרש במשך ארבע שעות ארוכות ולבסוף נשלחנו לבתינו.

בו ביום נצטווה המועצה היהודית לסלק מכסה שנייה של היטל עונשין לפי 5 רובל זהב לגולגולת.

במלאות שנה לשלטונם, יצאה גזירה חדשה מלפני הרוצחים, שליהודי אסור להחזיק מכונת תפירה. בתי היהודים התרוקנו גם ממכונות תפירה.

היהודים היו מובלים אל העבודה וממנה כעדר, מוקפים שוטרים מכל הצדדים. בכניסה לגטו היו אנשי המשטרה האוקראינית בודקים בבגדיהם. אם חס וחלילה החביא מישהו בכליו תפוח אדמה או שניים, היה גזר הדין נחתך במקום למוות. לוצקי, בעל מחסן נפט לשעבר בדומברוביץ, ויצחק פינקלשייטן נתפסו כשבכיסיהם תפוחי אדמה אחדים בשביל משפחותיהם. גורלם היה מר: לא רק שהוצאו להורג, אלא שהרוצחים באו לבתיהם, אסרו את נשותיהם וילדיהם, וכל המשפחות חוסלו ביחד.

בדצמבר קיבלה המועצה היהודית פקודה, באיום של הוצאה להורג. להמציא תוך שעותיים את כל מעילי הפרווה החמים של התושבים היהודיים, הואיל והחיילים הגרמנים קופאים בקור ליד סטלינגרד. המועצה היהודית הייתה ממלאת בדיוקנות את פקודות הנאצים. גם במקרה זה היא אספה את הבגדים החמים של התושבים ומסרה אותם לחיילים הגרמניים.

המועצה היהודית הייתה כלי שרת בידי הגרמנים.

הגטו

בשלושה במרס 1942 הוקם הגטו בסארני. נכללו בו הרחובות: החלק השמאלי של רחוב פילסודסקי, כל החלק השמאלי של רחוב השלושה במאי עד (אם איני טועה), לרחוב אוגרודובה. להסברת יתר אוסיף, שבצד שמאל נמצא הגטו, וביתו של ד"ר קוז'לוב היה מחוץ לגטו.

כל הגטו הוקף גדר תיל. בכל מאה מטר, ואולי אף פחות מזה, עמדו משמרות של המשטרה האוקראינית, ששמרה בקפדנו לבל יעבור חלילה יהודי לצד הארי. בצד היהודי של הגטו שמרו שוטרים יהודים, בלתי מזוינים, בפיקודו של יונה מרגלית. בגטו שררה אימת המוות, שבתה שמחה, נדם קול זמרה, כאילו נשכח צחוק, אפילו צחוק של ילד תמים לא נשמע בגטו.

המשטרה האוקראינית מילאה את תפקידה באמונה. אם רצה יהודי לעבור לצד הנוצרי, הייתה התוצאה – כדור בראש במקום, ללא משפט. הצפיפות בגטו הייתה איומה. 8-10 אנשים בחדר קטן והתנאים הסניטאריים היו כה קשים עד שאין ברצוני להעלותם על הנייר. אם חלה מישהו מהתושבים היהודים, לא נמצאו בשבילו תרופות. הרוקח ברזאם המשיך אומנם בעבודתו, אבל בית המרקחת כבר לא היה שייך לו. הוא רק עבד בו כפקיד. אנשים רבים מתו בגלל חוסר עזרה רפואית ורעב. רבים מן החיים קנאו במתים, שזכו לפחות למיתה טבעית ולקבר ישראל.

ב-25 באוגוסט 1942 נקראו באי כוח המועצה היהודית אל השלטונות ונמסר להם על ההיטל השלישי של מס כפייה. הפעם במכסה של 7 רובל זהב לגולגולת. הפעם קשה היה לאסוף את הכסף הנדרש. מאחר ובשני ההיטלים הראשונים נמסר לגרמנים הרבה מאוד זהב וכסף, כדי לקבל את הסכום הנדרש השתמשו הפעם באמצעי כפייה. כך נקשר החבר מנדל זינדל בחבלים, על שסירב לתת את הסכום שהוטל עליו. אנשים נאלצו לעקור מפיהם את שיניה זהב כדי למלא את מכסת הזהב.

יש להזכיר בהערכה את האנשים שמילאו תפקידים במועצה היהודית. בייחוד הצטיין יושב ראש המועצה, מר גרשוןוק ז"ל, אדם אציל רוח. אני בטוח שהוא לא חטא כלפי הכלל. כן אזכיר בהערכה את שמם של משה פיקמאן ובנו, שפעלו רבות בהצלת יהודים מידי המשטרה האוקראינית. כבוד לזיכרם של יהודים אלה!

בתור מזכיר המועצה היהודית שימש עורך הדין נוימן, שהגיע לסארני מפולין הקונגרסית. נוימן זה שירת את הגרמנים כמשרת נאמן. אולי קיווה שעל ידי כך יציל את חייו. אם זו הייתה מחשבתו, הרי הייתה זאת טעות פטאלית. הוא הוצא להורג יחד עם כל הציבור היהודי, אף על פי שהיה מושל יחיד במועצה היהודית והטיל את פחדו על הכל.

מפקד המשטרה היהודית היה יונה מרגלית. איש אציל, שעל אף תפקידו ידע להתחבב על הקהל בעדינותו וביושרו. בדרך כלל נהגה המשטרה היהודית יפה בציבור. אם קרו אי פעם אי-שם מקרים מעציבים, היו לרוב מעורבים בהם אנשים מהעולם התחתון, מבין הפליטים שמקורם באו.

יום ההריגה

ב-25 באוגוסט 1942 הקיפו משמרות של המשטרה האוקראינית את כל הגטו. הם לא הוציאו את האנשים לעבודה, ומפי נוצרים הסתננו ידיעות שבחורשה שבצד "פוליסקה" נחפרו 4 בורות עמוקים ורחבים. שיערנו למי נועדו הבורות והבנו שהקץ המר והאומלל של יהדות סארני מתקרב ובא.

אין בכוחי לתאר את הבהלה האיומה שקמה בעיר. אמהות קיבלו התקפות היסטוריה. יללות וזעקות בקעו עד השמיים. רבים אמרו פרקי תהילים. ברחובות התחוללו מחזות זוועה.

קבוצת לוחמה

משראיתי עד היכן הדברים מגיעים, באתי בדברים עם צעירים רבים ואירגנו קבוצה לוחמת בסיסמה: "תמות נפשי עם פלשתים". הייתי ראש הקבוצה, שעליה נמנו יונה מרגלית, שמחה מוריק ואחרים. ברשותנו היו 3 רובים, מספר אקדחים ורימוני יד. חילקתי את חברי הארגון לשלוש קבוצות. תפקידה של הקבוצה הראשונה היה לפרוק את הנשק מהמשטרה האוקראינית ולהעבירו לידינו. תפקיד זה קל היה להוציא לפועל, כי השוטרים האוקראינים היו לרוב שתויים והתרכזו בעיקר ליד בניין הקהילה היהודית. תוכניתנו הייתה להתנפל עליהם מאחור, להפתיעם בשני רימוני יד, והנשק היה מגיע אלינו. זה היה תפקיד הקבוצה שברשותי.

ריכוז הקבוצה השנייה היה בידי טנדלר, נדמה לי – שהיה נגר לפי מקצועו. אדם עשוי ללא חת. תפקידו היה להרוס את בניין חברת החשמל.

תפקיד הקבוצה השלישית היה להעלות את העיר באש.

כל זה צריך היה לקרות בלילה, אור ל-27 באוגוסט 1942. לצערי, לא יצאה התוכנית לפועל. העניין נודע לעו"ד נוימן, שציווה על שני שוטרים להביאני בפניו. נוימן צעק שבמעשיי אביא כליה על העיר ושאתי מורד במלכות. הוא איים עלי שאם לא אסתלק מן התוכנית, יאסרני באזיקים וימסרני במו ידיו לגסטאפו. תחת לחצו של נוימן, הסתלקו מהקבוצה יונה מרגלית, שמח המוריק ואחרים.

בלית ברירה נאלצתי גם אני לוותר על התוכנית.

הלילה האחרון

לא אשכח לעולם את הלילה שלפני ההריגה.

היו הרבה קורבנות. בעיניי ראיתי את מותם של אברהם משה קורבובצקה ואשתו. מר קורבובצקה רצה לעבור לצד הארי ובו במקום מצא את מותו. כן מת בליז'ובסקי, שנפצע בבטנו. ד"ר כהן ואשתו וילדיו מצאו את מותם בזריקות רעל. הם לא היו היחידים שמצאו מוצא זה. אחד מתושבי סארני שהיה בעל בית חרושת למי סודה בסאכאלין, איבד את עצמו לדעת בתליה.

בשעת הובלת היהודים לשחיטה, **קרה המקרה המזעזע הבא:** אחת הנשים, ד"ר שוורץ, רופאת שיניים במקצועה, שהגיעה לסארני עם הפליטים, הצליחה לעבור עם ילדה בן ה-4 לרחוב ריצרסקה, שנמצא בצד הארי. איש גסטאפו אסר אותה, הוציא מידיה בכוח את ילדה. תפסו ברגליו ובכוח רב רוצץ את גולגולתו בעמוד חשמל. הילד נהרג במקום וגולגולתו רוסקה והפכה לגוש בשר זב דם. האם האומללה יצאה מדעתה. תפסה את הראש המחויץ ולחצה אותו אל ליבה. הנאצי גאלה מעינוייה ורצח גם אותה.

ר' נח, חתנו של השוחט ר' פסח אליה, התקין בביתו מקווה לטבילה. על אף הסיכון הגדול שהיה כרוך בדבר. ביום ההריגה פגשתי ברחוב והוא סיפר לי בהתעוררות, שכבר הספיק לטבול במקווה. אמר וידוי ולבש תכריכים ומעליהם שם את ה"זשופיצה" של שבת. בקול רם הוסיף: ד' נתן, ד' לקח.

בשעה 5 לפנות בוקר חדרה הגסטאפו לתוך הגטו והחלה לגרש את היהודים בכיוון שער הגטו בסמטא טופולובה. בדיוקנות גרמנית הכריזו את שמות כל תושבי הגטו לפי האלף-בית, והריצו אותם בקבוצות של 200 איש – כשאנשי גסטאפו חמושים ודרוכים לפעולה סביבם – אל מקום הריכוז. צעדתי עם אשתי וילדיי היקרים (את ילדי הצעיר נשאתי בזרועותי) בשורה אחת עם גרשונוק ואשתו ועם יעקב גויזנשטין.

מחנה הריכוז נמצא לפני בית המינהל המחוזי (סטארוסטבו). במגרש רחב ידיים, שהיה מוקף שלוש גדרות של תיל דוקרני. בפנים השטח עצמו נמצאו 3 בניינים, שהרוסים הקימו בימי שלטונם. בהגיענו למקום מצאנו שם להפתעתנו את יהודי דומברוביץ, קלוסובה ורוקיטנה, שהובאו ברכבת. **יהודי ברזניצה הובלו ברגל וכמחציתם הושמדו בדרך עד סארני**, רובם היו פצועים ומגואלים בדם.

יהודי הסביבה נכנסו לבתים, ואילו יהודי סארני נשארו בחוץ, במגרש. המגרש כולו היה זרוע גופות הרוגים, מבוגרים וילדים. עד היום רואה אני נגד עיניי גופתו של נער בן 6-7 שנרצחה רק משום שהרוצח רצה לבדוק אם הרובה האוטומטי שלו פועל כהלכה.

ביסודיות ובקור רוח כאלה התכוננו הרוצחים הנאצים למלחמתם בנשים וילדים רעבים, חסרי מגן וישע.

היום המר והנמהר

יום העשרים ושבעה באוגוסט 1942 היה יום חם ביותר. השמש להטה והציקה לאנשים, שעמדו רעבים וצמאים מהשכם בבוקר עד המגרש החשוף. ילדים התעלפו מצימאון. סמוך לגדר עברה תעלה, בה זרמו מים דלוחים. כל שהעז להתקרב לתעלה ולשאוב מעט מים – נהרג במקום בכדור. אנשי המשטרה האוקראינית עשו באותו יום הון תועפות ממכירת המים המזוהמים. תמורת ספל מים היו הרוצחים מקבלים מטבע זהב של 5 רובל, שעון זהב או תכשיט אחר. ליד תעלת המים נראו **תמונות מחרידות**: אנשים שלא היה להם כסף או חפצי ערך, היו משתלטים בכוח על המאושרים, שהצליחו להשיג מעט מים, ומנסים להוציא אותם מידיהם. תוצאת הקטטות הייתה בכל מקום אחת: הרוגים שנפלו ביריות הרוצחים, שירו בנשק האוטומאטי לתוך הקהל.

נזכר אני עד מה מאושר הייתי כאשר הצלחתי להשיג מעט מים משוטר אוקראיני מוכר. רציתי להגיש את המים לילדיי, והנה התקרב אלי בריצה בנו של ברזאם, חתנו של קאנטורוביץ, וביקש מעט מים להרוות את צימאון תינוקו שהחזיק בזרועותיו.

לאחר שכל יהודי סארני גורשו מן הגטו ורוכזו במגרש, עברו הגרמנים מבית לבית, בדקו בכל פינה בחצרות הבתים וחיפשו יהודים מתחבאים. תוך החיפושים בביתו של קאנטורוביץ, מצאו אותו עם שתי בנותיו במרתף. הרוצחים הוציאו לחצר ורצחו נפש. זה לא היה מקרה בודד. **בצורה כזו נרצחו אנשים רבים.**

בשובי אחרי המלחמה לסארני נודעו לי פרטים על יהודים אלה, שהצליחו להסתתר זמן מה ונתפסו לאחר מכן **והוצאו להורג בבית הקברות היהודי**: ליב מוצ'ניק, אשתו וילדו, משה צירולניק, זרה דנברג ורבים אחרים. גם מנדל זינדל נתפס בביתו על ידי הרוצח אנטק וואסצקי, שערך בו חיפוש מדוקדק כדי למצוא זהב וחפצי ערך. ר' מנהל הובל על ידיה רוצח, שהחזיק בעורפו והרביץ לו באכזריות מכות רצח, עד לחורשה שבסביבת בית הסטארוסטבו. בחורשה זו נהרג ר' מנדל זינדל בידי הרוצח.

השחיטה

בדיוק בשעה שתיים אחר-הצהריים החלה השחיטה. **חברי המועצה היהודית של רוקיטנה הוזמנו ומייד הובלו 500 האנשים הראשונים אל הבור. כעבור דקות מספר נשמעו היריות, מלוות זעקות ייאוש. אחרי הקבוצה הראשונה הובלו קבוצות נוספות של יהודי רוקיטנה, ואחריהן יהודי קלוסובה.**

לפתע פרץ מרד במגרש ההריגה. יהודי בשם מנדל הביא איתו מספרים חותכי מתכת. וטנדלר – שנזכר כבר לעיל – השיג גרזן. שניהם החלו להרוס את הגדר. באותו זמן הוצתו שלושת הבניינים. המון אנשים פנה לעבר הגדר שנפרצה. הגרמנים ירו לעבר ההמון בכלי ירייה אוטומאטיים וזרקו לתוכם רימוני יד. גם אני הייתי בין המתפרעים, שהרסו את הגדר. ביקשתי למות לפני שאראה במות אשתי וילדיי האהובים. המוני האדם הפילו אותי ודרסו אותי ברגליהם. כוסיתי בערימת אנשים, שנרצחו או נחנקו כאשר נפלו איש על רעהו.

אני מעריך שבשעת פריצת הגדר **נרצחו כ-2,500 איש**, ויותר מאלף הצליחו להימלט.

המשטרה האוקראינית יחד עם הנאצים ערכו צייד ברחובות העיר ועשו בנמלטים הרג רב. בצייד השתתפו באופן פעיל כמעט כל התושבים הנוצריים, שהיו פושטים מן ההרוגים

והפצועים את הבגדים. בשלושת הבניינים שהוצתו במגרש הריכוז, נשרפו חיים. לפי הערכתי, כ-1,000 איש, לרוב נשים וילדים.

כפי שהזכרתי, השלמתי עם גורלי והייתי מוכן למות, אבל כוח טמיר דחפני הלאה. הצלחת להימלט ולברוח, וניצלתי בניגוד לרצוני, מקומי היה ליד אשתי ושלושת ילדיי, יחד עם המשפחה הגדולה של יהודי סארני, שנהרגו ונשחטו על קידוש השם.

באותו יום מר הושמדו בסארני במיתה איומה 14-15 אלף יהודים.

ארבעה בורות גדולים ועמוקים קלטו אותם: שלושה בחורשה שמאחורי מינהל המחוז (הסטארוסטבו) והרביעי, הגדול והעמוק ביותר, נמצא במרחק קטן משם, במקום שהיה לפניו בית חרושת לזפת. בור זה נתמלא על גדותיו, וכשכוסה – הפך לגבעה.

הילדים עד גיל 12 הושלכו חיים לתוך בור מיוחד והושמדו אחר כך על ידי הטלת רימוני יד לתוך הבור. במיתה אכזרית כזאת הומתו חמודנו.

בראש הפעולה האכזרית של השמדת יהדות סארני וסביבתה עמד אשמדאי זקן, בן שישים, איש ה.ס.ס., הרוצח שומאכר, יימח שמו וזכרו.

צוענים בגטו סארני

לגטו סארני הובאו גם צוענים – גברים, נשים וילדים – כמאה נפש בערך. שיכנו אותם בבנין הגדול של האחים ווינזובסקי, בניין משרד האוצר (אוזונד סקארבובי). המועצה היהודית נאלצה לטפל בהזנתם. היהודים נשאו טלאי צהוב עגול, והצוענים – טלאי צהוב ארוך. הצוענים התייחסו ליהודים בשנאה. הם היו טוענים לפני המשטרה האוקראינית, שהם נוצרים והיו מראים את הצלבים שעל צוואריהם. תשובת האוקראינים הייתה: היום הגיעה פקודה שיש להוציא את כולם להורג. ביום ההריגה היו הם הראשונים להשמדה.

יחס התושבים הנוצריים

פרק מיוחד בפרשת הגטו ושלטון הנאצים בעיר הוא יחס התושבים הנוצריים של היהודים. בשעה שיהודי סארני הובלו למגרש ההריגה עמדו בצידו הרחובות המוני נוצרים והסתכלו בחזיון לא בשוויון נפש או ברחמים אלא בשמחה רבה. לשמחתם היה יסוד. הם ציפו ליום הזה. הם ידעו, שהם ישתלטו על בתיהם של היהודים ועל הרכוש, שהם אגרו ביזע ובדם במשך עשרות שנים. כמעט כל האוכלוסייה הנוצרית, הן האוקראינית והן הפולנית, השתתפה בהוצאת היהודים להורג. בשעת המצוד שערכו הנאצים ברחובות, עשו נוצרים ביהודים הרג רב, בלי לחוס על נשים וילדים. מכל הרוג או פצוע היו מפשיטים מייד את בגדיו.

הראשונים היו השוטרים האוקראיניים, והגרועים שביניהם ששמותיהם יירשמו לדראון עולם: דובצינסקי מהכפר דורוטיץ', קוזלוב, שלושת האחים נוטקין: קוליה, פאבלו, והגרוע שבכולם – רוצח אכזרי, שבידיו הטמאות העביר מן העולם מאות יהודים – סירוז'קה. הוא מילא תפקיד של סגן הקומנדנט במשטרה האוקראינית, ובידיו נמצא המפתח של בית הסוהר.

סירוז'קה זה הוצא להורג על ידי הגרמנים בגלל ששחרר את חברו, רוצח שנידון למוות על ידי הגרמנים, ובמקומו תפס איכר חף מפשע והרגו.

האחים נוטקין בזזו וצברו הון יהודי רב. שני רוצחים נוספים מבין התושבים הנוצריים, שהתאכזרו ליהודים היו: אנטק וואסצקי והבנאי רצ'קו. וואסצקי רצח במו ידיו עשרות יהודים וביניהם את מנדל זינדל ז"ל.

רצ'קו היה גר בצד השני של העיר, בפוליסקה. במקצועו היה בנאי. הוא היה חולה עגבת ואפו היה רקוב. ביום ההריגה, כשעשרות יהודים הצליחו לברוח ממגרש ההשמדה, רדף אחריהם רצ'קו הרוצח בגרזן בידו ובאכזריות שלא תתואר הרג אותם.

אבל גם קצו בא. אשתו, שהתאהבה בגרמני, הלשינה עליו שהוא חולה במחלת מין ומהווה סכנה לאשתו ולילדיו. איש הגסטאפו בא לביתו, הוציאו לחורשה שליד בית הסטארוסטבו ורצחו במקום.

ראש העיר מאריניוק התרועע עם כל הרוצחים. מדי יום ביומו היה מבלה בחברתם ושותה איתם לשכרה, בדרשו מאת המועצה היהודית לספק להם כל טוב.

לחבורה זו השתייך גם המהנדס של חברת החשמל, אדם שפל ומנוול. שבוע לפני ההריגה נכנס לביתו של ליפשיץ והתרה במשפחה, שלא יעיזו להוציא בר מן הבית, כי הכל שייך לו. כנראה ידע מראש על הוצאתם להורג של היהודים וחסרה לו הסבלנות לחכות לתאריך שנקבע. לאחר שהרוסים חזרו, נאסר על ידי הנק.וו.ד., הוא נהרג בתוך תאו שבבית הסוהר, כשפגעה בו פצצה גרמנית.

בחלק העיר סאכאלין היה גר מורה אוקראיני. הבית היפה ביותר בשכונה היה שייך לו. שם משפחתו נשמט מזיכרוני. איש זה ירש את רכושן של עשרות משפחות יהודיות וצבר אוצרות. פעם בשבת, משפחתו, שמנתה שמונה נפשות, לאכול את ארוחת הערב בביתם, פגעה בו פצצה בת שתי טונות וקברה את כולם חיים. מכל הבית וממשפחת הרוצחים נשאר לזכר בור רחב ועמוק.

הבריחה

רק חלק מועט מן הבורחים, שפרצו את גדרות התיל, ניצל והצליח לברוח ליערות שבסביבות וולודימירץ וקאראסין. תוך מנוסתו נתלוו אלי בחורה מדומברוביץ, נער בשם ליפא פינקלשטיין, שאביו היה בעל בית חרושת לבורסקאות בדויד-הורודוק ושהוגלה על ידי הסובייטים בתור אזרח לא רצוי בסארני, ושני ילדיו של אשר פישבין מוולודימרץ. יחד היינו 5 אנשים.

הגענו עד לנהר הורין, על יד הכפר קוראש. מן הנמנע היה לעבור את הנהר במעברה, במקום שאפשר היה ליפול בידי השוטרים האוקראינים, או בידי האיכרים, שהפכו באותם הימים לחיות מן הסוג הגרוע ביותר. עד לרדת הלילה מצאנו מקלט בשיחים שעל חוף הנהר. מאוחר בלילה השתררה דממה עמוקה. מרחוק נראו עמודי עשן מתאבכים ועולים השמימה מן הבניינים שבמגרש ההריגה.

חציתי את הנהר בשחייה במטרה למצוא סירה לשם העברת ארבעת מלוויי. בעברו השני של הנהר מצאתי סירה ללא משוטים והעברתי את כולם בשלום. ברצוני היה להגיע לפינסק, שתושביה היהודיים נמצאו עדיין במקומם בגטו.

הלכנו ברגל כל הלילה דרך השדות, נמנענו בהתקרב לכפרים, בהם ארב לנו המוות. עיפים ותשושים הגענו לאחו והסתתרנו בתוך גדישי שחת. שהינו בתוך השחת שני ימים רצופים ואוכל ושתייה לא באו אל פינו.

ביום השלישי הציק לנו הרעב ביותר. ילדי פישבין, שהכירו את הסביבה, שמו פניהם לכפר אחירי, שנמצא לא רחוק ממחבואנו, כדי להצטייד באוכל. היה ידוע להם, שאביהם הסתיר אצל שני איכרים הון רב. האיכרים תפסו את שני הילדים ועינו אותם עד מוות. נשארנו אפוא שלושה אנשים בלבד. הסתתרנו ביער ואוכמניות שימשו לנו מזון יחיד. את הצימאון הינו מרוויים במי שלוליות.

ביום החמישי לאחר השחיטה עזבנו את המקום ופנינו צפונה-מזרחה, דרך היער, בכיוון העיר פינסק.

בדרכנו ביער נתקלנו לפתע בבניינים ולאוזנינו הגיע קול אנשים. שלחנו את הנער ליפא פינקלשטיין להיוודע היכן אנו נמצאים. לאחר כמה דקות נחרדנו לקול צעקות הנער לעזרה. רצתי קדימה כדי להפנות את תשומת לב שומר המנסרה אלי. הנער והנערה הסתלקו ועד היום לא ידוע לי מה עלה בגורלם. נראה, שנספו בידי מרצחים כיתר אחריהם.

ספגתי מכות רצח מידי השומר האוקראיני, שנפלתי בידיו. כתוצאה מהן נעקרו לי שמונה שיניים. כן הפשיט ממני את בגדיי, שדד כל מה שהיה לי והציגני ככלי ריק. לכיסוי מערומי קיבלת ממנו זוג מכנסיים קרועים, עשויים בד גס. לאחר מכן הכניס אותי לתוך צריף, בו ישנו כ-40 פועלי המנסרה. כל הפועלים לעגו לי, פרט לאחד שהזהירני שעלי להתכונן לדבר יותר גרוע. הרוצח קשר את ידיי מאחורי בחגורת, ואת רגליי כפת בחבל וזרקני לפינת הצריף כשהוא בעצמו שכב לישון על יד הסף. הוא השתעשע בוודאי בתקווה שלמחרת יקבל פרס בעד היהודי שתפס.

כי זאת לדעת: הגרמנים היו משלמים פרס של עשרה קילו סוכר בעד כל יהודי חי.

לאחר חצות, כשהכל מסביב נדם ואני התפתלתי בכאבים והייתי קרוב להתעלפות, ניגש אלי השומר השני וביקשני למסור לו את הזהב שברשותי. הסכמתי למסור לו את מקום המחבוא של הזהב בתנאי שיתיר את ידיי הקשורות מאחור ויקשרן לפני. הוא הושיט לי מים לשתייה ולשטיפת הפה הפצוע. מצידי מסרתי לו את כתובתי בסארני וסברתי לו שבחצר ביתי מתחת לעץ שזיף, הסתרתי בסיר את זהבי. איש איננו גר שם, ואם ילך לחפש את הזהב ימצאהו. השומר שמח לגילויי וקשר את ידיי בקשר רופף בעניבתי. מאחר וחגורתי, בה הייתי כפות, הייתה עדיין במצב די טוב וחבל מה לו לוותר עליה.

לאחר שהשומר יצא החוצה, דרך החלונות ראיתי שהאור הולך ורב לקראת היום, הבנתי שעלי לפעול במהירות. לפלא בעיניי מניין שאבתי כוח לכך, התרתי את ידיי ואת רגליי ובקפיצה עברתי על פני הרוצח שישן על סף החדר ונמצאתי מחוץ לצריף. קפצתי לבין סווארי הקרשים שבחצר המנסרה. כל הפועלים הוזעקו והחלו לרדוף אחריי. בכל זאת עלה בידי להינצל מרודפיי ולמצוא מחסה ביערות העבותים הסמוכים.

עתה ידעתי כבר איך לנהוג: הייתי מחליף תכופות את מקום מחבואי, בהיתקלי ברועה. הייתי מחליף מייד את מקומי. אם נפגשתי באיכר קשיש שנסע להעמיס עצים, עזרתי לו בעבודה וכתמורה קיבלתי פרוסת לחם. לא פחדתי מפני האיכרים הזקנים, כי הרגשתי את עצמי חזק למדי נגדם. יחידים מבין האיכרים היו משתתפים בצערי. אחד מהם פשט את כותנתו הבלה והמזוהמת ומסרה לי, מאחר והייתי כמעט עירום וכל לבושי היה זוג מכנסי איכרים קרועים.

מחלת הדיזנטריה שתקפה אותי בהסתתרי ביערות, מחמת שתיית מי השלוליות, הציקה לי ביותר וגרמה לכך שבבשרי שולח רזון ונראיתי כשלד חי. עד היום איני משיג, איך נשארתי בחיים. נראה, שכוח עליון היה בעוזרי וכיוון את גורלי ומצעדי.

בצורה זו, המשכתי את דרכי בכיוון פינסק. ביום האחד-עשר לאחר השחיטה העזתי לעשות דרכי בעיצומו של יום. בלכתי דרך שדות הכפר ראדזיוב, צפונית לעיירה וולודימרץ, צצו כמו מתחת לדמה שני בחורים אוקראיניים. הם תפסני והובילו לבניין המשטרה שעמד על גבעה ונראה מרחוק. אחד החזיקני בכתף ובידי, והשני שמר צעדי מהצד השני. מתוך תחושת הסכנה הרמתי רגל ובכל כוחי בעטתי בין רגליו של המלווה, שהתעלף, עד שהספיק השני להשיג מה קרה, מחצתי לו במכת אדירים את פניו בין עיניו. סמוכת עץ שנראתה לי בהישג ידי, שימשה לי מקל חובלים, בו הלמתי בשניהם בכל כוחותיי. השארתי אותם במצב אנוש וחיפשתי מחסה ביער הסמוך.

האיכרים שעבדו בשדות בהוצאת תפוחי-אדמה, חשו לעזרת הבחורים והבהילו שוטרים, שפתחו מצוד עליי בתוך היער. בצריחות ובצעקות עברו ליד עץ האלון הגבוה, שבצמרתו מצאתי מחסה.

המצוד נמשך עד חשיכה. כשהשתרר שקט, שמתי את פעמיי בכיוון הפוך. היה לילה חשוך והשמיים היו מכוסים עננים. הלכתי כל הלילה, אפילו כאשר ירד גשם. לפנות בוקר נמצאתי ביערות ליפנה, הרחוקים תשעה קילומטרים בוולודימרץ. נוכחתי מחד שלדעת, שבמשך השבועיים הסתובבתי מסביב לעיירה זו.

היה כבר סוף ספטמבר וראשית אוקטובר. נמצאתי יחידי ביערות. בשעות היום הייתי מחפש מחסה בתוך הביצות. לעומת זאת בלילות הייתי יוצא לשדות ומוצא מעט תפוחי-אדמה, שהייתי צולה אותם ליד המדורות הדועכות שהאיכרים היו משאירים בשדות. זה היה המזון היחידי בו החייתי את נפשי.

הלילות נעשו קרים. ראיתי, שסיכויי להישאר בחיים קלושים. מפי האיכרים הזקנים נודע לי, שהמשטרה האוקראינית עקבה אחריי וחיפשה אותי יום-יום ביער. האיכרים אמרו לי, שהשוטרים מחכים לשלג הראשון, שיגלה את צעדיי ומסרוני בידיהם. **החלטתי אפוא לשים קץ לחיי.** ברשותי נמצאה חגורה וכמה חבלים, שביקשתי מאחד האיכרים. קשרתי את קצות החבלים, ענבתי עניבה בחגורה ושמתי בה את צווארי, והפלתי את עצמי בתנופה חזקה מגבוה, אבל העניבה נקרעה ואני נפלתי ונחבלתי קשה. על אף אי ההצלחה, ניסיתי שנית לשים קץ לחיי, והפעם הצלחתי יותר מפני שחתכתי מהחבל את החלק הרקוב שבו. אבל כנראה שכתבתי לחיים, ולכן לא הצליח זממי גם הפעם. משפחות איכרים שמילאו שקים בתפוחי-אדמה לא הרחק ממקום המעשה, הבחינו במרחש, וכשראו שנשארתי תלוי על העץ, באו במרוצה וגזרו את החבל.

כשפקחתי את עיניי, מצאתי את עצמי שוכב בתוך שלולית מים, שהאיש ואשתו שאבו מהתעלה הסמוכה ושפכו עלי. שם האיכר היה זאכארקו באזאקא מן הכפר אנדרוא.

שבוע לאחר השחיטה, רצח אותו איכר במו ידיו יהודי בן כפרו. נראה, שהיה לו מוסר כליות. הוא נזף בי על המעשה שלו, ומסר לי ארגז גדול מלא תפוחי-אדמה. כן נתן לי כלי הצתה – חתיכת פלדה, אבן שחם וחתיכת ספוג עץ נוח להתלקח – לשם הדלקת מדורה, והשאירני לנפשי. גרוני צבה לאחר המעשה, ובמשך שבועיים התקשיתי לבלוע מזון מוצק.

לאחר 9 שבועות של תעייה בודדת ביערות, דימיתי שהנני היהודי האחרון שנשאר לפליטה בארץ ארורה זו.

שרידי יהודים ביערות

באחד הימים פגשתי ביער נער יהודי מוולודמירץ בשם הרשל קאמין (גויס אחר כך לצבא האדום ונפל בחזית). שמחת הפגישה ביני לבין הנער הייתה גדולה עד אין שיעור. מאז אחזנו את דרכנו יחדיו. חמש פעמים ביום היינו משנים את מקומות מחבואינו. את היום היינו לרוב מבלים בביצות, ובלילות היינו יוצאים לשדות לתור אחרי מעט גזר וסלק, כי תפתחי-אדמה כבר נעלמו מהשדות.

מאחר שעמדנו כבר בחודש נובמבר, החלטנו להסתלק מהמקומות ההם בטרם ירד השלג הראשון. המצב נעשה ללא נשוא: הקור גבר מיום ליום, וגדישי השחת נערמו על ידי האיכרים, והועמסו על העגלות והוסעו לחצרותיהם. לא היה מוצא אחר אלא לחדור לאסמי התבואה בחצרות האיכרים. להתחפר עמוק בתוך השחת ולישון. קרו מקרים במשך 2-3 ימים הייתי קבור בתוך אסם, בלי שתהא אפשרות לצאת ממנו. האיכרים היו משכימים קום בשעה שלוש לפנות בוקר; הנשים לטוויית חוטים ולאריגת בד, והגברים להאכלת הבהמות. לרוב היה האיכר שוהה באסם, לאור הפנס, עד אור הבוקר.

באחד מלילות מוצאי שבת, באו לאסם שקצים ושקצות להתעלס באהבים. לא הייתה לי אפשרות לצאת מן המקום, והנה בשוכבי בקרבת הצעירים, תקפני שיעול. השקצים נבהלו, אחד צעק: שדים נמצאים פה והשני: זה יהודי (ז'יד). והחל לדקור את השחת בקלשון. רק בנס נשארתי אותו לילה בחיים.

לאחר מקרה זה, החלטנו לעקור את רגלינו מאסמי האיכרים. נדדנו לביצות ושם על אי קטן חפרנו לנו מחפירה. הכנסנו לתוכה עשב יבש, ענפים ומחטי אורן למצעים. אש תמיד קטנה דלקה וחיממה את המחפירה. בה בילינו עד סוף דצמבר. היינו מלוכלכים מאוד. שער ראשנו גדל פרא עד שאפשר היה לקלוע ממנו צמות. תער לא עלה על זקנינו במשך חמישה חודשים רצופים.

עם רדת השלג הראשון, עזבנו את המקום ופנינו לכפר הגדול והמוקף יערות סווריצ'ביץ'. מפי האיכרים שנזדמנו ביער שמענו, כי שם נמצאים גדודי פרטיזנים, וביניהם הרבה יהודים. אחרי צעדה של שני לילות נתקלנו בפרטיזנים.

מצאנו ביער כ-150 יהודים. לרוב מתושבי העיירה סרניק, חלק מתושבי העיירה הורודנויה. יהודים מרפאלובקה וגם נער אחד מרובנה. היהודים הסתדרו פה במקצת. לאחדים מהם היו בנים בין הפרטיזנים, שהיו דואגים להם ומספקים להם בשר, לחם ותפוחי-אדמה. בדרך כלל לא חסר פה מזון. הבודדים נאלצו להסתובב בכפר ולפשוט יד בחצרות האיכרים.

חודשיים לאחר בואנו למקום, התנפלה קבוצת לאומנים אוקראיניים על היהודים ביער והרגה מהם כשישים איש. השאר התפזרו לכל עבר. למחרת הפציצו הגרמנים את הכפר סווריצ'ביץ' והרסוהו עד היסוד.

לאחר חורבן הכפר, ברחנו לטיולקוביץ. כפר המוקף גם הוא יערות גדולים. פה מצאנו כשלושים יהודים מרפאלובקה. פגשנו את שלושת האחים ברוניאק וצעיר סימפטי ביותר בשם גרשון גרובר. הם אירחו אותנו יפה במחפורתם וכיבדונו בתפוחי-אדמה צלויים – המעדן של הנעים ונדים.

המצב נעשה שוב ללא נשוא. הגיעונו ידיעות על כנופית רוצחים אוקראיניים, ברדרובצים, המתארגנות במטרה היחידה להשמיד ולאבד את היהודים שהצליחו להינצל מציפורני הנאצים. אנשינו הסתובבו בבגדים מרופטים, קרועים ובלואים ומגודלי פרע – הם נראו כחיות יער רעבות.

רבים חלו בשחפת – לשם מה נשארנו בחיים? – שאל איש את רעהו. לא נראתה כל תקווה למוצא מן המצב הנורא.

פרטיזנים

החלטתי להיספח לפרטיזנים. הצטרפתי לפלוגה הפולנית על שם קושצ'יושקו. עד מהרה התחלתי להצטיין בפעולות הפלוגה. הצטיינותי בקרבות לא באה מרוב גבורה, אלא מתוך רצון להיפטר מן החיים, שלא היה לי חפץ בהם. לרוב הייתי צועד הראשון בקרב. הפולנים היו שולחים אותי לביצוע המשימות הקשות ביותר. מאחר ומבחינה צבאית וידיעת התכסיסים עליתי על חברי הפלוגה, כי לא פחדתי מפני המוות ורציתי שנפשי תמות עם הפלשתים, שרצחו את העם היהודי.

בפלוגה הפולנית שררה אנטישמיות רבה. היחסים שקשרתי עם אנשים מפלוגות הפרטיזנים הסובייטיות, איפשרו לי לעבור בהזדמנות הראשונה ליחידת הגנרל מאיור באגמה. פה נפגשתי לראשונה, שנה לאחר השחיטה, עם יהודים מסארני, וביניהם עם פנחס נימאן. שמחת הפגישה הייתה רבה. פגשתי גם צעיר בן 17 ממשפחת קלס, שגויס לאחר מכן לצבא האדום ונפל בחזית.

בבואי לשדה התעופה של הפרטיזנים, סמוך לקורוסטין, נפגשתי עם נחום זייגרמייסטר וילדתי הקטנה. הם כעת באמריקה. משדה התעופה הועברנו לקרבות חדשים עם פלוגות אוקראיניות בסביבות סארני.

השתתפתי בכל הקרבות שהתחוללו עם איכרי הכפריים: טריפיטניה והראניה. את הכפר טריפיטניה שילחנו באש. בעברנו בכפר אוזירי שליד קארסין, פגשתי את ליפשה עם שלושת ילדיה ואישה אחת ששמה נשכח ממני. שמחתי לפגוש יהודים והשתדלתי לעזור להם במזון ובלבוש. שמחתי רבתה כפליים בהיפגשי עם טארנאים. בכפר אוזירי מסרו לי, כי שם נמצא ברל ביק עם עוד יהודי מסאני. חיפשתי ולא הצלחתי לפגושם, הואיל ועזבנו את המקום.

הרדיפה אחרי האויב

הגרמנים נחלו מפלה אחרי מפלה. הצבא האדום התקדם מסטלינגרד ללא מעצור. שמענו על כיבוש רוסטוב, הארקוב וקייב. החזית התקרבה יותר ויותר. עיני כלו מציפייה וגעגועים להגיע לסארני.

התקפנו באש תותחים כבדה את רוקיטנו וגרמנו לגרמנים אבדות ניכרות. בכלל רשמו הפרטיזנים דפים מזהירים במלחמתם עם גייסות היטלר, שיירות רבות של הגרמנים הושמדו על ידי הפרטיזנים. הגרמנים פחדו להשתמש במסילות הברזל הצדדיות, ובמסילות הברזל המרכזיות פעלו הרכבות רק לאור היום. מאחר שבליילה היו מורדות לרוב מהפסים ומפוצצות בחומרי נפץ עזים. הגרמנים סבלו אבדות כבדות בהתנגשויותיהם עם הפרטיזנים, שלא לקחו אותם בשבי אלא היו מחסלים אותם במקום.

הריני נזכר במערכה ליד הכפר ליטיניץ' בסביבת דומברוביץ. בקרב זה נפלו 110 גרמנים. בין השבויים נמצא קצין גרמני, הקצין התחנן שלא יוציאוהו להורג, הואיל ויש לו אישה ושני ילדים בבית. עניתי לו: "גם לי הייתה אישה ושלושה ילדים. גם הם רצו לחיות, אבל חבריך רצחו אותם באכזריות".

השתתפתי בקרבות רבים נגד הכנופיות האוקראיניות והשמדנו את אנשיהן באלפיהם. ברצוני לציין במיוחד שהפחדנות הייתה לא רק נחלת החיילים הגרמנים. גם הרוצחים האוקראינים, כשהיו נתפסים חיים. היו בוכים כילדים רכים ומתחננים להשאירם בחיים. כל אחד היה מתנצל ומספר, שלא נגע ביהודים לרעה ולא שלח ידו בביזת רכושם.

מרוקטנו פנינו דרך היערות בכיוון לעיירה סטיפן והוטה-סצפנסקה. בצימאן נכנסנו בקרב עם כוחות גרמניים גדולים, שכיתרו אותנו. בקרב זה סבלנו 70 אבדות. לאחר קרבות מרים במשך שישה ימים, הצלחנו לפרוץ את הכיתור כשאנו מתרכזים בסיבות רמזולובקה.

יחסם של התושבים המקומיים לכנופיות האוקראיניות הצטיין באהדה ובעידוד. הם ציידו את הכנופיות בכל טוב וכינו אותם בחביבות: "הנערים שלנו". לעומת זאת הפרטיזנים הסובייטיים כונו בשם הגנאי "הצרעת האדומה". הכנופיות היו מזוינות כהלכה בנשק אוטומטי מכל הסוגים וברימוני יד. הציוד סופק לכנופיות על ידי הנאצים במטרה להשמיד את הפרטיזנים.

לעיתים תכופות היו כנופיות שמנו 2000 עד 3000 איש מתנפלות על פלוגות פרטיזנים שמנו 500-600 איש. תוצאות הקרב היו תמיד לרעת הכנופיות, שהיו משאירות בשדה מספר ניכר של הרוגים, והרוב היה מתפזר לכל הרוחות.

ניצחון אחד בלבד יכלו הכנופיות לרשום לזכותן: השמדת 95% מהיהודים שהצליחו להינצל מציפורני הרוצחים הנאציים ולברוח ליערות. אנשי הכנופיות ארבו להם וטמנו להם מלכודות, רדפו אחריהם, ואם תפסום חיים – עינו אותם בצורות האכזריות ביותר.

היחס ליהודים בפלוגות הפרטיזנים הסובייטיות היה **רחוק מלהיות תקין**. רבים מן הפרטיזנים היהודים נהרגו בכדורי הרוסים, חבריהם לנשק. בדידי הווה עובדה: באחד המקומות מצאתי שני פרטיזנים יהודיים הרוגים. השלישי, פצוע אנוש, סיפר לי, שכולם נורו על ידי פלוגת סיור של פרטיזנים סובייטיים.

בלילות כשהיו משוחחים ליד המדורה ביער בענייני פוליטיקה, קלטתי לא אחת שיחה, כשהאחד אומר לחברו: "היטלר – מולודיץ, טשטא אוניטשטוזשיל אטיך פאראזיטוב. אבראשה אי סארה – טשטא טיביה נאדא? קוסוטשק כלייבא אי מאסלה?" ("היטלר – בן חיל, שהשמיד את הטפילים האלה. אברהם ושרה? מה דרוש לך? פרוסת לחם וחמאה?").

ב-22 בינואר 1944 נפגשנו ליד רפאלובקה עם הצבא האדום, וב-29 בו – הגעתי לסארני. שמחתי הושבתה עד מהרה בראותי, שמהעיר הפורחת והתוססת חיים יהודיים – לא נשאר זכר.

פרצתי בבכי מר.

התושבים הנוצרים השתקעו בבתי היהודים וירשו את רכושם. הם קיבלו אותנו בבוז, שנאה ופחד, שמא באנו לתבוע מהם את הרכוש היהודי השדוד. כל אחד כשלעצמו הבטיח שהציל יהודים. לשאלתי: "איפה הם היהודים שניצלו על ידיכם?" – לא היה מענה בפיהם.

ברחובות טיילו התושבים במעילים ובפרוות של יהודים. רוב הנוער החליף את בגדיו בחליפות מודרניות מרכוש יהודי סארני והסביבה. בשוק נראו "סוחרים חדשים", שעיקר סחרם היה ברכוש יהודי שדוד. מראה העיר בכללה היה כשל בית קברות גדול.

לאט-לאט התחילה להתכנס שארית הפליטה, שהצליחה להינצל מהגהינום. סארני מנתה לפני החורבן יותר מ-6,500 יהודים (המספר המדויק אינו ידוע לי). שמהם חזרו מהיערות ומהפרטיזנים אולי 20 נפש. כן התחילו לבוא פליטים מברית המועצות.

מבצעי הראשון, לאחר בואי לסארני, היה לטפל בארבעת הבורות, בהם טמונים קדושי סארני והסביבה. הבורות לא היו מגודרים. האדמה שמעליהם פוזרה ויושרה עד לבלי היכר מה טמון מתחת לה. דרך של עגלות משא עברה עליהם. בהמות בית וחזירים רעו ודרכו עליהם. הייתי אחד היוזמים לחפירת תעלות עמוקות סביבם ולגידורם גדר תיל דוקרני, כדי למנוע מעבר דרכם.

גייסתי מספר אנשים מקרב שארית הפליטה של יהודי סארני, רוקיטנו ודומברוביצה (בברוניצה לא נשארה אף נפש יהודית אחת), ומצויידים באתים ניגשנו לעבודה הקדושה, שהוצאנו אותה לפועל בשלמות: חפרנו תעלות עמוקות מסביב לבורות ואת האדמה ערמנו עליהם בגל גדול.

מבית הקברות היהודי בסארני לא נשאר זכר. הגדר הרוסה ושבורה. מצבות האבן הוסרו והובאו לרחוב שבקרבת בית הסטארוסטבו. שם סללו מהן מדרכה. השתדלתי להחזיר את המצבות לבית הקברות. באתי אפילו בדברים עם קצין יהודי מהצבא האדום, שהבטיחני להעמיד לרשותנו מכונת משא. לצערנו, לא יצא הדבר לפועל בגלל יציאתו של הקצין מהעיר, כפי שנודע לי אחר כך, הצליח המורה וולקון להוציא לפועל את המשימה הקדושה והמצבות הוחזרו אל בית הקברות.

בינתיים, עלה בידי הגרמנים לעכב את נסיגתם. הם התבססו מחדש בסביבות קובל, ומשם היו באים לילה-לילה במאות מטוסים ומפציצים את תושביה החוטאים של העיר סארני, שהתייחסו באכזריות של חיות לשכניהם היהודים. התושבים באו על אונשם. רבים מהם נהרגו בהפצצות האויב והעיר נמחתה ונהרסה בחלקה הגדול.

תפקדינו בסארני נסתיים. החלטנו לעלות לארץ, ואם יהיה צורך – להקריב את החיים למען ארץ ישראל חופשית. לשמחתנו, נתגשם החזון.

(עובד לפי הרשימות של יצחק גלר ז"ל בידי יעקב צוק-קוטלצ'וק) [1]

י.ורמשטיין

כצאן לטבח

יום סגריר הוא יום כפור
מובלים קדושי יוזפאף ההרה
כצאן לטבח ובליבם כפור
בידעם שהדרך מובילה היערה.

ואכן לא טעו הקדושים
והלכו בלב מלא חרדה
על שנצטוו לעמוד עם אתים ומקושים
על ידי חיות הנאצים בפקודה.

והפקודה הייתה חדה וקצרה
עם האתים לחפור בורות במהרה
ולעמוד צפופים על יד הבורות
עם הגב לאחור שורות שורות.

וכך להקל על חיות הטרף הנאצים
מול עיניהם של קדושי העיירה.

ומייד נשמע מטח יריות
הקודשים נפלו ישר לבורות.

לבורות אשר חפרו במו ידיהם
ואין איש היודע את קבריהם.

יזכרוכם קרוביכם גם נכדים ונינים,
יהי זכרכם ברוך לנצח נצחים.

[2]

רבקה יוסלבסקה

עדותה במשפט אייכמן

אב בית-הדין: מה שמך? ת. רבקה יוסלבסקה.
היועץ המשפטי: את גרה ברמת-גן, רחוב ביאליק 57 ת. כן.
ש. את נולדת בעיירה פובוסט באזור פינסק? ת. פובוסט-זגורודסקי.

ש. בעיירה היו עד פרוץ המלחמה כ-500 משפחות יהודיות? ת. כן.
ש. לאביך הייתה שם חנות עור והוא היה נחשב לאחד האנשים המכובדים בעיירה?
ת. כן.

אב בית-הדין: כמה יהודים היו בעיירה? ת. בערך 500 משפחות.

היועץ המשפטי: היו לך גם שתי אחיות, חיה ופייגה? ת. כן.
ש. היה לך אח בשם משה שהוא ניצל ונמצא בארצות-הברית? ת. כן.

ש. את התחתנת בשנת 1934? ת. כן.
ש. ומנישואין אלה נולדה לך בת בשם מרתה? ת. כן.

ש. גב' יוסלבסקה, כאשר נכנסו הגרמנים ב-1941. מה קרה לבית הכנסת שלכם?
ת. הם עשו אותו תיכף אורווה לסוסים.

ש. כשאת אומרת "הם", מי היו אלה? ת. הגרמנים.

ש. איזה יחידות של גרמנים? ת. לרוב, אנשי ס"ס היו הגרמנים האלה.

ש. מה קרה בט"ו באב תש"א?
ת. היה זה שבת. לקראת ערב הופיעו הגויים מהכפרים הסמוכים ואמרו, מאחר ששמענו שהגרמנים הורגים ביהודים, אולי מוטב שתברחו, תתפזרו ותתחבאו.

ש. מה אמר סבא שלך?
ת. שאלנו את סבא מה לעשות. נמלך בדעתו. נמלך גם בדעת אחרים, הרב, השוחט ונכבדים אחרים. החליטו ואמרו שלא נברח, כי לא יתכן הדבר, כי יתכן שצעירים אחדים ילקחו לעבודה, אבל הריגה לא תיתכן.

ש. מה קרה למחרת היום?
ת. למחרת היום עם עלות השחר, עוד לפני שהאיר היום, התחילה מהומה בעיירה. יהודי אחד רץ ברחובות. הוא בא ממקום בשם בורקי, שמו היה זיידל, החל זועק, "יהודים ברחו. הגרמנים מבקשים להרגנו".

ש. ומה אמר אז סבא שלך?
ת. אמר אז סבי, ועוד לא הספיק לומר, כי ראינו גרמנים נכנסים לעיירה, הם תפסו את היהודי וירו בו. מיד כל היהודים, כאשר שמעו זאת, החלו רצים ומבקשים להיחבא. אמר הסב: "אתם, הילדים הקטנים, ברחו אף אתם, ואני אשאר. לי לא יאונה כל רע". ולאבי גם כן ציווה: "השאר עמי, אחביא אותך. אבל לי לא יאונה דבר".

ש. ומה קרה באותו יום?

ת. באותו יום ברחו כולם, מי שיכול היה לברוח, כי לא כולם יכלו לברוח, כי הגרמנים נכנסו לעיירה. התחבאנו ביער קטן, בחורשה, ביער שמענו קולות-ירייה, קולות בודדים. בהאיר היום שמענו עוד יריות, יריות נוספות. חשבנו כי הגרמנים, בצאתם מהעיירה, יורים. שמענו יריות וצעקות. חשבנו כי הגרמנים יוצאים מהעיירה ויורים.

ש. ואז חזרת לעיירה?

ת. התחלנו אז חוזרים. פגשנו בדרך גויים אחדים. אמרו לנו: אתם יכולים כבר לחזור, הגרמנים ירו כבר בכל מי שפגעו ומצאו, והם אינם עוד. אתם יכולים לחזור.

ש. וכשחזרת, נודע לך שנאספו 150 יהודים בערך, ביניהם הרב והשוחרט?
ת. כל "פני-העיר" וילדים מגיל 12.

ש. מה עשו איתם?

ת. הרבנית סיפרה לנו אחרי כן. אצלה היו 10 ילדים והיא לא יכלה לברוח אתם. היא נשארה. היא סיפרה: כשבאו לקחת את הרב, ציוו עליו שייקח טליתו עמו. אספו את כל היהודים בכיכר העיירה וציוו על הרב להתעטף בטליתו ולשאת דברו בפניהם. היכו אותו, אמרו לו לרקוד, לשיר, אך הוא סירב. היכו ביהודים, הם החלו צועקים "שמע ישראל".

ש. מה עשו איתם?

ת. היכו יהודים אלה והריצו אותם אל בית העלמין הישן. שם היה בור לא עמוק ביותר.

ש. מה עשו בהם?

ת. ושם - סיפרו הגויים - אמרו ליהודים לשכב בבור וירו בהם.

ש. האם אלה שנשארו בחיים נשארו בעיירה?

ת. נשארו בעיירה.

ש. אביך נרשם בתור תופר של נעליים?

ת. אבי נשאר אחרי המבצע הראשון. הוא היה בעל מלאכה והייתה שם סדנה של עור. כתופר הוא נשאר שם.

ש. ואת היית יוצאת לעבודה מחוץ לגטו?

ת. לא בכל יום יצאנו, היו ימים שלא נתנו לנו לצאת.

ש. פעם אחת יצאת לעבודה והיו לך בשערות כמה חתיכות סוכר בשביל הילדה.

ת. היו מנסים לבקש אוכל, יהודים . . .

ש. זה מצא אצלך השומר בחוץ?

ת. את המזון שביקשנו להציל לפי הטף מצא אצלי השומר. הוא היה ביילורוסי, לידו היה גרמני.

אב בית-הדין: השומר היה ביילורוסי? ת. כן.

היועץ המשפטי: אצל הביילורוסי עמד גרמני?

ת. עמד גרמני. מצאו את הסוכר והחלו מכים. וברור שעמדו שם אמהות וילדים, כי חיכו לאנשים שיחזרו או שלא יחזרו מהעבודה. ראתה האם שמכים החלה צועקת ומבקשת שיכו בה לא בי. החלו מכים גם בה וגם בי. ואז הילדים סגרו עיניהם כדי שלא יראו ולא יצעקו, הם ידעו שאסור לצעוק, כי ראו שמכים בי ובאמי וידעו שמכים על הצעקות. ונכנסנו לגטו.

ש. בינתיים היו נכנסים גרמנים ומורידים מכם כל תכשיט, עגיל, כלי בית.
ת. הכל מה שרק מצאו, מה שבא לידיהם ומה שהסתיר מישהו.

ש. והילדה, שבכתה, כיוונו אליה את הנשק? ת. כן.

ש. את זוכרת את שבת ראש חודש אלול 1942?
ת. אני זוכרת היטב, כי אסור היה ללכת לתפילה, אבל אנשים סיכנו את חייהם וירדו, היה מרתף בגטו שירדו אליו לתפילה. היהודים המעטים שנותרו בחיים מקרובי היו יורדים לתפילה השכם בבוקר.

אנחנו שמענו שמתרגשת מהומה בגטו אותו לילה. כל העת הייתה מהומה בגטו, היו גרמנים נכנסים ויוצאים. אבל מהומה כזאת בישרה כי דבר מה ממשמש ובא. ואנחנו הסתכלנו, לא הנחנו לאבינו לרדת למרתף לתפילה. ובכל זאת לא שמע בקולנו וירד למרתף. וראינו שהגטו מלא גרמנים, משטרה הקיפה את הגטו. ירדנו ושאלנו - היו שוטרים שהיו מכרינו - שאלנו אותם "מה קרה? מה המהומה הזאת? מה הגרמנים הרבים האלה?"

אב בית-הדין: איזה שוטרים?
ת. שומרים ביילורוסים, מכרים. הם אמרו שקבוצת פרטיזנים הגיעו לגטו, הם מבקשים להיחבא ולא להיתפס. הם נתערבבו בינינו ומקווים שלא ייתפסו על-ידי הגרמנים. אבל לא היה כך. אבינו עלה מן המרתף, מן התפילה. לא יכול היה לדבר אתנו, רק ברכנו לחודש טוב ולישועה. זאת זוכרת אני בדיוק, כי היה זה ראש חודש אלול.
ואמרו לנו לצאת מן הבתים, לא לקחת עמנו דבר מלבד הילדים. ורגילים היינו ליציאות אלו מן הגטו, כי מפעם לפעם היו מוציאים את כולנו להעמידנו למניה אז היינו כולנו יוצאים מהגטו למסדרי מנין אלה. אבל בכל זאת הרגשנו שלא כתמול שלשום הדבר, כי לא למניין מוציאים אותנו אלא לדבר אחר. כי 4 מלאכי-מות עמדו עלינו. המקום היה מלא מפה לפה גרמנים, על כל אדם היו כארבעה חמישה גרמנים. לא למספר ולמניין הוציאו אותנו.

היועץ המשפטי: גירשו אתכם כולכם לכיכר העיירה?
ת. לא. לא הובילונו לכיכר, כי אם נשארנו בגטו. והתחילו אומרים שכל מי שמבקש לכפר על נפשו בממון, שיציע כסף זהב, תכשיטים, דברי ערך ויכפר על נפשו ויחיה. כך עינונו עד לאחר הצהרים, עד לפנות ערב.

אב בית-הדין: יהודים מסרו תכשיטים, דברי ערך?
ת. לא היה לנו מה למסור, שום דבר, הכל מסרנו קודם.

היועץ המשפטי: מה קרה לפנות ערב?
ת. וכך התחילו צעקות הילדים. הילדים ביקשו אוכל ומשקה. לא ידענו למה עוללו לנו זאת. השאירו אותנו שעות על גבי שעות ועשו חיפושים בגטו, חיפשו תכשיטים, דברי ערך ודברים יקרים. בין כה וכה נפתחו שערי הגטו, הופיעה משאית גדולה והכל הועלה על המשאית, מי בעצמו ומי שהושלך אליה.

ש. ספרו את היהודים קודם?
ת. ספרו ומנו עוד ועוד, אם חסר אדם, אם מישהו איננו. עד לאחר הצהרים. חזרו לגטו ושוב ספרו ומנו.

ש. מילאו את המכונית. מה היה עם אלה שלא היה להם מקום במכונית?
ת. אלה שלא נכנסו למכונית המריצו אותם שירוצו אחרי המכונית.

ש. ואת רצת עם ילדה שלך?

ת. אני החזקתי את בתי על ידי לא הייתי האם היחידה. היו אמהות עם שנים, שלושה וארבעה ילדים. ורצתי אחרי המכונת. לאורך כל הדרך רצנו. **מי שכשל ונפל לא התירו לו עוד לקום, כי ירו בו.** הגענו למקום. כל משפחתי, כולנו, הגענו לשם. כאשר אנחנו, שרצנו ברגל, הגענו למקום, כבר הספיקו האנשים שהוצאו במכונת לרדת ולהתפשט.

ש. באיזה מקום זה היה?

ת. היה זה כשלושה קילומטר מעיירתנו, בכיכר השוק שם. **הייתה שם איזו מין גבעה, כמין במה, ומתחתיה בור, שוחה. והעמידו אותנו על הגבעה הזאת וארבעת האנשים, ארבעת מלאכי המוות האלה ירו באנשים אחד אחד והרגום.**

ש. ארבעה אלה היו שייכים לאיזו יחידה גרמנית?

ת. הם היו אנשי ס"ס. הם היו חמושים יותר, בעלי נשק רב יותר, עם חגור.

ש. מה ראית כשבאת לשם?

ת. כשהגענו למקום ראינו אנשים ערומים, מופשטים. עדיין חשבנו שאלה רק עינויים. רציתי בכל זאת לראות, להיוודע, להיות בטוחה. הסתובבתי והסתכלתי מה מתחת לאותו תל, לאותה במה, מה בשוחה, בבור. וזה נתחוויר ונודע לי, ראיתי כבר שוכבים כמה שורות של אנשים אשר נורו למוות, כ-21 אנשים היו שם.

ואני רוצה עוד להזכיר כאן שילדתי אמרה לי עוד בגטו: "אמא, מדוע הלבשת לי את בגדי השבת, הרי לירות ולמוות מובילים אותנו"; **וכשעמדנו ליד הבור** אמרה: "מדוע עומדים אנו ומחכים, הבה נברח". וצעירים אחדים ניסו וביקשו לברוח, אך לא הצליחו להתרחק, אף לא צעד אחד, בו במקום ירו בהם והרגום.

היה קשה מאוד בהליכה. הילדים סבלו. התחלפנו. אנשים נשאו את ילדיהם ונשאו ילדי אחרים על ידיהם כדי לדחוק את הקץ, לדחוק את קץ העינויים של הילדים. ההורים והאמהות היו נפרדים לשלום מילדיהם.

אב בית-הדין: איך נותרת בחיים מכל ההרג?

היועץ המשפטי: היא תספר את הכל בלשונה.

אב בית-הדין: טוב. אדוני ידריך אותה קצת.

ת. אותנו הובילו, האיצינו בנו אל הבור. **כבר היינו ערומים.** אבי לא רצה להתפשט כליל, הוא נשאר בבגדיו התחתונים.

היועץ המשפטי: אז קרעו ממנו הגרמנים את הבגדים?

ת. הגיע תורו להריגה. אמרו לו להתפשט. לא רצה להתפשט את כל בגדיו. נשאר בבגדיו התחתונים. היכו בו קשות ולא רצה. **קרעו מעל גופו את הבגדים וירו בו.** אני ראיתי.

ש. והוא נפל אל הבור.

ת. אחר-כך תורה של האם. האם לא רצתה להיות ראשונה ושלחה אותנו. אנחנו שלחנו אותה. בין כה וכה לקחו אותה, דחפו אותה וירו בה. אחר-כך הגיע תורה של אם, האב, אישה כבת 80 אחר-כך הגיע תורה של אחות אבי. גם היא עמדה כשילדים פעוטים בידיה.

ש. לבסוף הגיע תורך?

ת. אחר-כך הגיע תורי. אחר-כך הייתה האחות: כמה שלא סבלה בגטו, כמה שלא ספגה, בכל זאת ביקשה להישאר בחיים. עמדה ערומה והתחננה על חייה, יחד עם עוד חברה. הסתכל לעיניה וירה בה ישר, בה ובחברתה. אחותי וחברתה, שתיהן נורו. ועוד אחות. אחר-כך הגיע תורי.

ש. הוא שאל אותך משהו?

ת. הפניתי את ראשי. הרי הלכנו כשפנינו אל הבור. הפניתי את ראשי והוא שאל אותי: **במי לירות בראשונה - בבתך או בך?** לא עניתי דבר. הרגשתי איך שהבת נקרעת מעלי, הרגשתי את זעקתה האחרונה ושמעתי כיצד היא נורתה.

אחר-כך פנה אלי. הפניתי את ראשי. הוא תפס בשערותיי וביקש לירות בי. נשארתי עומדת. שמעתי ירייה, אך נשארתי עומדת. הוא סובב אותי בחזרה, החל לטעון שוב את האקדח. סובב אותי וירה ונפלתי.

ש. ואז נפלת לתוך הבור?

ת. **נפלתי לבור ולא הרגשתי דבר.** הרגשתי שאני מרגישה איזה כובד, איזה משקל עלי. חשבתי שאני מתה, אבל בכל זאת, עם כל מותי, אני מרגישה משהו. הרגשתי שאני נחנקת, כי נפלו עלי אנשים. הרגשתי שאני טובעת. התחלתי מתנועעת. הרגשתי שאני יכולה לנוע, שאני חיה. אני נחנקת, אני שומעת את היריות, עוד אדם נופל, אבל נאבקתי ונאבקתי שלא אחנק. לא היו לי כוחות.

והנה פתאום, אני מרגישה שבכל זאת אני עולה ומתרוממת מעל לאחרים. אני רואה אנשים סוחבים, נושכים, שורטים, מושכים אותי למטה. בכל זאת אני, בשארית כוחותיי עולה כלפי מעלה. עליתי ולא הכרתי דבר. אנשים כה רבים היו מוטלים ושכובים - לא הכרתי דבר. רציתי להכיר, אבל לא יכולתי. קולות אימה, קולות נוראים. **ילדים זועקים: "אבא, אמא"**. לא יכולתי לעמוד על רגלי.

אב בית-הדין: הגרמנים היו עוד שם באותו זמן? ת. לא. הגרמנים לא היו. לא היה אף אחד.

היועץ המשפטי: את היית ערומה ומלוכלכת בדם.

ת. הייתי ערומה ומגואלת בדם, מלוכלכת מכל הגופות אשר שוסעו.

ש. מה היה לך בראש?

ת. כאשר ירה בי היה לי פצע בראש. יש לי עד היום סימן גדול שאני פצועה בראש מהגרמנים {העדה מראה את הצלקת}. בכל זאת יצאתי. **מחזה איום ונורא**. קולות האימים היו למעלה מנשוא, קולות הילדים הקוראים לאביהם ולאמם.

חשבתי: אולי בכל זאת אמצא את בתי בין כל הילדים. החיליתי קוראת שמה: מרקלה. ילדים קראו לאבותיהם ולאמותיהם. איש לא הכיר את אחיו.

ש. היו עוד אנשים?

ת. הנה אני רואה במרחק שתי נשים. אני לא הכרתי אותן, הן לא הכירו אותי, אבל רצנו זו אל זו. אמרנו: 'מי את, מי את?' אמרנו: 'מה נעשה?' אמרנו: 'גם את נשארת בחיים?' בינתיים שמענו קול אישה קוראת: "הוציאו אותי מתוך בור הגוויות". ידיה היו שלוחות.

ש. הוצאתם אותה. זאת הייתה . . . רוזנברג.

ת. הוצאנו אותה מתוך הגוויות של האנשים שהיו נושכים, גוססים. בקשה שנמשה עוד. לא היה לנו עוד כוח.

ש. נקצר, גברת יוסלבסקה. זה קשה לספר וקשה לשמוע. ספרי לנו, הסתתרת?
ת. כך נאבקנו כל הלילה וחלק מן היום. פנינו כה וכה, ראינו גרמנים עם סוסים, עם אתים, שבאו לסביבה.

ש. אז הם אספו את כל הילדים שנשארו וירו בהם שוב?
ת. בתנועת יד פקדו הגרמנים על הגויים לאסוף את כולם. החלו אוספים באתים, ועוד נשארו רבים בחיים. **ילדים תעו על פני השדות, ואני הלכתי. בשדה היו ילדים רבים.** הילדים באו, נטפלו אלי ולא עזבו אותי. ישבתי שם בשדה ולא זזתי.

ש. אחר-כך באו הגרמנים ואספו שוב את הילדים?
ת. הגרמנים ציוו על הגויים לאסוף את כל הילדים, אבל אלי לא נטפלו ואני נשאיתי שם. **בילדים לא היה צורך לירות הרבה. נתנו ירייה או שתיים וכבר נפלו.** הנערה רוזנברג התחננה על חייה בפני הגרמנים, אך לא שעה לה. ירו בה.

ש. גברת יוסלבסקה, אחרי שעזבו את המקום עלית על הקבר וישבת שם.
ת. הגרמנים יצאו והשאירו את המכונית עם הדברים בלילה. נגשתי לקבר ובקשתי את נפשי למות: מדוע נותרתי אני? האחרים כבר נגמר עימהם. חשבתי שיפתח הקבר ואפול גם אני אל תוכו. דם ניתז לכל עבר.
עד היום, כשעוברת אני ליד מזרקת מים, אני חושבת על הדם שהוקז. האדמה רעדה ואני חפרתי בידי, בקשתי להיכנס אל תוך הקבר הזה. חפרתי בכל כוחותי אולם הקבר לא נפתח עוד. זעקתי אל אבי ואל אמי: מדוע נותרתי אני בחיים? מה חטאתי ומה פשעי? אנה אפנה? אין לי איש. **ראיתי בעיני את כולם נרצחים והרוגים. נשאיתי שוכבת. השתטחתי על הקבר. נשאיתי שם שלושה ימים ושלושה לילות.**

ש. אחר-כך עבר רועה?
ת. לא ראיתי איש. לא עבר אדם. לאחר שלושה ימים ושלושה לילות אלה החלו רועי צאן מרביצים עדריהם שם; יידו בי אבנים. נשאיתי במקום, נשאיתי שוכבת. בערב החזירו את עדריהם ושוב יידו בי אבנים - או שחשבו שמת מוטל במקום או אדם שאינו שפוי בדעתו, רצו שאקום, שאענה להם, אך אני לא זזתי ולא נעתי. כך היו הרועים מרביצים עדריהם בוקר וערב עד אשר היה עלי לעזוב את המקום.

ש. אחר-כך עבר שם איכר, והוא ריחם עליך?
ת. היה שם איכר, לא רחוק מן הקבר.

ש. הוא ריחם עליך ונתן לך אוכל והצטרפת לקבוצת יהודים ביער והיית אתם עד שבאו הסובייטים? ת. עד לסוף הייתי עימהם.

ש. ועכשיו את נשואה ויש לך שני ילדים. ת. כן.

אב בית-הדין: ד"ר סרבציוס, יש לאדוני שאלות לעדה? ד"ר סרבציוס: אין לי שאלה.
אב בית-הדין: תודה, גברת יוסלבסקה. גמרת את עדותך. [16]

ישראל פינצ'וק

במלחמה על הצלה ועל החיים

כיצד ניצלתי מגיא ההריגה בסארני

בי"ג באלול תש"ב (26.8.42), הובאתי יחד עם יהודי רוקיטנו ברכבת משא למגרש מגודר בתיל מעבר לתחנת הרכבת בסארני.

חום רב שרר במגרש. שמרו עלינו אנשי 0.0 ומיליציה אוקראינית. כל היום לא באו אוכל ומים אל פינו, ונחלשנו מאוד. היינו רצוצים ומדוכאים. זמן מה אחרינו הובאו למקום יהודי דומברוביצה, ברז'ניץ, קלוסובה וטומאשגורוד.

הצימאון הציק מאוד. תמורת זהב ותכשיטים קנו אנשים אחדים מבני המקום, שהתקהלו ליד הגדר, קצת מים בכובע או במגף. כל אחד רצה לזכות בגלימה, רבים נדחקו אל הגדר, והשומרים ירו בהמון המצטופף.

פשטו שמועות וניחושים שיובילו אותנו למקום אחר לעבודה. לשם כך יפרידו בין המשפחות, וייקחו רק את החזקים ביותר, היום והלילה עברו בפחד ובלי שינה. פשטו שמועות שקהילת סארני מטפלת בנו, זה עודד אותנו, אולם למחרת, אחרי הצהריים, הובאו גם יהודי סארני. בא הקץ לכל התקווה.

הרגשנו, שדבר איום עומד להתרחש. ב-3 אחה"צ נמסר על ידי המיליציה היהודית ליהודי רוקיטנו שעליהם להתכונן לדרך. **הבינונו שאנו מובלים לשחיטה**, כי יחד איתנו הובלו על עגלות גם ההרוגים והפצועים. בדרך לגיא ההריגה צילמו הנאצים את תהלוכת המוות. לא אשכח את **הזדעזעוטי בראותי מרחוק את הבורות.**

אמי ז"ל אמרה לי בלחישה: אלה הם, בני יקירי, הרגעים האחרונים שלנו, לא יהיה מי שיאמר קדיש אחרי. עניתי לה שעוד יישארו בחיים, אחי שלום שברוסיה וכן אחי ברוך שבארץ (שלום ז"ל נפל אחר כך בעת כיבוד ברלין, וברוך ז"ל – במלחמת השחרור).

הגענו אל הבורות. מסביב עמדו הרוצחים מוכנים ומזויינים בכל מיני נשק ומכונות ירייה. ניתנה פקודה **שנתפשט ערומים**, הנשים והילדים לחוד הגברים לחוד. נפרדתי מאמי בדמעות שלישי והתחלתי להתפשט. באותו רגע הלם נאצי במקל על ראשי, כשעמדתי עירום בשורה הרביעית מהבורות – ארבעה - ארבעה בכל שורה. צץ רעיון במוחי: לברוח! לחשתי זאת לעומדים על ידי בשורה: אין מה להפסיד, לפחות לא נראה את הרצח! הסתכלו מסביב והחלטנו לברוח ימינה ליער הדליל, שבוע עמקים וגבעות. זינקנו בקריאת "שמע ישראל". היינו נופלים וקמים, כי המטירו עלינו אש מכל הצדדים. ועל פי נס ניצלתי כשאני **עירום כביום היוולדי.**

ביער נפגשתי עם שני הבנים של אברהם וחיים בלז'ובסקי. **אחד מהם נתן לי חולצה והשני מכנסיים – לכסות את מערומי.** הם ברחו מהמגרש בזמם פריצת הגדר. יחד איתם הייתה בתה של חנה מנימוביץ, מגואלה בדם הפצועים וההרוגים ליד גדר התיל.

נכנסנו בסבך העצים כדי להימלך על צעדינו הבאים. בני בלז'ובסקי סרו הצידה והתלחשו, הבינותי שברצונם לעזבני. הם החליטו לגשת לשומר היער, מכר, ולהשיג אצלו אוכל.

הבחורה נשארה איתי. חיכינו להם כל הלילה כשמסביבנו שומרי יער מזויינים מחפשים בורחים כדי למסור אותם לנאצים. הבחורים לא חזרו.

למחרת, יום שלישי לשחיטה, כשהצימאון והרעב הציקו לנו, מצאנו סלק בשדה ואכלנו אותו כמטעמים. בשבת, יום רביעי לשחיטה, נתקלנו באיכר. שאלנו אותו על הדרך לנימוביץ. האיכר התחלחל וביקש שנחזור היערה. חזרנו מתוך חשש שהוא יביא רוצחים להשמידנו. כעבור שעותיים בא אלינו ובידו לחם ועגבניות, עודד אותנו וסיפר לנו שעל יד ביתו של שומר יער נתפסו שני בחורים מסארני ונהרגו.

הבינונו שבני בלז'ובסקי שנפרדו מאתנו, אינם כבר בחיים. שהינו במקום עד הערב ויצאנו לכיוון כפפר נימוביץ, שהבחורה שהכירה את תושביו. רועים שפגשנו ואשר שאלנו אותם לדרך, ענו: בשבילכם אין דרך! אבל אחד ריחם עלינו והראה לנו את הכיוון. בדרך התעלפתי, כי נחלשתי מרוב תלאות. פגשנו איכרים שחזרו מן העיר, עמוסים חבילות. את האחרון העזנו לשאול על הנעשה בעיר. הוא ענה, שיהודי סארני כבר אינם, הוא עצמו ראה שנאצי רדף אחרי שני יהודים שיצאו ממקלט והרגם.

חכינו בחורשה עד הערב. משהחשיך ניגשנו לבית קרוב וביקשנו אוכל. האיכר נענה לנו ונתן לנו. תפוחי אדמה וחלב. הוא הרגיע אותנו באומרו שאנשי המקום הם שטונדים (באפטיסטים). למחרת באנו אל איכר אחר, שהבחורה הכירה אותו. הוא קיבל אותנו בסבר פנים יפות ויעץ לנו להישאר לפי שעה בחורשה הקרובה.

יום אחרי זה הרגישו בנו רועים והתחילו לצעוק: יהודים, יהודים! לא הספקנו לברוח, כי עצר אותנו שומר יער ואיים להרגנו אם לא נלך אחריו. בדרך נלווה אליו עוד שומר. הם הובילו אותנו לסארני כדי למסורנו לנאצים. בדרך עברנו מושב של "באפטיסטים". אנשי המקום ביקשו משני השומרים למסור אותנו בידי המוכתר כדי שהוא יטפל בנו. על יד ביתו של מוכתר הכפר התקהלו התושבים והשתדלו לבלבל את השומר, ולנו רמזו לברוח. הבחורה עברה למקום אחר. בערב נפגשתי גם עם אחיה.

שהיתי אצל חווידור שלושה שבועות. הוא בנה לי סוכה מענפים במרחק של שלוש מאות מטר מביתו, וסיפק לי כל הזמן מזונות. ערב חג הסוכות ניגש אלי חווידור זה ואמר: מתקרבים ימי הגשמים ולא תוכל עוד לגור בסוכה. נוסף לכך סורקים עכשיו הגרמנים את כל הסביבה מחמת הפרטיזנים שהופיעו במקום. על כן הציע להלבישני בגדי איכר ולהובילני בעגלתו עד רוקיטנו. ההצעה נראתה לי מסוכנת מדי. החלטתי לצאת ברגל ליערות רוקיטנו בתקווה שאמצא שם את שרידי משפחתי.

חווידור הציע לי לצאת במוצאי שבת כי בערב זה, לפני יום ראשון, הכל נחים בבתיהם. לפני יציאתי נתן לי מעיל (סוויטקה) לבל יכירוני, וגם צידה לדרך. ליווני עד למסילת הברזל והראה לי את הדרך לטראשוב. הוא יעץ לי ללכת על מסילת הברזל, ולימדני איך לעבור את הנהר סלוץ. את הפרידה ממנו לא אשכח לעולם! חווידור חיבק אותי ונישקני וברך אותי: "יהא אלוהים בעזרך ויובילך למחוז חפצך וישמרך מכל רע". ברכתו עודדתני.

בלילה זה עברתי כשבעים ק"מ והגעתי ליערות פוליסיה וביצותיה. הסביבה הייתה מוכרת לי והסתובבתי בה שבועות אחדים. באחד הימים נפגשתי עם אחותי, חיה וולקון, ואחר כך עם שרידי משפחתי שנשארו בחיים.

אחרי תלאות ממושכות נקלטנו כולנו במחנות פארטיזאנים. [3]

מרדכי ויסמן ברחתי מבורות ההרג

מכל יהודי הכפרים שבסביבה, הועברה גם משפחתנו מכפר מולדתנו אנדרויה לגטו ולאדימרץ, אין זאת, כי בגטו זה היו התנאים נוחים כלשהו מאשר במקומות אחרים. היהודים נשארו לרוב, בבתי מגוריהם, אלא שהצפיפות גדלה עתה מאוד-מאוד, מאחר שנוספו על תושבי העיירה הוותיקים יהודים שבאו מן הכפרים שבסביבה וכן פליטים שנשתיירו בה מאז מנוסתם ממחוזי פולין, עם פרוץ המלחמה. אולם גם כאן כמו במקומות אחרים חמורים היו החוקים המכוונים כלפי היהודים: אסור היה ללכת במדרכה אלא באמצע הרחוב, אסור היה לצאת בדרך המבוא הראשי של הבית והתנועה הייתה בעיקר בעד הפתח האחורי של החצר. יהודי שעבר עבירה מעין זו ונתפס, היו מטילים עליו קנס.

אני עצמי נתפסתי יום אחד בעבירה זו. יכולתי אומנם למרק את עוונתי על ידי שלמון כלשהו לשוטר האוקראיני, אולם משום מה, לא נסתייעתי בדרך זו והובלתי על ידי למשטרה. הוכיתי מכות אכזריות, במגלב של גומי הצליפוני, עד שהשחיר בשרי ושתת דם. לאחר מכן הוטלתי לצינוק, בו כלואים היו כמה פושעים אוקראיניים, אשר הוסיפו להתעלל בי ולהכותני. אולם שיחק לי, בכל זאת מזלי ויצאתי חי מן הגיהנום הזה.

משפחתנו התאכסנה בביתו של יעקב בר ביראק, שהיה פחח במקצועו. כ-12 איש היינו בבית זה. משפחתי מנתה 4 נפשות, אני, אשתי ושתי בנותיי.

ללא אשליה

באחד הימים נפטר סבא שלי. ר' יואל חוברס, מכפר וורונקי, והוא בן 97 במוטו. יהודי חסון היה כל ימיו, אך ימי שבתו בגטו כמו שיברוהו. טהרת המת נתקיימה, כמובן, בבית והייתה התקהלות של יהודים, שבאו להלווייתו, כדי לחלוק לו את הכבוד האחרון. הללו נכנסו לבית הסתכלו והפטירו: "חבל, שרק יהודי אחד נסלק, ולא יותר!"

לווינו את המת לבית הקברות והקבורה נעשתה כדין. המלווים לא מעטים היו והוא זכה, איפוא, כי יבקשו מחילה ממנו, וכי ייאמר קדיש על קברו. אין פירוש הדבר שההיתר לערוך הלוויה עורר בנו אשליה, כי היחס אלינו עתיד להשתפר. כבר באותם הימים הגיעונו בשורות אימים על חיסול קהילות יהודיות רבות.

ידענו, כי גם תורנו יגיע ביום מן הימים. לי גופי ודאי היה, כי הגרמנים הם מרצחינו ולא נתפסתי אף פעם לאשליה ולתקווה. ידעתי, כי גורלנו נחתם ולא פעם חשתי בקרבי איזו התעוררות למעשים. התעוררות של אדם שדינו נחרץ ואין לו מה לאבד. היו אלו התלקחויות-נפש בנות-רגע, שעממו והלכו כל עומת שבאו. וכל זה מכוח ההכרה הברורה, שכל מעשה של מרי, נגד הגרמנים, יביא בעקבותיו פעולות תגמול כלפי בני משפחתך בפרט וכלפי הציבור היהודי בכלל. ודאות זאת הייתה משתקת בך כל יצר של מעשה, אולם כוח שיפוטי את מצבנו מפוכח היה וללא אשליה כלשהן.

כמה שבועות לפני החיסול חיפשו הגרמנים, אנשי המפקדה המקומית, ילד וילדה מבין היהודים, אשר ישרתו אותם. כלומר: יצחצחו את נעליהם, ינקו את בגדיהם ויעשו למענם שאר עבודות הבית. לאחר חיפושם בחרו באחי הצעיר, שהיה ילד יפה, נקי ומסודר. כל יום היה עובד, איפוא, במפקדה, אשר בבית ביידר ובערב היה שב הביתה.

בהגיע חודש אלול, של שנת תש"ב, ובעיקר בשבוע השני של החודש, נתרבו שמועות האימים בעיירה. מכיר פולני שהתגורר ליד בית החרושת לספירט, בא וסיפר לי, כי המצב מחמיר והולך, **כי לא רחוק מן העיירה חופרים בורות גדולים**. ידענו, כי כך דרכם של הגרמנים בכל מקום לפני פעולות החיסול. ברור היה לנו, כי המוות מתקרב. היו בולאדימרץ צעירים שניסו לאחר מכן את מזלם ושיחדו שוטרים אוקראינים, שיסייעו בידם לצאת מן העיירה. השוטרים ניאותו, אומנם, וקיבלו את דמי השלמונים, אולם בצאת הבחורים מן העיירה פתחו עליהם באש והרגום. היו שניסו לברוח מן המקומות, בהם היו מועסקים בעבודות כפייה. כמעטים מאוד ניצלו בדרך זו ורובם נספו.

אמרתי לבנו של בוראק, בוא ונציע להעלות את העיירה באש, ואומנם הלכנו לחברי הוועד והבאנו את ההצעה, אך הדברים לא נתקבלו על ליבם.

בולאדימרץ נמצאו באותם ימים, רוקח עם משפחתו ופליטים מפולניה. בוקר אחד, היה זה קרוב ליום החיסול, ראינו, כי דלת מעונם סגורה זמן רב מן הרגיל. התחילו לדפוק על הדלת ולא נענו. משפרצוה ונכנסו פנימה מצאו את בני המשפחה – הרוקח, אשתו ובתם, מוטלים ללא רוח חיים. הסתבר, כי נוכחו לדעת שכלו כל הקיצין והם הרעילו את עצמם.

ביום ד', יומיים לפני חיסול יהודי ולאדימרץ, נכנס לביתו של בוראק שוטר אוקראיני, מכיר מעתות השלום, מאותם הימים בהם עבדתי כמפקח בעבודות היער. בשעתו עבד הלה תחת השגחתי. גם עתה נכנס אלי כידיד, שוחר טובתי, כביכול. חמוש היה רובה וביקש שאומר לו, לא פחות ולא יותר, אלא היכן נמצאת החליפה שלי. לפי דעתו ראוי הוא שהחליפה שלי תיפול בידיו, שהרי, ידידי הטוב היה כל השנים. אמרתי לו, כי את החליפות מסרתי לאחד הכפריים. תשובתי הסבה לו אכזבה ומורת רוח. הוא ישב על הכיסא ומבטיו שוטטו על סביבו. בוחן ובודק היה את הנכנסים, שעדיין נמצאו בבית ואשר הוא עתיד לרשת אותם. אמרתי בחשאי לבנו של בוראק:

"לייבל, אולי נעשה איזה מעשה? ישנה הרי אפשרות לחסל אותו ולזכות ברובה שלו". היינו שנינו בחורים חזקים. בבית היו עוד כמה גברים. הצעתי הייתה לתפוס אותו מאחור, בהיותו שקוע בחשבון הרכוש שייפול בידיו לחנוק אותו ולהטילו לתוך המרתף וכך לזכות ברובה ובכדורים. אולם הייתה זאת רק הצעה ערטילאית, ללא קבלת החלטה.

אותו יום, משהגיע אחי הצעיר מעבודתו במפקדה הגרמנית סיפר לנו, שהקצינים דיברו איתם בגלוי, ואמרו, **כי מחר מוציאים את כל היהודים להורג**. הם ניחמוהו והבטיחו לו, כי את משפחתו ואת משפחותיהם של חברי המועצה והמשטרה היהודית ישאירו בחיים.

היה לילה בהיר של מחצית חודש אלול, התש"ב. ישבנו סגורים בבית והרגשנו, כי השמירה ברחוב מוגברת. גם מאחורי הבית הגיעו צעדי השוטרים. מסתובבים היו בגן ואף מסתכלים בחלונות. השיחות בבית נסבו על המוות. כל אחד עשה את חשבון עולמו. רבים שפכו דמעות ואמרו תהילים. למחרת, השכם בבוקר התקיים "מניין" בביתו של בוראק. כיוון שמצוי היה כאן ספר תורה, שימש הבית מקום לתפילה בציבור. בין הבאים להתפלל היה יהודי אחד שקנה לו משום מה שם של איש קדוש, **מעין "למד ווניק"**. רבים בעיירה החלו להאמין לכל מוצא פיו. דבר זה אינו ניתן להסבר אלא על רקע התלאות והצרות שהתרגשו ובאו, שלא היה מהן מוצא של ממש, ורבים מחפשים היו משענת ונחמה בדברים שהם מעל לטבע. הואיל ולא הייתי מתושבי ולאדימרץ, ממש, לא ידוע לי, אם יהודי זה בן ולאדימרץ, או אחד הפליטים, מאלה שהגיעו אליה בימי המלחמה.

בשעת התפילה נתכנסו בביתו של בוראק רבים מן השכנים – נשים וגברים – הכל מדוכאים היו ואובדי עצה. פחד הכיליון ניבט מכל פנים, והנה קם אותו יהודי והכריז בקול מצווה ומלא ביטחון:

"ווייבער, גייט אהיים און גרייט אויף שבת. איך זאג אייך אז עם וועט געשען אנס!" ("נשים לכנה הביתה, להכין לשבת, אומר אני לכן, כי נס יתרחש!").

השפעתו של יהודי זה הייתה גדולה מאוד, ואף כי היה זה הבוקר של יום ו' והוא עמד בסימן של שמירה מוגברת. בוקר של אפס תקווה, ושל הרגשת הקץ המתקרב. עברו דבריו כעין נחשול חשמלי, ועוררו התפעמות. אין זאת, כי לא סתם ולחנם אמר את אשר אמר. ואכן היו בעיירה שראו את האיש כקדוש וכפלא...

לא רחוק מביתו של בוראק גרה אוקראינית אחת, זוסיה שמה. באותו בוקר, משהשגיחה בי, החלה להסתכל בי בעיניים של צער וביקשה לנחמני: "א" אמרה זוסיה, **"לכם טוב, אתכם לכל הפחות יקברו, בבורות שחפרו, אולם מי יודע מה יהיה איתנו?"** כוונתה טובה הייתה בוודאי, אולם מי יכול היה לשים לב לנחמה מעין זו?

כשהגיעו השוטרים לביתנו והתחילו לגרש בקולות צעקה את כולם החוצה, לא הייתה כבר השעה מוקדמת. היינו ודאי האחרונים שפקודת היציאה מן הבית הגיעה אלינו, כיוון שבצאתנו, כבר הייתה התכונה ברחוב רבה, כבר נשמעו יריות, וראינו אנשים רצים לכאן ולכאן ומחפשים מפלט. אף על פי שתמיד צמא מעללים הייתי, לא נתעורר בי באותה שעה כל רצון של מנוסה. **לא יכולתי להעלות על הדעת כי אעזוב את בתי, בת השנתיים, ואת בתי בת השש ואת אשתי, ואמלט על נפשי.** ידעתי כי גורלנו נחרץ, כי סגורים אנחנו במלכדות והחפץ העז שמילאני תמיד לעשות משהו, כמו ניטל ממני ברגע זה.

בצאתנו מן הבית, לקחנו עמנו רק צידה בשביל הילדים. כל אחד מאיתנו לבש את הבגדים הטובים ביותר שהיו ברשותנו. **רבים לקחו עימם את הטלית ואת התפילין** וכן עשיתי גם אני. נוסף על כך לקחתי עמי גפרורים ושמתי בכיסי. רעיון ההצתה לא עזבני. מי יודע אולי יתרחש משהו, אולי אפשר יהיה להטיל אש במשהו. דבר זה, מעשה נקמות על ידי הצתה למדתי, ודאי, מן הגויים, שבכפר מולדתי. גוי שרצה להתנכל ביריבו, היה מטיל אש ברכושו. אולם לי לא היה עתה כל דבר ממשי שאראה אותו אובייקט לנקמה, בכוחו של גפרור. בכל זאת נטלתי עמי את קופסת הגפרורים.

הגענו לכיכר האיסוף. פקדו עלינו לשבת. הייתה כבר מנוסה לפני כן, והיו יריות. הוסיפו להביא יהודים למגרש. אני ישבתי עם אשתי, עם שתי בנותי ועם חמותי, אבי לא ישב לידי. כיון שהגרמנים רצו לבלבל ולטשטש את כוונתם יצרו, על כן, בתוך הקהל קבוצות נפרדות – קבוצה מעין זאת הייתה של אנשי היודנראט ומשפחותיהם, אליהם השתייך גם אחי הצעיר שעבד אצל הגרמנים. גם אבא הצטרף לאותה קבוצה בזכות אחי. כמו כן הייתה קבוצה נפרדת של בעלי מקצוע שהגרמנים מעוניינים היו, כביכול, במקצועם. פתאום יצא אחד השוטרים האוקראיניים והכריז: "למי שיש כסף, זהב או חפצי ערך הטמונים במקום כלשהו, רשאי ללכת איתנו ולהוציא את דברי הערך ובזכות מעשה זה, יישארו הללו בחיים".

אין אני זוכר אם מישהו נתפתה להצעה זו. אולם זכור לי היטב, כי עניין הקבוצות והמחשבה, כי ההשתייכות לקבוצה מסוימת עתידה להביא הצלה – מחשבה זו עוררה רבים לעבור לקבוצות המיוחסות. נערה אחת שעשתה כן ונתפסה, הוכתה מאוד על ידי הגרמנים. אפילו במגרש נעשו ניסיונות לשחד את השוטרים, כדי להצטרף לקבוצה נבחרת.

אני ובני משפחתי נמנינו עם הנחותים, עם אלה שגורלם – השמדה. לא רחוק מאיתנו, בין היהודים בעלי המקצוע, ישיבה משפחת בוראק. המשפחה עימה היינו קשורים. אמרנו איפה, לבתנו דבורה'לה, שהייתה בת שש:

"דבורה'לה, רוצי ועברי אל הילדות של בוראק ושבי יחד עימהן. אולי תישארי על ידי כך בחיים".

דבורה'לה שמעה בקולנו, התחמקה ועברה אל הקבוצה השנייה, אולם לא יכלה לעמוד בניסיון ולהיות רחוקה מאמא ומאבא ועד מהרה חזרה אלינו.

ישבתי שחוח ונדכא והרהרתי באשתי היקרה ובשתי ילדותי הרכות שאין בכוחי, האב, לעשות למענן מאומה. הסתכלתי על סביבי, על עדת יהודי ולאדימרץ, הנידונים לכלייה; ראיתי משפחות, שלמות, סבים ונכדים, דורות של אהבה ושל תקווה יהודית. עכשיו ישבו הם צמודים זה לזה, מתוך אהבה אחרונה, של נידונים למוות; רבים מהזקנים ישבו עטופים בטליתותיהם ולחשו פרקי סליחות ופרקי תפילה אחרים.

לא רחוק ממני ישיבה משפחת צ'רניאק. כל בני המשפחה ביחד, כל הזמן הסתכלתי במשפחה זו – שהייתה משפחה ענפה ומפורסמת בעיירה.

העיירה הייתה מוקפת עלי ידי שוטרים, אולם בכיכר האיסוף היו כשלושה גרמנים מזוינים וכמה שוטרים אוקראיניים. כי העניין אבוד, זאת הייתה הרגשתי תמיד, אולם עתה ברור היה הדבר עד תום. לחשתי לכמה בחורים, שישבו בקרבתו, אחד מהם פליט מוורשה שהתגורר בולאדימרץ;

"חברה, אמרתי, רוצו, רק שלושה גרמנים וכמה שוטרים נמצאים פה. בואו נתנפל עליהם, אם יהיה בידינו רובה נוכל בכל זאת לעשות מעשה כלשהו לפני מותנו. למה יושבים אנחנו בחיבוק ידיים? בואו ונעשה איזה מעשה".

אולם הדברים לא מצאו הד, אפשר כי גם אני עצמי אמרתי אותם מן השפה ולחוץ. אינני יודע כיצד היה מעשה מעין זה מסתיים. שוב נתלקח בי החפץ למעשים, שתחילה, בצאתנו מן הבית, כמו דרך. ליבי לא ידע מנוחה ומתוך החרדה והידיעה הברורה, כי גורלנו נחרץ, כי אין לנו מה לאבד וכי כל פתח הצלה אין – אמרתי מה שאמרתי.

כך נמשך הזמן, עד שהגיעה השעה הרביעית אחרי הצהריים. עודנו יושבים שחוחים, מי תפוס בהרהוריו הכבדים ומי בלחשי תפילתו ובדמעותיו. ראינו כי מתקרב למגרש טור ארוך של גרמנים ואוקראינים. הם אך הגיעו למקום ומייד נשמעה צריחת פקודתם, לקום וללכת קדימה.

עכשיו נתברר, כי כל ההבטחות שניתנו לשתי הקבוצות הנבחרות – בעלי המקצוע ומשפחות היודנראט, רק לשם בלבול-המוחין ניתנו. אדרבא, בראש התהלוכה צעדה עכשיו קבוצת היודנראט דווקא.

ילדים נצמדו להוריהם. בני משפחה הלכו הלך ובכה בדרכם האחרונה. הם הובילו אותנו אל עבר הכפר ז'ולקין. **בדרך ראינו אי פה ושם הרוגים המוטלים בשדה.** היו אלה ודאי שניסו בבוקר לברוח. קרוב לדרך, בה ערבנו, ראינו ילדה קטנה מוטלת הרוגה. לא ידעתי מי הילדה, על בגידה נראו כתמי דם ועיניה לטושות היו.

הלכנו באמצע הדרך ומשני צידיה ליוונו גרמנים ואוקראינים בשני טורים – טור מימינו טור משמאלנו.

זוכר אני, כי בחור אחד, שהיה בשורות שלפני, יצא פתאום מתוך שורת ההולכים. פרץ את טור הגרמנים והתחיל לרוץ אל עבר השדות. נשמעו מייד יריות שפגעו בו. ראיתיו שהוא מתחיל להתנווד בעת מרוצו, עד שכרע ונפל.

השוטרים האוקראיניים שליוונו מן הצד האחד, כמה מהם החלו לדבר אלינו בשקט. "דעו לכם, כי אבודים אתם. אין לכם אל מה לקוות. אנחנו באים מסארנה. כל יהודי סארנה כבר "ישנים" עתה. אולי יש למי מכם שעון, אולי יש למישהו שעון טוב, חבל שזה ילך לאיבוד. אם יש לכם משהו בעל ערך תיתנו לנו, חבל שזה ילך סתם ככה לאיבוד".

ככה דיבר גם אלי אחד השוטרים וכך שמעתי מדברים עם אנשי השורות שהלכו בקרבתו. "חבל שדברים בעלי ערך ילכו לאיבוד!"
אולם איש לא ענה להם. הם היו חוזרים מדי פעם בפעם על אותו נוסח ומנסים לעורר בנו רגשי מצפון ואחריות כלפי הדברים בעלי הערך שעלולים ללכת סתם ככה לאיבוד.

החזקתי בידה של דבורה'לה בת השש ועל ידי נשאתי את בתי חיה'לה בת השנתיים. חלק מן ההולכים היו כמאובנים וחלק גדול הלך ובכה. כל עולמי כמו נתרכז עתה במשפחתי הקטנה. את כל תמצית אהבתי עוררה בי שעת האסון, בה נתונים היינו. עתה ידעתי כי היפרד לא אפרד ממשפחתי היקרה. כי גורל אחד יפקוד את כולנו. התפללתי בליבי שהתהלכנו כבר תסתיים. שכבר יגיע הרגע וצמודים זה אל זה נוציא את נשימתנו האחרונה.

הנה כבר באנו לבורות. במקום זה הגיעה תגבורת נוספת של גרמנים עם מכונות ירייה. כאן פקדו עלינו, הגברים, להיפרד מן הנשים. בני משפחה צמודים היו אלה לאלה ולא רצו להינתק. בשוטי ברזל ובמגלבים התחילו להצליף בנו ולקרוע אותנו בכוח אלה מאלה. אשתי קראה לי:
"מרדכי, תן לי את הילדות. הן רואה אתה שאין תועלת בדבר".

את הנשים והילדים השאירו הגרמנים ליד הבורות הראשונים. עלינו, הגברים, ציוו ללכת הלאה, לא רחוק מן הבורות, שהיו מיועדים לנו, ציוו עלינו להתפשט כביום היוולדנו, להתפשט ולסדר את הבגדים. לאחר מכן פקדו עלינו להתרחק מן הבגדים ולהיערך חמישה-חמישה. אני עמדתי עכשיו בשורה אחת עם יענקל'ה אחי ועם אבי. סבורים היינו, כי לאחר שנתפשט יהרגו אותנו מייד, אולם לא כן היה הדבר.

ערוכים חמישה-חמישה נעצרנו כ-4 מטרים **מן הבור הגדול שעתיד היה להיות קברנו.** החמישייה שלי הייתה מן הקרובות לבור. זוכר אני, כי בשורה שלפנינו נמצא גם יעקב אייזנברג.
"יידן, זאל מען עפעס טאן (יהודים נעשה משהו), הרי בין כך ובין כך יהרגו אותנו" קרא מישהו.

פתאום נשמעה איזו קריאה מבין הקהל, היה זה בנו של השוחט מחסידי טריסק:
"יידן זארגט נישט, מיר קומען דארט אן ערב שבת! יידן זארגט נישט! – "יהודים אל תדאגו, אנחנו מגיעים לשם בערב שבת, אל תדאגו יהודים!".

מסביב כבר נשמעו קריאות "שמע ישראל" וכתשובה לקריאות אלה של מקדשי השם, החלו הגרמנים והאוקראינים לצרוח ולקלל.

מייד באה הפקודה לשורה הראשונה לקפוץ אל הבור. הבור היה רחב ממדים, בקצהו האחד עמד גרמני עם מכונת ירייה. הנכנסים בו נערכו בשורה עורפית ונהרגו על ידיו בירייה

אחת. בשעה שהראשונים נורו ונהרגו בקצה הבור, כבר חיכו לתורם בתוך הבור עוד שלושה אנשים, והנה הגיע גם תורי להיכנס לבור.

למות כמתקומם

הייתי מזועזע למראה עיניי. לא רציתי לחיות וביקשתי כי המוות ימהר לבוא. כי יבואני פתאום, שלא אצטרך לחכות ולהוסיף לראותו פנים אל פנים; שלא אצטרך להיערך לקראתו בשורה ולחכות לבואו, לפי פקודה. אך לא הייתה בידי כל אפשרות למלא את מבוקשי.

כבר עומד אני בקצה הבור, כבר ניצב אני במקום ממנו קופצים פנימה. הנה כבר אראה לידי את הגרמני, מופשל השרוולים. את עיניו השיכורות והמטורפות ואת אצבעו השלוחה לקראתי והמסמנת תנועת קשת מלמעלה כלפי מטה; כלומר: רמז באצבעו שפירושו "קפוץ"!

רק לפני רגע דמדמה בי איזו מחשבה מעורפלת ובלתי ברורה, כיצד למות מיתה אחרת, לא זו שהם רוצים בה; עוד לפני רגע טיכסתי עצות בנפשי לעשות משהו ולא מצאתי כל עצה... והנה עתה, ברגע האחרון, באותו רגע בו התנועה אצבעו של הגרמני בצורת קשת לקפוץ אל הבור, באותו רגע ממש, הכה אותי כמו שוט איזה רעיון מוזר, יליד הרגע האיום והנורא, רעיון של פתאום, והוא אשר הדריכני מה לעשות. לא רעיון הגוי היה זה, אלא צליף-פתאום של איזה יצר תקיף או של טירוף:

לפרוץ את שורת המשמר הגרמני ולהיהרג מייד במקום, להיהרג כמתקומם, כבורח ולא כממלא פקודה, לפרוץ, להתחיל לברוח ומייד להיהרג בשעת מנוסה ולא בבור.

עלה הכורת

ואכן, כך היה הדבר – במקום לקפוץ לבור, לפי תנועת אצבעו, פרצתי בכוח של מוכה טירוף לצד ימין, חלפתי ועברתי את הרווח הלא גדול שהיה בין שוטר לשוטר ורצתי אל עבר השיחים והחורשה, שהיו בקרבת מקום. שמעתי מייד את קול היריות אשר רדפוני, את שריקת הכדורים שחלפו בקרבת. רצתי ולא ידעתי נפשי. רק מחשבה אחת עדיין הייתה ודמדמה בי, כי מרוצי הוא כבר לאחר מותי, כי כבר נפצעתי ונרצחתי ואני מוסיף משום מה לרוץ. כך עברתי מרחק לא רב וכבר הייתי בין עצי היער, אך הוספתי לרוץ ולהעמיק ביער. רגע נעצרתי, וכמו לתמהוני נוכחתי לדעת, כי אומנם לא מת אני; ולא זו בלבד, אלא גופי חי ושלם ואפילו לא נפצעתי.

מייד נדלק בי איזה זיק של תקווה לחיים ורצון לחיים, רצון למלא איזו שליחות גדולה. אני צריך לחיות. **עלי להישאר בחיים לא בשביל עצמי אלא כדי לספר את כל אשר ראו עיניי.** רצון החיים **לבש איזה ערך של שליחות שעלי למלא** ועד מהרה קיבל ממשות של תוכניות ותחבולות כיצד להגן על עצמי.

הרגעים מהם פעל בי הדחף והיצר הסמוי כבר עברו, לאחר מרוץ המוות. עכשיו ידעתי, כי עלי להסתלק מכאן ולהעמיק יותר ויותר ביער... **הלכתי ערום בין העצים ושמעתי היטב את היריות מגיא ההריגה.**

היה זה יום של איזה חג אצל האוקראינים. יום חג שהגרמנים בחרו בו, כדי להגיש להם כמנחה את כיליונה של קהילת ולאדימרץ. בלכתי ביער הגעתי למקום של מערה ובו נתגלו פתאום לפניי איש ואישה אוקראינים. רועים את פרתם ביום החג. משהופעתי במקום והאישה ראתני, היא התחילה לרוץ לעברי ולצעוק, אולי נבהלה מפניי, ואולי ביקשה, כי בעלה יתחיל לרוץ בעקבותיה ויתפוס אותי, כדי להסגירני לגרמנים. אין אני יודע לאשורו של הדבר, אולם בעלה החל משום מה לקרוא אחריה: "מה את רצה, עזבי אותו, מה את רצה?"

אני התחלתי לברוח מאותו מקום. אולם פחדתי שמא בבורחי אשוב ואתקרב למקום הבורות. במנוסתי ראיתי פתאום, כי היער מסתיים ולנגד עיניי משתרע שדה רחב ידיים.

הבטתי כה וכה ולא ידעתי מה לעשות. **ערום הייתי כביום היוולדי** וכך לצאת לשדה לא יכולתי. גם לשוטט ביער אי אפשר היה. חששתי שמא יצאו הגרמנים לחפשי. נצנצה בי מחשבה, לעלות על אחד העצים ולהסתתר בו. בחרתי מבין העצים אלון עבות, שנפו רב תפארות והחלטתי למצוא בו מחסה, עד אשר יסתמנו לפניי סיכויים נאים יותר. התחלתי לטפס, גזעו וענפיו מחוספסים היו ונשרטתי מאוד, אולם הצלחתי לעלות בו ומצאתי מסתור ראוי לשמו. מסביב הושלך הס. שעת הדמדומים כבר הגיעה. **היריות נדמו וידעתי, כי הכל נסתיים, כי יקירי נפשי ויחד עמם כל עדת יהודי ולאדימרץ אינם עוד בחיים.** אולם עלי להישאר בחיים למענם, למען זיכרונם. אם יבואו לכאן וימצאוני, אמצא את מותי כאן ולא בידיהם. אם לא ירדפו אחריי, אשתדל להסתייע בחשכת הלילה, כדי למצוא מפלט כלשהו.

בתוכנית הראשונה אשר רקמתי עלה שמו של הפולני פרנקו זאבדסקי. היה זה אחד ממכירי הטובים, שעבד עמי בימי היותי מפקח ביער. יערן הוא היה והתגורר ליד פסי הרכבת בקילומטר ה-26. "אני מוכרח להגיע לביתר", לחשתי לעצמי.

ליבי סמוך ובטוח היה. כי הוא לא יסגירני לגרמנים, כי אצלו אשיג בגדים וסעד, ככל שידו תשיג. הצורך הראשון היה למצוא כסות לעורי. היה זה במחצית חודש אלול ובלילה כבר היה הקור ניכר ביותר. ישבתי בין ענפי העץ ורעדתי מקור. החשיכה כבר השתלטה מסביב, ואני ירדתי מן העץ והתחלתי ללכת. יצאתי מן היער ונמצאתי על פני שדה פתוח. מפעם לפעם, בהשגיחי במשהו חשוד הייתי מסתתר בין שיחים של תפוחי אדמה. התרחקתי מכל דרך ראשית ובחרתי ללכת על פני שדות ושבילים צדדיים. סבור הייתי, כי לאחר שעה – שעתיים, אגיע אל מקום חפצי. מן הדרך הראשית הגיעוני קולותיהם של גויים שנסעו מולאדימרץ בהובילם את ביזתם מן העיירה הנרצחת.

הולך הייתי והולך זמן רב ולא הגעתי למקום בו רציתי, ערום כביום היוולדי וכסותי היחידה הייתה חשכת הלילה. אולם כסות זו אין כוחה לחמם. והלילה קר והקור חודר לתוך עצמותי. ייאוש נורא אחזני: לשם מה הצלתי את עצמי? לשם מה נשארתי בחיים? בטוח הייתי, כי סטייתי מן הכיוון הנכון. לו מצאתי נחל בדרך, לו מצאתי נחל מים, הייתי ממית את עצמי בטביעה. כה מהלך הייתי ומהרהר. עודי נתון בתוהו זה של הרהורים והרגשות, ראיתי, כי אני נמצא ליד אחד הכפרים. כפר לא מוכר לי. הירח כבר עלה ויכולתי לראות את אשר מסביב.

הקור נתעצם. סימנים של כפור ניכרים היו על השדות. כפור דק החל לכסות את גופי. ידעתי, כי לא אוכל לעמוד בכך, כי מות אמות בקור הזה. כל גופי כאב ובעיקר רגליי, כאילו שיניים נושכות נתקעו בהן.

אין לי ברירה אלא להיכנס לכפר ולבקש מלבוש כלשהו. ידעתי כי מעשה זה כמוהו כהתאבדות. רק אם המקרה יאיר לי פנים, עתיד אני לצאת מכאן בשלום. שני דברים ביקשתי עכשיו, כסות, וידיעה היכן אני נמצא.

לשבת ולחסד

ניגשתי לאחד הבתים הקיצונים מתוך תכסיס, אם תארע איזו תקלה תהיה שהות בידי לברוח ליער. בזהירות ניגשתי לחלון ודפקתי. ראיתי, כי אישה התקרבה לחלון, הסתכלה וראתה אותי ערום. שאלתי אם הבעל ישנו בבית והיא אמרה לי כי בעלה יצא למרעה הלילה עם הסוסים. הוספתי ושאלתי מה שם הכפר והיא ענתה לי, כי זהו הכפר פולובלה. כפר זה מרוחק היה כ-7 קילומטרים מולאדימרץ.

"אולי יש לך כותונת ישנה. הן רואה את, כי ערום אני והלילה קר. גופי נתכסה בכפור. אם לא אשיג איזו כסות לגופי, אמות מן הקור. תעשי עמי חסד גדול, אם תתני לי איזו כותונת ישנה". "אנחנו אנשים עניים", השיבה הגויה, "אולי תיכנס לבית אחר?"

לא נכנסתי אל הבית הסמוך, אלא עברתי אל קצהו השני של הכפר שגם הוא גובל היה עם היער, ואף עתה ניגשתי לחלון ודפקתי. שוב ניגשה אישה. בכל הבתים היה חושך. ביקשתי לבחון, אם אומנם פולובלה היה שם הכפר. שאלתי את האישה, כמקודם, מה שמו של הכפר ותשובתה אישרה אומנם, שזהו הכפר פולובלה. ביקשתי גם ממנה, כי תרחם עלי ותיתן לי כסות כלשהי לעורי.

היא פרשה מייד מן החלון ומקץ רגע שבה והוציאה אלי כותונת מפשתן. לאחר מכן אף הוציאה זוג מכנסיים. העזתי והצעתי לה שתרשה לי במשך יום השבת להימצא על עליית הגג של ביתה. הבטחתי לה, בלילה הבא אעזוב את המקום.

"אין אני מתכוון להישאר כאן יותר מלילה אחד. רק להחליף כוח רוצה אני. שכן עייף אני מאוד וחלש מן התלאות אשר ערבוני". אולם האישה השיבה לי מייד:

"תראה, אין לי שום דבר נגדך, אדרבא. רוצה הייתי להושיט לך את עזרתי כמיטב יכולתי, אך הלילה כפי שאתה רואה בהיר ובזמננו זה עיניים גם ללילה אפל, לא כל שכן ללילה בהיר. אין אנחנו בטוחים אם מישו לא עקב אחריו וראה אותך ליד ביתי. הסכנה שבדבר גדולה מאוד ומחר, אם יבואו וימצאו אותך, הם ישמידו יחד עמך גם את משפחתי".

"כן, כן, יש טעם בדברך. אין אני עומד על בקשתי זו, אולם לאחר החסד הגדול שעשית עמדי, אני רוצה לכל הפחות לדעת את שמך". "למה לך לדעת את שמי?" אמרה האישה בנעימה של עצב. "שמי איננו חשוב".

באותו רגע תקפו עלי רגשותיי. נרגש הייתי מאוד מנדיבותה ומאצילותה וסיפרתי לה במהרה מכל אשר עבר עלי ביום האחרון, מכל אשר נהרס בחיי ובסיכומם של דברי הוספתי: "הן רואה את אישה נדיבה, איזו ערך יש לחיי ולקיומי – עפר אני ברגעים אלה. עפר ואפר, אולם אם אשאר בחיים הרי זה יהיה בזכותך, אם אשאר בחיים, ארצה פעם לבוא ולהודות לך ולשלם לך כגמולך, אשר גמלת לי..."

"אין דבר, אין דבר, הפסיקה האישה את דברי הנרגשים – אינך צריך לשלם לי דבר, שאלוהים ישלם לי, אם אומנם ראוי אני לגמול".

היא הוציאה מן הבית דברי אוכל והושיטה לי, כי אסעד את ליבי ואני עזבתי את ביתה ושמתי את פניי ליער.

בדרך הרהרתי, כי אכן היטיבה לעשות בהעלימה ממני את שמה. אולי יתפסו אותי ויענו אותי ולא אוכל לעמוד בעיניים... במקרה זה מוטב לדעת פחות, שכן דברים שאינם ידועים לך אין

אתה יכול לגלות גם בשעת עינויים נמרצים. אין אני יודע, אם זו הייתה אומנם כוונתה, אך אני בהרהורי ייחסתי לה את הכוונה הזאת.

כבר הייתי מלוכש כלשהו ואף את ליבי סעדתי. יצאתי מן הכפר והגעתי לפרשת דרכים. מבוקשי היה להגיע לאותו פולני, כאשר חשבתי תחילה והנה באתי לפרשת דרכים ולא ידעתי אנה אפנה. נאלצתי לחזור על עקבותי. שנית הגעתי לאותו בית. דפקתי על החלון והסברתי לאישה את מבוקשי והיא הורתה לי ללכת בדרך האמצעית.

הדרך הובילה אל היער. בהיכנסי ליער שמעתי רחש בין העצים. גויים טיפלו באיזה עץ, שבאו מן הסתם לגנבו. עקפתי אותם. הלכתי סחור-סחור ובאתי שוב לכפר אחד. נוכחתי לדעת, כי הכפר ידוע לי, אולם תחילה לא הכרתי. כמקודם התדפקתי גם כאן על אחד הבתים, עתה יצא לחלון גבר אחד. תחילה נבהלתי במקצת, לא ידעתי אם פניו לשבט או לחסד. ערכתי תוכנית בליבי – אם אראה, כי מתכוון הוא להרע לי, אנוס ליער. הוא שאלני, מאין אני בא ואני במתכון לא קראתי בשמה של ולאדימרץ, אלא בשם של מקום מרוחק מכאן. "אולי רוצה אתה לאכול משהו?" שאל הגוי. "לא קיוויתי לחסד שכזה", אמרתי לו, "אולם אם תיתן דבר אוכל, אודה לך מאוד ולא אשכח את חסדך זה לעולם". "המתן כמעט רגע, ואני אוציא לך מייד לחם", אמר הכפרי.

שמעתי את קולה של אשתו שמטיחה דברים כנגדו – על אשר הוא מחפש צרות לעצמו ולמשפחתו. לאחר כמה רגעים יצא אלי החוצה בלבוש השינה ובידו לחם, הוא החל להסביר כיצד עליי ללכת. אולם מייד נוכח לדעת, כי לבדי לא אתמצא. "חכה רגע", אמר לי הכפרי, "אני אצא איתך ואובילך למקום משם תהא הדרך נהירה לך". ואומנם הביאני לאותו מקום. היה זה על הדרך ההולכת מן הכפר ז'לניצה אל הכפר פיצ'ניקי. ממקום זה הלכתי לבדי בחשכת הלילה, עד שהאיר הבוקר והגעתי לכפר מגורי, אנדרויה. לא כנסתי לכפר, אלא לביצה שביער ושם ישבתי כל יום השבת.

ממקום שבתי ניתן לי לראות את התנועה בשדות – גויים היו עוברים ושבים, קוצרים בחרמש ועושים עבודות שדה שונות. בערב יצאתי מן היער וניגשתי לביתו של טרופיס דיאק. גוי ישר ונדיב. לו מסרתי בשעתו חפצים שונים לשמירה, הוא קיבלני בסבר פנים טובות. נתן לי מקטון ונעליים וסיפר מעשה שנתרחש רק אתמול בשעות הלילה באנדרויה, **מעשה בחיים סליבקיין, בנו של יצחק, נער כבן חמש-עשרה.**

"עליך לנהוג זהירות, יקירי", אמר לי טרופיס, "זהירות גם מפני ידידים. רק אתמול היה כאן בסביבה הנער חיים והוא נכנס לאחד הגויים ידים משכבר, המתגורר בחוטור. האיכר האכיל את הנער והציע לו ללכת לישון באמבר שלו, ובאותה שעה הלך האיכר והודיע את דבר בואו של הנער לשוטרים האוקראיניים. הם באו והוציאו את חיים ממחבואו והביאו אותו אל מרכז הכפר והושיבוהו על ספסל בחוץ וכך חיכו עד אשר יאיר הבוקר כדי למסור אותו לגרמנים.

הילד נראה היה מדוכא ותשוש והם בטוחים היו, כי לא תקום בו רוח להתחמק מידיהם. אי לזאת לא הייתה גם השמירה עליו קפדנית ביותר. אולי הילד עקב כנראה אחרי עירנותם של השומרים ומשמצא רגע של כושר, קפץ. מן המקום והחל לרוץ והשוטרים אחריו. ברוצו פנה לאחד הגנים, בלבד את רודפיו וכך חמק מן הגן ויצא את הכפר והגיע כנראה ליער. הנה כי, כן רואה אתה שאין בימינו לסמוך על ידידים ומצווה לגלות זהירות".

ישבתי בביתו של טרופיס עד יום ראשון בבוקר וממנו הלכתי אל גוי שני, טישקו שמו, שגם הוא ידידי היה ויכולתי לסמוך עליו, אולם בבואי לא מצאתי אותו. רק אשתו הייתה בבית. בראותה אותי החלה לגדפני ולקללני ולהזכיר לי עוונות – מדוע לא מסרתי לידיהם חפצים מן הגטו. בעלה, לפי דבריה, נסע לולאדימרץ לכנסייה להתפלל, והיא, לאחר שערכה לי קבלת פנים מעין זאת הסכימה בכל זאת כי אעלה על עליית הגג של הרפת ואשאר שם למשך היום.

עליתי על העלייה וממחבואי יכולתי לשמוע היטב את שיחם של הבריות. השיחות נסבו על שוד העיירה. הלה הצליח לקחת הרבה והלה איתרע מזלו. רועד וחרד ישבתי כל היום. מסיפורו של טרופיס ידעתי כי שכנו של טישקו, בבית הסמוך, היה אחד מאלה אשר תפסו אתמול את חיימק' סליבקין. כלום אצליח לצאת מכאן? ניקרה בי השאלה.

לו היו בידי גפרורים, אמרתי שוב בליבי, אם שרוי אהיה בסכנה הרי בגפרורים יכול הייתי להצית את הבית. דיו גפרור אחד לגגות הקש של הכפר...

לעת הצהריים הביא לי ילדו של טישקו אוכל, וראיתי כי הוא מגלה כלפיי השתתפות בצער. סיפרתי לו, כי **ברחתי מבורות ההרג** והוא הקשיב בשים לב לסיפור. עתה אמרתי בליבי הגיעה השעה לרכוש לי כמה גפרורים. אמרתי לו, כי עייף אני מן התלאות הנוראות, אשר באוני וביקשתי ממנו, כי יעשה עמי חסד ויביא לי סיגריה לעשן. הוא הביא לי סיגריה. אולם את הגפרורים בשום אופן לא רצה להשאיר אצלי...

לעת ערב הגיע טישקו מן העיר. הוא אמר לי, כי מוכן הוא לעשות למעני את הכל ולעזור לי. הוא סיפר לי כי באחד היערות, 15 קילומטרים מאנדוריה מתגורר אחיו, ובביתו ביער אוכל למצוא מסתור בטוח, הרבה יותר מאשר כאן. הוא נתן לי אוכל והציע לי ללכת בינתיים אל חורשה סבוכה, שהכרתיה יפה, מרוחקת כשלושה קילומטרים מן הכפר. בחורשה זו עלי לשבת ולחכות כל היום. הוא ילך בינתיים אל אחיו ויכשיר את הקרקע לבואי שם. חिकיתי כל אותו יום עד הערב והוא לא בא.

הלכתי אל גוי אחד מאנדוריה. אצלו הפקדתי בשעתו הרבה עורות, אך הוא לא פתח לי את הדלת.

מכאן הלכתי אל גוי אחר, זכרקו שמו, והוא קיבלנו ברחמים ובאהבה. שהיתי אצלו שלושה ימים. הוא סיפר לי כי אחותי ושני בני-דודי ועוד בחורה אחת, שאת שמה לא ידעתי, נמצאים אצל היערן בולסלאב זאוואדסקי. כמו כן הודיע לי כי ממשפחת סליבקין ניצלו כמה אנשים והם מסתתרים בסביבה זאת. מכאן הגעתי אל זאוואדסקי ונפגשתי עם ניצולי משפחתי.

במשך הימים הקשים והאיומים הוכיח את עצמו זאוואדסקי זה, כי הוא אחד מחסידי אומות העולם. בזכותו נשארו יהודים רבים בחיים ואף אני בכלל זה. [4]

ניסן בורוביק

בשואה ובמאבק לחיים

העיירה במשטר הסובייטי

עם כניסת הסובייטים לעיירה **ויסוצק** בסוף 1939 – חוסלו החנויות והעסקים הפרטיים. הכל עבר לידי הממשלה. בעלי החנויות – נשארו בעבודתם כפקידים וכפועלים מטעם השלטונות. גם נוצרו מפעלים חדשים, ובין אלה בית חרושת לנקניק שאני הייתי מנהלו. היה עלי למסור דו"ח בכתב על המצב וההנהלה של בית החרושת ודו"ח זה הועבר לאיזה משרד כלכלי מרכזי. בתור מנהל המפעל הזה, היה ברשותי ובפיקוחי הרבה בשר לצרכי יצירת הנקניק ויכולתי לדאוג ולהבטיח בשר כשר לאוכלוסייה היהודית בעיירה וכך עשיתי.

גם בית-הספר, כמובן, עבר לידי השלטונות החדשים. המורים הקודמים סולקו ונתמנו מורים ומורות חדשים, כאלה שהשלטונות החדשים נתנו בהם אמון מבחינת המוצא, העבר וכו'. כך הפכה בתו של חייקיל שיינמן למורה בעוד שלפשה, בת אחי יחיא, נפסלה להוראה בגלל מוצאה ה"בורגני".

בית-הכנסת שימש לנו, ליהודים, בית מפגש ציבורי יחיד לא רק לתפילה אלא גם לעסקי ציבור ולשיחות סתם. בית-הכנסת הגדול נשרף כבר לפני כמה שנים והיה בית-הכנסת דחסידי ברזנה, מקום מפגש המקובל ביותר על יהודי העיירה. בו, היו מסדרים את ענייני הצבור, מקיימים אספות בעניינים המקומיים – וגם מתווכחים סתם, על המשטר, על החיים, ועל הכל, כרגיל.

בין יהודי העיירה – היו כאלה, בעיקר בין בעלי המלאכה, שצידדו וחבבו את המשטר החדש וכאלה ששללו אותו. והיו הויכוחים בבית-הכנסת גואים ועולים. חייקיל שיינמן שהיה אחד מחסידי המשטר החדש, לימים התאכזב הימנו, באשר תקוותו לשיפור מצבו ולעליה – לא נתקיימו.

כך זרמו החיים לאיטם עד... שפרצה המלחמה בין הסובייטים והגרמנים. עם הנסיגה הגדולה של הסובייטים בראשית המלחמה – נעזבה גם העיירה. רבים מהיהודים, בייחוד מאלה שהיו להם קשרי שיתוף פעולה עם הסובייטים – נתלוו אל הסובייטים בנסיגתם מן העיירה והלכו איתם באשר הלכו, מזרחה, לפנים רוסיה.

כך הלכו איתם שני האחים דוד ופסח כץ, דוד חזר מהדרך ונפל. הלך אברהם ברמן, יעקב כגן, משה'ל לוין ונישקה בורביק ורבים אחרים. הנשים נשארו בעיירה.

מן ההולכים עם הסובייטים יש מהם שנפלו במלחמה ובדרכים ויש מהם שהגיעו לאחר טלטולים וייסורים רבים לארץ. כך הגיעו לארץ פסח כץ, אברהם ברמן, אהרן שבשי, שמואל בורוביק.

עם נסיגת הסובייטים – נשארה העיירה ללא שלטון. האזור כולו היה כבר בידי הגרמנים וסטולין המשיכה להיות עיר המחוז, שבה כבר נתבסס שלטון מחוזי מטעם הגרמנים. היה יסוד לסברה שהתהלכה כי עומד לבוא לעיירה מפקד המחוז להסדרת עניני השלטון.

הכומר טרוז'ובסקי, כומר לאומני אוקראיני שמפאת איבתו לפולנים, גורש על-ידם לאזור אחר, ועכשיו עם בוא הגרמנים, חזר לעיירה – אותו כומר, אנטישמי ולאומני אוקראיני קנאי והפך להיות בחסות הגרמנים, ראש המועצה ("הגמינע"). מעתה – נעשה כומר זה – ראש וראשון בעיירה ואילו גם פנו היהודים בכל ענייני הציבור והקהילה היהודית.

פקודתו הראשונה לגבי היהודים הייתה – יצירת "יודן ראט" להנהלת עניני היהודים ולייצוגם בפני השלטונות. התאספנו בבית המדרש לאסיפה לבחירת ה"יודן ראט". הוצעו 10-12 אנשים: אשר חייט, נחמן פרל, גרשון נפחן, אהרן לחמנצ'וק נחמן וסרמן יצחק גולדנברג ניסן בורוביק, יעקב רייכמן, הרשל רבין יחיאל ובורוביק. אשתי, בסיל שטופר, לא הייתה מרוצה מכניסתי ל"יודן ראט". ראתה כי זה טרגדיה, אך לא הייתה ברירה. קיבלתי את דין הציבור.

הפגישה הראשונה של ה"יודן ראט" הייתה בבית ה"גמינע", עם מפקד המחוז הגרמני בעיירה. הוא נאם לפנינו על המלחמה שבפריצתה אשמים היהודים וכו'. בסוף פקד שהיהודים יכניסו לשלטונות 100,000 רובל (מאה אלף רובל) – (הרובל הרוסי היה המטבע שעדיין התהלך באזור). לגבי יהודי ויסוצק היה זה סכום גדול שלא יכולנו לאספו. בהשתדלות אותו כומר טרוז'ובסקי הורד הסכום ל-50,000 רובל.

התאספנו בביתו של אשר חייט לקביעת סכומי הכסף. כל יהודי לתרום למטרה זו. היה קשה מאוד לאוסף את הסכום. יהודים תרמו זהב והכומר נתן תמורתם – רובלים.

בתי הכנסת נסגרו. אסור היה ליהודים להתאסף ביחד, ועד הקהילה, ה"יודן ראט" עבר לביתו של יצחק גולדנברג. נוצר המשטר המקומית, אוקראינית שהממונה עליהם היה קומיסר גרמני שבא מן החוץ ואיתו גם כמה שוטרים גרמנים.

עם הכנסת סכום הכסף לשלטונות – לא רווח לנו. תכפו גזרות חדשות. כל היהודים חוייבו חובת עבודה בחפירת תעלות וחפירות וכו'. ועדה מיוחדת מטעם ה"יודן ראט" עסקה בכך. הפרות של היהודים הוחרמו והועברו לפקידים ולאנשי השלטון הגרמנים. שוב נדרשו היהודים לתת מרכושם. הפעם 30 חליפות בגדים. אנשי הוועד, וכמוהם גם אני, היו הראשונים למסירת חליפות בגדיהם. לאחר הבגדים – נדרשנו להכניס מגפיים, ומי שאלה לא היו לו – נתן תמורתם כסף או תבואה שהייתה נשלחת לסטולין ותמורתה קיבלנו עורות למגפיים.

כל מקרה סכסוך של מישור עם השלטונות, היה משמש עילה לגזרות חדשות על היהודים. כאשר מורה אוקראיני לאומני, שונא ורודף יהודים, שאיגן כנופיות אוקראיניות כנגד הגרמנים נתפס ונאסר על-ידי הגרמנים – ברח ממקום מאסרו, היו אשמים בכך היהודים והוטל עליהם להחזירו במשך 24 שעות. אחרת – צפויה להם רעה גדולה. היהודים, באין ברירה, החלו בחקירות ובחיפושים בסביבה ואומנם התחקו על עקבותיו ומסרו על כך לשלטונות והוא נתפש ונשלח לסטולין.

ערב פסח 1942 – שוב יצאה גזירה להכניס לשלטונות סכום כסף גדול ותבואה. יצחק ריחוצקי, (המוליאר) בונה התנורים, ברח מעבודתו והואשמו בכך כל יהודי העיירה, שהוטל עליהם להחזירו ויהי מה – אחרת יענשו בכל חומר הדין הגרמני. יצאו אנשי ה"יודן ראט"

בהולים לחפשו בעיירה ובסביבה ולא מצאוהו. הייתה סכנה שבגלל כך יגורשו כל יהודי העיירה.

התחילה מהומה ובהלה בעיירה. יהודים חיפשו מקומות מחסה ומסתרים לעצמם ולרכושם. נחמן פרל עקר ליער, לידידו ה"גוי". בנו הצעיר, איצקו, שרצה להתלוות אליו, נתפס על-ידי המשטרה כשהוא מחטט במקום סתר, אחרי כסף טמון, לצרכי מחייתו בדרכו הנעלמה.

בהמשך החיפושים מצאה המשטרה האוקראינית מטמוני סחורות וכסף, תוך איומים דרשה המשטרה מן היהודים שנחמן פרל יופיע לפניהם. הלך דוד שטופר – (הצעיר בנו של שלמה יאשקאס) היערה ומצא את נחמן פרל. הלה, איך שהוא ניצל מתגרת ידה הקשה של המשטרה האוקראינית ומצא עונשו במאסר, כהשתדלות ה"יודן ראט" ותמורת מתת יד של חמש חליפות בגדים שוחרר נחמן פרל מכלאו.

כאמור, הוחרמו פרות היהודים למען הפקידות ואנשי השלטון הגרמנים. אלה נאספו לעדר אחד שחנה ורעה בכרי המרעה שמחוץ לעיירה ויהודים שהפכו לרועים היו אחראיים לקיומו ולמרעה שלו.

קבוצת יהודים, בהם וולפיל ווקס, דוד דורצ'ין פייבל גלמן אני ואחרים – היינו לרועים של פרות היהודים שהוחרמו על-ידי הגרמנים. פרות אלה סיפקו חלב ובשר לאנשי השלטונות הגרמניים שבעיירה. היינו מאושרים כשהיינו, לאחר החליבה העיקרית מצליחים לסחוט קצת חבל מעטיני הפרות להחיות נפשנו ונפש ילדינו שחלק מהם, בעיקר הגדולים שבהם, היו איתנו במרעה.

בתוך גדרות הגטו

ב-20 לילולי 1942 הגיעה הפקודה ליסוד הגטו היהודי. כל היהודים גויסו לעבודת הגידור של הגטו. הגטו הקיף את הרחובות היהודיים הפנימיים. גדרות תיל הוקמו לאורך כל השוק שצידו האחד, הפונה לרחובות היהודיים, כלול בתוך הגטו וצידו השני הפונה לרחובות "הגויים" מחוצה לו. הגטו נמשך עד ביתו של הרב אבלסון, משם פנה ימינה דרך סמטת הבוץ הצרה (שבו גרו ויניק, פנחס וישראל שטופר) לרחוב פילסודסקי, (הרחוב בו גרו ר' איצ'ה שבשי וסנדר קפטן) וממנו עד לביתם של משפחת חבר.

כל יהודי העיירה, וכן יהודי כפרי הסביבה רוכזו בגטו. גם מן העיירות השכנות כמו סטולין והורודוק שהמצב בהם היה עוד יותר קשה מאשר בויסוצק – התאספו יהודים אל עיירתנו. הצפיפות בגטו ובכל בית בתוכו הייתה גדולה מאוד. היציאה והכניסה לגטו הייתה אסורה בתכלית פרט לבעלי רישיונות מיוחדים לצרכי עבודה לשירות הגרמנים (מרעה, פירות וכו').

התחילו להגיע שמועות זוועה מן העיירות הסמוכות. סיפרו על הריגות וטבח המוני וכו'. לא יכולנו להאמין, שבוע לפני הטבח ההמוני בויסוצק הגיע אלינו כפליט נער מסרני וסיפר על הטבח שם. לא יכולנו להאמין. יהודי אחר, פליט, שהזדמן לגטו, סיפר שעבר ערים ועיירות ולא פגש ביהודים. הייתה חרדה ומבוכה גדולה.

שלחנו גוי שליח – לרובנה, שיוודע על היהודים שם ובסביבה. חזר ובפיו בשורת האימים; נטבחו היהודים ברובנה, ולא האמנו, לא ייתכן כדבר הזה! אמרנו איש לנפשו ולדעתו. שוב נקלעו פליטים לעיירה ואף הם סיפרו על השחיתות בערים ובעיירות – ולא האמנו. לא יכולתי ולא רצינו להאמין.

והתחילו השלטונות הגרמניים לאסוף תכשיטים מידי היהודים. גזרה רודפת גזרה. תחילה דרשו פמוטים, מזלגות, כפות. אחר-כך תכשיטי כסף וזהב. יומיים לפני הטבח – התהלכו בבתי היהודים ודרשו כסף, זהב, פרוות וכו'. היו בעצמם בודקים ומחטטים וכשלא מצאו איימו במוות. ה"יודן-ראט" בעצמו נאלץ, תוך פחדים ועונשים, להשתתף בחיפושים אלה תוך שידולם של היהודים לתת מכל שיש להם.

הפקודה האחרונה של הגרמנים הייתה להכניס כמות זהב. התאספו ראשי הקהילה בביתו של אשר חייאט לטכס עצה איך לאסוף את הזהב. היו נוכחים באסיפה זו – אשר חייאט, הרב אבלסון, סנדר קפטן אהרון חזנצ'וק ואחרים. באסיפה זו הוכרז "חרם" על כל יהודי בעיירה שלא יכניס את רכושו לפי פקודת הגרמנים. הצרה הייתה בכך, שהיו יהודים שאף אם רצו, לא יכלו למסור את רכושם באשר היה מוסתר מתחת לעצים מחוץ לעיירה וכו'. למשל כלי כסף והזהב שלי היו מוסתרים בבית הבורסקי של משפחת ביגון. בבור מכוסה שעליה עמדו חביות הבורסקי שכבר שהייתה אז ברשות הגרמנים, ובשום אופן לא יכולתי להגיע לשם.

מעמד ה"חרם" היה מדכא. תקעו בשופרות הדליקו נרות והשביעו את כל היהודים למסור את כל הרכוש. הנוכחים געו בבכי. אחרי זה אספו כ-1 ק"ג זהב שנמסר לגרמנים.

היום האחרון

ביום האחרון שלפני הטבח, הייתי כדרכי, במרעה עם הפרות מחוץ לעיירה. איתי היה בני, נתנאל, בן ה-15. בבוקר עם קומו, הביע בני את משאלתו לבקר את הבית בעיירה. מתגעגע הוא לאמו ולאחיותיו. לא יכולתי למנעו מכך והלך. כעבור זמן קצר הלכתי אחריו. לשמירה על הפרות נשאר – אהרון שיינמן שאף הוא היה איתנו במרעה. בדרך כבר נודע לי על רציחתה של גיטל ליכטנפלד בלילה. זו יצאה מן הגטו בלילה והסתתרה אצל שכן "גוי", ונמסר הדבר לגרמנים ומייד נורתה.

באתי לעיירה ומייד נודע לי שאכן ה"שוחטים" כבר הגיעו לעיירה, מפיו של יוסל שליפאק, הגלב היחידי בעיירה, שהיה מספר ומגלח את הגרמנים ותוך כך שמע את שיחותיהם נודע כי **כבר הוכנו בורות בפודיוסוצ'ה...** להרגעתו, אמרו לו הגרמנים כי הבורות הם חפירות לצרכי המלחמה. גם מפי "גויים" שכנים נודע, כי אכן אלה הם הבורות... 2 בורות גדולים באורך 50 מטר כל אחד.

הרגשתי את הצפוי. בתי בת השש שיחקה מאחורי הבית, שרה וצהלה ואני עמדתי מן הצד ובכיתי. ניגשתי וחביקתי אותה, והתחילה אף היא לבכות. נכנסתי לביתי, לא סיפרתי את אשר שמעתי בדרך. הבן לא היה בבית אותה שעה כי יצא לפי דרישת הקהילה (ה"יודן ראט") לאיזו עבודה שנתבעה על-ידי הגרמנים. חשתי באיזה "עבודה" מדובר... הייתי מתעלף.

כעבור שעה קלה חזר הבן, התחמק מעבודתו ובא הביתה. אכלנו מן המרק שהכינה לנו אשתי, בסיל, והתכוונתי לחזור לעבודתי, למרעה. התחננתי בפני בני שיתלוו אלי. הפצתי בו והוא באחת: רוצה להיות עוד לילה עם אמו ואחיותיו... הייתי מוכרח לחזור לעבודתי.

חזרתי למרעה, לפרות. עם ערב שכבתי לישון. גם חברי אהרון שיינמן נרדם. גם אשתי ובנו סירבו להצטרף אליו ונשארו בגטו בעיירה. התעוררתי לקול רעש וטרטור מכוונות. הלב ניבא רעות. ראיתי ושמעתי את המכוניות בנסיעתם, קרבים אל הגשרים שעל הנהרות בכניסה לעיירה. האורות כובו, המכוניות התקדמו, אחת מהן התקדמה לתוך העיירה. התקרבנו בריצה אל הנהרות שבקרבת העיירה, שררה דומיית מוות. לא שמענו קול מעבר העיירה. היה זה

בשעה 10 בערב. פגשנו את וובה שטופר, דוד דורצ'ין ובנו של פייביל גלמן, קיוויתי לפגוש גם את בני ולא היה... הם סיפרו: פחד בלהות בעיירה... יוסל שליפאק, שהיה רגיל לצאת ולבוא בין הגרמנים נורה ונהרג.

המכונה האחת שהגיעה לעיירה הגיעה עד בית הדואר, (מול ביתו של אשר חייאט). אחד ה"גויים" שיצא ממנה הרגיע שלא יקרה דבר. דוד שטופר (בן שלמה) שחש בסכנה פרץ פרצה בגדר התיל ו-50 איש הצליחו באותו לילה לצאת מן הגטו דרך הפרצה.

עבר ליל בלהות. עם בוקר שמענו קולות יריות מן העיירה, חשנו את האיום ביותר. היינו המומים ורצוצים. ידענו שעכשיו יגיע תורנו. עזבנו את הפרות ופינו לעבר היער בדרך לכפר רצ'צ'ה.

הטבח

לאחר זמן נפגשנו עם בריל ביגון, שהיה בעיירה ביום הטבח, ובתוך קהל המובלים לטבח והוא סיפר: תחילה פקדו על היהודים להביא את כספם וזהבם. אלה שהיו ברשותם עוד משהו – הביאו. לפי פקודה התאספו היהודים במקום אחד. הם סודרו בשורות וחולקו לשלוש חבורות. 500 נפש בכל חבורה בסך הכל 1,500 נפשות. ראשונים בשורה הלכו, יחיאל בודוביק עם שלוש בנותיו, ליב דורצ'ין.

לצידי השיירה צעדו גרמנים חמושים מעטים כ-10 במספר. יתר המלווים היו "גויים", אוקראינים, שוטרי העיירה. תוך כדי הליכה שפופה זו לאורך רחוב הפודוויסוצ'יה – נשמע קול שואג מתוך שורת ההולכים למוות; הורה, הורה, והקיפה הצעקה את כל השיירה. החלה בריחה המונית. השוטרים המלווים נבהלו והתפזרו לחצרות הבתים שבצידי הרחוב. חלק מהיהודים שבשיירה המשיכו לברוח לעבר ההורין ולתוכו... חלק נשאר על מקומו.

השוטרים המלווים התאספו מחדש והשתלטו על המהומה. הוא, בריל ביגון, היה בין אלה שברחו וקפצו המימה, לתוך ההורין. הרוצחים רדפו אחרי הבורחים וירו עליהם כשהם שוחים בנהר, רבים טבעו ומעטים ניצלו.

אחד מן ה"גויים" שנוכח בזמן הטבח על-יד הבורות סיפר: כשהגיעה השיירה לקרבת הבורות פקדו על כולם להתפשט ערומים. לא הועילו ההפצרות, התחנונים והבכיות, כל – גברים ונשים הופשטו ערומים והוכנסו לבורות שורה אחרי שורה. כל שורה הועמדה על הברכיים בפנים הבור לאורכו וכך ירו בהם כשפניהם אל הקיר. אחריהם – נכנסה שורה שנייה שאיתה חזר ונישנה אותו מחזה אימים, עד שכולם נאספו לתוך הבור – הרוגים, טבוחים – אחד על השני בשורות צפופות ודבוקות.

ועל הניצולים מטביעה בנהר סיפרו "גויים" עדי ראייה:

אב ובנו הקטן הצליחו לעבור את הנהר בשחייה. מעבר השני פגע הכדור באב ונהרג. הבן הקטן נשאר שוכב על-ידו כשהוא בוכה ומתחנן לאביו שייתן לו לאכול. שמעו הגרמנים את קול בכיו והרגוהו במקום.

ילדה קטנה שוטטה בשיחים מעבר לנהר – פגשוה הגרמנים ורצחוה.

בתו של לייבוש ליברמן ניצלה והסתתרה בכפר אזורי. הסתובבה בכפר ללא ישע. חזרה לעיירה והרגוה הגרמנים. ובנו של לייבוש, הרשיל ליברמן, ואיתו עוד יהודים, הסתתרו מאחורי הגשר ובאין מוצא יצאו אל העיירה ונהרגו. עוד יהודים שהסתתרו בבתיים ולא נשמעו לפקודת היציאה – נהרגו בבתיים על-ידי הצוררים.

ניסן בן ברוך וקס שבגלוי סירב לעזוב את ביתו – נורה ונהרג במקום.

יונה בורוביץ, כמה ימים אחרי הטבח יצא במקום מחבואו, לאסוף ורדים בחצר להבערת אש. נתפס ונורה במקום. ובנו של פייבל גלמן הסתתר בעליית הגג של הכומר שהיה שכנו – חתנו, הוא הרופא קופצ'יק גילהו ומסרוהו לידי הצוררים שהרגוהו במקום.

מי ימנה ומי יתאר את המיתות השונות והמשונות שהצורר בחר בהם להשמיד ולהמית את היהודים.

באין מחסה

התאספנו ביער כוצ'ין קבוצה של 14-15 יהודים. היו בינינו, דוד בייגל, ברצו ליכטנפלד, אהרון שיינמן, דוד שטופר, דוד דורצין ואחרים. נדמנו בדרכנו "גוי" אחד, קומוניסט, שהצטרף אלינו לחבורה ועזר לנו. מסרנו לו מכספנו והוא השיג לנו תמורתו צורכי אוכל – בעיקר לחם ותפוחי אדמה. חיינו כולנו בקולקטיב והיינו זהירים מאוד.

בא החורף ואיתו הקור והכפור. החבורה התחילה להתפרד. כל אחד פנה לעברו לחפש מחסה ומפלט. הייתי חולה. פניתי לפרסדובקה - ל"גוי" אחד, מכיר, הוא לא קיבלני. פניתי למכר אחר שלא היה בבית ואשתו קיבלה אותי בחמימות אך בפחד. הסתירה אותי על עליית הגג עד שיבוא בעלה. ה"גוי" אומנם שמח לבואי אך לאחר ימים אחדים התחיל לפחד מנקמת הגרמנים, שהודיעו והזהירו שכל אשר ימצא אצלו יהודי – ייהרג ורכושו יוחרם. הוזהרתי, אפוא, להסתלק מייד.

הייתי בודד, עזוב ורעב. מצאתי פטריות ואכלתים. כעבור זמן קצר הרגשתי שכוחותי הולכים וכלים. שכבתי מתחת לעץ וחיכיתי למוות כי יבוא ויגאלני... פגשו בי רועים "גויים" שהכירו אותי ונתנו לי פרוסת לחם להשיב נפשי. לא יכולתי להרים יד להגיש את הלחם לפי והכניסו לי אותו במו ידיהם אל כיסי מעילי. הייתי צמא לטיפת מים שלא הייתה. שכבתי באין אונים מצפה למוות.

בעודי שוכב – אני שומע ממרחק קול קורא: ניסו, ניסו, (ניסן, ניסן). היה זה אותו "גוי" שגירשני מביתו מפחד הנקמה ועתה הביא לי קצת מרק בסיר קטן ופרוסת לחם. תוך כדי כך סיפר לי על דוד שטופר, אשתו ובנו המסתובבים ביער, ומחפשים אותי. שמחתנו לפגישה. דוד אשתו וילדם היו בלילה אצל "גויים" וביום מסתובבים ביער.

כך התגלגלתי ונדדתי ביער ממקום למקום עד שנודע הדבר ל"גוי" אחר, מכיר בפרסדובקה, שהביא לי אוכל ואחר-כך אף לקחני לביתו. הייתי נגוע וצרוע ומלוכלך. הוא האכילני והשקני. התרחצתי ונודע לי שבביתו, בהיותו על אם הדרך, מתאכסנים פרטיזנים ונקלעים אליו גם גרמנים. היה מסוכן לשהות אצלו, אך באין ברירה שהייתי אצלו כמה שבועות. בלילה הייתי לן על התנור וביום הייתי מסתתר בעליית הגג. לילה אחד, העירני בנו הקטן של "הגוי" בלחישה נפחדת: ניסן, תקום ותברח, אחרת תיתפס ותמות. שמעתי המולת אנשים. היו אלה פרטיזנים "בולבובצים" שהתגרו גם עם הגרמנים וגם עם הסובייטים. קמתי והתחמקתי מן הבית לעבר היער. דוד שטופר משפחתו וקרוביו בנו להם מעין מערה מבוצרת בתוך היער. אל הבונקר הזה הגעתי בבורחי מפני ה"בולבובצים".

בהמשך הזמן – עברתי לגור בבונקר לחוד שחפתי בקרבת מקום. לדוד שטופר נודע כי "גויים" אחרי זוממים להרגו ועקר עם משפחתו ליער אחר שבו פעלו פרטיזנים קומוניסטיים.

באחד הבונקרים נולדה תינוק. החלטתי להגיע לויסוצק להשיג בה חיתולים ובגדים לרך הנולד. הגעתי לפודוויסוצ'ה לגויים מכרים. בראותם אותי שמחו ופחדו כאחד. ביקשתי הלבשה לתינוק ואספתי שק מלא בגדים וצרכי אוכל, שהבאתים לבונקר והייתה שמחה גדולה.

בא אביב 1943. הפשירו השלגים. חתרנו לעבור ליערות אחרים, בהם פעלו כוחות יתר גדולים שם פרטיזנים.

מהפשרת השלגים נתמלאו הבונקרים מים. עבדנו קשה בהוצאת המים מן הבורות שכלל שהוצאנו אותם הם הופיעו מחדש. חליתי מקור, מרעב ומרוב מאמץ. החלטתי לעזוב את הבונקר ולגשת ל"גוי" מכיר בסביבה למען לנוח ולהחלים קצת. באתי לביתו של "גוי" אחד בשם קיריל, שבנו היה מקורב לפרטיזנים הקומוניסטים. אך גם לא משך את ידו מידידות עם הבולבובצים.

לילה אחד ואני שוכב לי על התנור כדרכי ופתאום התעוררתי לקול דפיקות חזקות. מארחי מרגיע אותי באומרו: אל פחד, אלה הם הפרטיזנים שלנו, הקומוניסטים, אבל מישוהו ניחש לי שאלה הם אחרים, ואומנם היו אלה "בולבובצים", ובטרם הודלק אור – חמקתי מן התנור והסתתרתי מאחורי ארגז בגדים. הם נכנסו לחפש אחרי קומוניסטים וגרמנים. ידעתי שאם אתפס יהרגוני מייד. שמעתי שהעמידו מכונת ירייה על-יד הדלת ותוך כך הכריזו על עוצר בכפר והחלו בחיפושים. אל הבית הוכנס קש והבולבובצים השתרעו לישון, ואני ליבי נמוג מפחד הסוף המר המתקרב.

ה"גוי" מארחי ונערו התרוצצו כמטורפים בחיפושים אחרי מוצא כל שהוא כדי להצילני. פתאום פונה מישקה בנו של מארחי אל השומר החמוש "הבולבובצי" ואומר לו: הן אתה בוודאי רוצה לישון. תן לי את רובך ואני אשמור במקמם ובבוא הזמן המיועד אעיר אותך. השומר נעתר לבקשה ושכב לישון, ומישקה ניגש אלי בשקט וזרזני לקום ולהימלט. קמתי ותוך צעידה זהירה בין "הבולבובצים" הישנים – התחמקתי החוצה.

בחסות הפרטיזנים

פניתי לכפרים וליערות ששלטו בהם פרטיזנים סובייטים וכך הגעתי לחוצ'ין ולג'ידין. בחוצ'ין פגשתי את חיים חונצ'וק (בנו של אהרון יונה), חיים עבד בחייטות למען ה"גויים". הצטרפתי אליו לעבודה ולחברה. הוא היה גוזר ואני למדתי לתפור ותפרנו בגדים בשביל הפרטיזנים ובתמורה קיבלנו – צרכי אוכל – לחם ובשר. אלא שהפרטיזנים היו מתחלפים והכפרים היו מותקפים לעיתים גם על-ידי הגרמנים.

פעם כשאנו יושבים ועובדים פורץ "גוי" החדרה בצעקה: גרמנים בכפר! תפסתי את מיטלטליי המעטים וברחתי ליער. את "הסידור" הקטן שלי שכחתי. ביער שאליו הגעתי, התחולל קרב בין הפרטיזנים ובין הגרמנים. הכפר חוצ'ין הובער על-ידי הגרמנים. שכבתי ביער מתחת לעץ ובכיתי על מר גורלי.

למוחרת בבוקר עם שכוך הקרבות, חזרתי לכפר לחפש את "הסידור" שלי, ואומנם תוך שיטוט מצאתיו מתגולל בשביל צדדי, בתוך השקיק שהיה בו. כנראה שאחד הפורעים לקחו אותו ובהיווכחו שאינו חשוב לו – זרקו בדרך.

גרתי ועבדתי יחד עם חיים חונצ'וק. תמורת עבודתנו בחייטות השגנו מזון לאכילה. פעם עשינו עבודה ל"גוי" אחד ותמורתה קיבלנו לחם, חלב ודבש, אלא שחיים איש חולה היה. רגליו היו נפוחות ופצועות. בדרכנו חזרה מן העבודה אצל ה"גוי" ירד גשם גדול. בוססנו

בגשם ובבוץ ומצבו של חיים הורע עוד יותר ובבואנו למקום מגורנו ביער – היו רגליו נפוחות כל-כך שיותר לא יכול היה ללכת. השגתי משחה כזאת מעשי ידי "הגויים" שבה מרחתי את רגליו. כתוצאה – ירד כל העור מהן.

היה בין הפרטיזנים רופא יהודי מפורסם, דוקטור ערליך, והוא קבע שאילו היו תנאים לכך היו צריכים להוריד את רגליו כדי להצילו – אחרת לא יחיה יותר מ-24 שעות ואומנם כעבור שעות מעטות גווע ומת.

לפני מותו, במשך כל הלילה, דיבר על אביו ולבסוף אמר: "ניסן, אני מברך אותך שתישאר בחיים ותספר עלי...". קרא: "אמא" וגווע.

השגנו טליתות שלא היו מעטות אצל "הגויים" ששדדו אותן מן היהודים. עטפנו בהן את הגווייה והעמסנוה על העגלה שהשגנו אצל גוי וקברנוה ביער במרחק מה מן הבונקר שלנו.

בלי חיים – נשארתי בלי משען לחם. נדדתי ממקום למקום סחוף, סחוט ורעב. פעם נכנסתי לביתו של "גוי" על-ידי הכפר אודריצק ולבקשתי לא היה לבני הבית מה לתת לי לאכילה, מלבד כמה תפוחי אדמה על קליפותיהם שהכינו בשביל החזירים.

בערב פסח השגנו קצת קמח כוסמת שממנו אפינו מעין "מצות" שבתוספת מים – שימשו לנו מאכלי פסח.

פעם, היה זה בראשית 1944, הפצרתי ב"גוי" אחד שילווי ליסוצק. רציתי למצוא מזכרת כל שהיא מילדי. נעתר לי והגענו לעיירה. הכנסייה עמדה שלמה. הבתים לאורך השוק הארוך – רובם היו הרוסים. ביתי עדיין עמד שלם. כמו כן ביתו של הרשל מכל"ס. ביתו של ישראל נפחן היה רק בחלקו הרוס. בתייהם של ניסן וקס ושל יהודה שטופר – היו שלמים. הגרמנים כבר לא היו בעיירה ובאזור מסביב כבר שלט הצבא האדום.

ויסוצק המשוחררת

כשויסוצק שוחררה על-ידי הצבא האדום חזרנו, קבוצת יהודים, אל העיירה. גרתי לבדי בבית ברחוב פודויסוצ'ה. הפכתי לפחח. משברי פחים עשיתי כל מיני כלים ותמורתם השגתי צרכי מאכל למחיית נפשי: לחם, תפוחי אדמה, חמאה וכו'. בעיירה הוקמה על-ידי הסובייטים מאפייה שממנה השגנו את לחמנו. עם בואו של איצל קפטן לעיירה הצטרפתי אליו לעבודת החייטות ובשכר העבודה שיבלנו מן "הגויים" החיינו את נפשנו.

העיירה הייתה ריקה מיהודים. הבתים היהודיים היו הרוסים ברובם. הבתים השלמים שופצו ותוקנו והפכו למשרדים של השלטון הסובייטי שקם מחדש בעיירה.

התחלתי לקבל המון מכתבים מאנשי ויסוצק שהיו מפוזרים בסביבה וברוסיה. בכולם נתבקשתי לענות על קרובים ומכרים בעיירה. עניתי לכולם ממה שידעתי ומן הידיעות שאספתי אצל "הגויים".

התהלכתי ברחובות ההרוסים ואספתי קרעי ספרים, גווילים, מזכרות וכו'. פעם פגשתי "שיקצה" לבושה חולצה מבד של טליתות. התרגזתי, קרעתי את החולצה מעליה ולקחתי. התנצלה באומרה קיבלה את הבד מפרטיזן.

בעיירה נודע לי מפי "גויים" על סופם המר של היהודים שנמלטו מן הטבח. משפחת הוברס ודוד שטופר (בן יהודה שטופר) הסתתרו במשך כל החורף במושבה הגרמנית, הסמוכה

לעיירה, נתגלו על-ידי "שקצים" ונמסרו לצוררים הגרמנים. נתפסו והובלו, אל העיירה, בדרך לבית הקברות. בעוברים על-ידי ביתם – סירב מוטל הובר להמשיך. נורה ונהרג במקום ...

את וולפל ווקס תפסו ביער ויחד עם צוענים סחבוהו לעיירה. שם הכניסום לבור יחד עם הצוענים וירו בהם...

הסובייטים החלו להחזיר את הסדר לעיירה. הוקמו משרדי שלטון וכו'. פעם נקראתי אל מפקד העיירה, וכשבאתי אליו ונודע לו שאני הנני היהודי היחיד בן העיירה שחזר אליה – ביקש ממני לשתף איתו פעולה למען לקחת נקם מן הגרמנים. עניתי לו, שרצוני להגיע אל אחותי לארץ-ישראל. בסוף נעתרתי לו ואספתי בשבילו ידיעות על רוצחים ומשתפי פעולה עם הגרמנים. זיהיתי הרבה "שקצים" שלפי ידיעותיי רצחו יהודים ולפי עדותי הוצאו להורג על-ידי הסובייטים.

פעם נקראתי להעיד בפני ועדה מיוחדת. ועדה שאספה עדויות וחומר על ההשמדה וכו'. סופר לי שביזמתה של ועדה זו פותחים את בורות הקברים, מצלמים ומסריטים וכו'. נקראתי לבוא אל הקברים הפתוחים, אך לא נתנו לי לגשת בקרבת מקום, אלא ברישיון מיוחד, אך אותו זקיף שלא נתן לי לגשת בדרך הרגילה – יעץ לי איך בכל זאת להגיע אל הבורות בדרך צדדית. הגעתי לשם, מחזה זוועה נתגלה לפניי: הבורות היו פתוחים ו"גויים" סחבו גופה אחרי גופה החוצה. 7 גופות היו כבר בחוץ. היו אלה גופות לבושות בבגדיהם מאלה שנזרקו לבורות אחרי הטבח הגדול. ראיתי אישה מסתירה את פניה בידיה. ראיתי תינוק... ריח צחנה איום נדף. הייתי המום ומסוער. כשלו ברכיי והתעלפתי.

אחיות רוסיות עזרו לי. במר נפשי צעקתי: למה פתחתם את הקברים? נפגשתי עם אנשי הוועדה ומחיתי בפניהם על חילול הקברים ואומנם – מחאתי הועילה והפעולה הופסקה.

אחר-כך נודע לי שהכומר המקומי ערך תפילת השכבה על-יד הבורות הפתוחים. שוב מחיתי בפני השלטונות ובפני הכומר שהרגיעני שהדבר נעשה רק למען מטרות הסרטה...

הבורות היו בלתי מגודרים ולפנייתי גודר השטח אלא שאחר-כך נהרסו הגדרות ושוב נשאר הקברים – הפקר.

ראיתי שאין לי מה לעשות והתחלתי לחשוב מחשבות על עקירה מכאן. נאספו כמה יהודים; נישקה בורוביק, משה לוין, הגיעה בעלה של ברכה קוטץ', שנישקה הכירה אותו. הוא היה ממונה מטעם הצבא על פינויה שטחים הממוקשים. נפגשתי איתו והתרועענו. דיברנו על ברכה שכתבה לי מלינינגרד ושאלה על קרוביה ועל העירייה ועל כתובת אחותה שברמת הכובש. התחיל לחקור אותי על אשתו ועל סבך קשריה עם ארץ-ישראל וכו'.

פעם הודיע לי, שברכה עומדת להגיע אליו לעיירה. ואומנם הגיעה. נפגשנו איתה בפודוויסוצ'ה, בבית מלא קצינים סובייטיים. נפלה על צווארנו ומררה בבכי. שעות ישבנו תוך שיחה ובכי... סיפרה לנו שהודות לאם בעלה – נשארה בחיים. זו קיימה וכלכלה אותה, משך כל ימי מצור לנינגרד. הילד, ילדם, מת.

נסעה ברכה בלוויית שני חיילים לרובנה והביאה צרכי מזון בשבילינו. ביקרה על-יד בורות הקברים. חיפשה בבית הוריה משהו למזכרת ולא מצאה דבר. **"הסידור" הקטן שברשותי, שהיה של אביה היה השריד האחרון מביתה ההרוס...**

ברכה חזרה ללינינגרד ובעלה כקצין, העביר את משרדו לדומברוביץ. היה מבקר אותי לעיתים קרובות והרבה שוחחנו על היהדות, הציונות, ארץ-ישראל וכו'. הודה בפניי בסוף שהינו

יהודים וממשפחה מיוחסת. אביו יצא לתרבות רעה. שתה לשוכרה ומת כשיכור. הוא עצמו למד בבית-ספר צבאי ועם גמרו את בית-הספר פרצה המלחמה. את ברכה פגש בעיירה קטנה על-יד וילנה שהייתה שם מורה עם פרוץ המלחמה הרוסית גרמנית. הם התחתנו ועם נסיגת הסובייטים היא הגיעה ללנינגרד, עיר מולדתו.

אני ואיצל קפטן – נשארנו היהודים היחידים בעיירה. עבדנו והשתכרנו למחייתנו, ובהגיע אלינו השמועה כי ישנה הרשמה ליציאה לפולין, יצא איצל לרובנה כדי לרשום את שנינו ליציאה.

התחלנו לאסוף כסף ולהתכונן ליציאה. בינתיים ניפגש איצל עם שיקצה אחת. התקשר אליה ולא רצה לעזבה. כל תחנוני והפצרותי שייקח אותה אליו לדרך היציאה – לא הועילו.

בחול המועד פסח 1946 עזבתי את ויסוצק, דרך סרני. בדרך פגשתי עוד יהודים ויחד המשכנו בדרכנו לפולין שאליה הגעתי במאי 1946.

ומפולין – בדרכי "הבריחה" ובמחנות עם המוני יהודים נודדים לארץ. כך הגעתי לצ'כיה, ומצ'כיה לאוסטריה ומאוסטריה לגרמניה, שבה הייתי שנתיים וארבעה חודשים. בדצמבר 1948 הגעתי לארץ. [5]

הוצאה להורג על שפת בור הריגה –בילרוסיה [17]

בת לאה

על קהילת ויסוצק שאיננה

עיירה קטנטונת זו, רחוקה מתחנת מסילת ברל "אודריצק" שמונה קילומטר בערך, שכונת על גדותיהם של נהרות. מצידה האחד נהר רחב ידיים, הוא ההורין ומהצד השני – נחלי מים קטנים.

בכל ימות השנה הגישה לויסוצק הייתה תקינה, ברפסודה (פאראם בלע"ז) היו חוצים רוחבו של ה"הורין" ורגליך עומדות בויסוצק.

באביב, בהפשרת השלגים, הגישה לעיירה נעשתה קשה. הדרכים השתבשו כשמימי הנהרות גואים, עולים על גדותיהם, משתפכים, מתחבקים, מתמזגים, שוטפים כל הסביבה, ומראה העיירה כאי בודד בים ביצות.

ואין לקנא בנוסע שהתחשק בעונה זו לבקר בפניה נידחת זו.

כמה גלגולים עברו עליו, עד שהגיע למחוז חפצו. מ"אודריצק" היה נוסע כברת דרך בעגלה. יוצא מהעגלה ויורד לסירת דוגה, הסירה עוגנת על-יד "הגוישע גאס" עובר ברגל את ה"גוישע גאס" הטובעת בחול עמוק ונכנס לרחוב "הראשי" היהודי, שתחלתו על-יד בית המועצה המקומית, (מכיוון סטולין) ומגיע לשוק המוקף כמה עשרות בתי יהודים. מן השוק, מסתעפות סמטאות אחדות.

רוב יהודי ויסוצק היו יהודים עמלים, בעלי מלאכה, אנשים ישרים, שהתפרנסו מיגיע כפיהם, הסתפקו במועט ושמחים בחלקם. לא רבים מהם היו בעלי חנויות.

מלאי תפוחי אדמה לעונת החורף, עד היבול הבא, כמות קמח לאפיית לחם, חבית כרוב כבוש, חבית מלפפונים כבושים, לכבוד שבת מנת בשר, ולפעמים למי שידו השיגה – גם בימות החול – באלה ניזונו יהודי העיירה.

ופלא הדבר, בעיירה נידחת זו, היה הנוער – תופס, מפותח, משכיל, תרבותי, נוער לאומי שנהירים לו בעיות עולם, בעיות יהודיות ומפולג למפלגות...

יחסי יהודי ויסוצק עם שכניהם "הגויים" הנוצרים היו ידידותיים, שקטים. חיו בשלום וללא טינה הדדית.

ארונות בגדים לא היו באופנה בבתי העיירה. לעומת זאת, היה נמצא בכל בית ארגז עץ, על ארבעה גלגלי ברזל.

ארגזי עץ קטנים, פשוטים, בלי צבע, בלי ציפוי פחים, בלי חישוקי ברזל עם מנעול קטן משל דלת העם היו... והיו שמורים בארגזים אלה בגדי חג, בגדי מוהר, כלי מיטה, שאמהות אגרו לבנותיהן במשך שנים רבות, ועוד חפצים שונים שנחשבו בעיניהם ליקרי ערך...

דליקות פקדו לעיתים תכופות את בתי ויסוצק על גגות הקש שלה, ואנשיה היו ערים מאוד ל"פאושארים".

וכשבקעו בחשכת לילה קריאות "פאושאר", כשלשונות אש אחזו בגגות הקש, הייתה ראשית פעולתה של יהודי העיירה, להוציא מבתיהם החוצה, את הארגזים על הגלגלים עם "האוצרות" הטמונים בהם...

עם בוא המרצחים הגרמנים – עלה הכורת על קהילת ויסוצק.
עלה הכורת, על שרידי טבח יהודי דומברוביצה, שמצאו מקלט זמני בויסוצק;
עלה הכורת, על הנשים והטף מקהילת הורודוק שגורשו לויסוצק, לאחר שהגרמנים הקדימו
לרצוח את בעליהן והוריהם.

המרצחים הגרמנים ושותפיהם לרצח האוקראינים והליטאים, שהתעללו ביהודי ויסוצק, עינו
אותם, בזזו רכושם והונם, שדדו מכל הבא לידם, הריקו את הארגזים, **את אנשיה הוציאו**
מבתיהם, והובילום לטבח, לגיא שחיטה, לבור מוכן, שכרו בשדות מאחורי העיירה, בכיוון
הפוך מבית הקברות הישן.

זמן מה אחרי הטבח ביהודי ויסוצק, סיפר לנו אחד מתושביה הנוצריים על חווה אשתו של
יחיאל בורוביק, שראו אותה הולכת לדרכה האחרונה שלושת זרוע עם שלושת בנותיה היפות
כפרחים.

על רבה של קהילת ויסוצק, צועד לדרכו האחרונה עטוף בטליתו, הרב מאן לפשוט את
טליתו, ולא רצה בשום אופן לפשוט את בגדיו ולהישאר במערומיו (כפקודת הגרמנים), **על**
שפת הבור, רצחו אותו הרוצחים בקתות רוביהם.

ועל רופא יהודי, פליט מאחת הערים מפולין, שבדרכו האחרונה, עודד את יהודי העיירה
המובלים לטבח... וכלפי הגרמנים הטיח דברים אלו: "רוצחים ארורים, אתם שופכים נהרות
דמי אנשים נקיים, תבוסתכם קרובה. יום מפלתכם מתקרב... יום נקם לכם. רוצחים ארורים.
גרמנים ארורים".
גם את הרופא רצחו בקתות רוביהם.

תהיינה שורות אלו, מצבה על קברות אחרים קדושים, שנרצחו בידי הגרמנים המרצחים;
מצבה לבעלי דוד שטופר ולשני ילדינו.

מצבה לאחותי מרים, לבעלה משה ולשני ילדיהם, שנרצחו באכזריות אימה בידי האוקראינים
(כנופיות "בולבה") ביערות בסביבת פרוסידובקה".

מצבה לארבעים יהודי ויסוצק שהסתתרו ב"זמלינקה", ובלילה אחד, נרצחו עד אחד, בידי
כנופיות "בולבה".

מצבה לאהרון שיינמן, שנרצח על-יד הכפר רצ'יצ'ה בדרכו אלינו ליער.

בת לאה [6]

יהושע וובק גיא ההריגה

ביום 22 ביוני 1941, בשעה 4 עם שחר, נפלה הפצצה הגרמנית הראשונה בדובנא – וזו הייתה התחלת האסון היהודי הגדול. המשפחות הסובייטיות נמלטו. הצבא הרוסי היה בנסיגה. אנשי השלטון העירוני החלו אורזים מזוודותיהם והאוכלוסייה היהודית הייתה אובדת-עצות. דרי הרחובות הראשיים הסתתרו בפינות ובסמטאות אחוריות.

ביום רביעי, בשעה 8.20, עזב הנ.ק.וו.ד. (הבולשת הרוסית) את העיר. האוכלוסייה הנוצרית הינה במצח-רוח מרומם ולעגה למשבתנו. כבר ישנם שני קורבנות יהודיים: הבחור שמחה פסיס ובנו של דוד פולישוק. אביו לא השתוחח. הוא אמר לי: "יהיה הקרבן הזה בלבד כופר לכל יהודי עירנו..."

בו ביום, בשעה 2 אחר הצהרים, פלשו הגרמנים העירה. הצו הראשון היה: כל היהודים מבני 14 ומעלה יענדו סרט לבן עם מגן דוד כחול על שרוולם.

הצו השני: גיוס עבודה של כל היהודים: המשתמט – יומת.

הפורענות התחילה. הוקמו משטרה ומינהל עירוני אוקראיניים. **יום-יום ורציחותיו, יום-יום וחטיפותיו. בראשית יולי נחטפו 85 יהודים ולא חזרו עוד.**

ביום 21.8.1941 התחילה ה"אקציה" השנייה. אנשים נחטפו. ניחשנו שסופם של החטופים – להורג. משעה 7 בבוקר עד 5 בערב נחטפו 900 איש, כולם גברים, חוץ מאישה אחת שנהרגה בו ביום: בתו של מוטיל פודיסק. **כולם נרצחו במיתות משונות.**

למחרת, הוצא צו שעל היהודים לשלם לאוקראינים בעד ה"עבודה" שעשו. כן נצטוונו למסור לעירייה את כל מקלטי-הרדיו. כעבור זמן-מה נסחבו מבתיהם 80 אזרחים, ועקבותיהם לא נודעו. ראש הס.ו.ה. הרוצח פאפקה, הצהיר בגלוי: "איני יכול לעצום עין בלילה, אם באותו יום לא הושמדו לפחות 10 יהודים". הס.ו.ה. האמרשטיין אמר: "יהודי שאינו עובד, אחת דתו למות". והקטלן ויזה התבטא: "שהוא כבר מצפה ליום בו יושמד היהודי האחרון..."

התחיל החורף של שנת 1941-1942

קור, קיפאון, רעב וצרות. הוצאה פקודה למסור לגרמנים את כל הפרוות, העובר על הצו – יומת. פקדו לשלם מס גולגולת. פקדו להכניס קונטריבוציה. ציוו להביא את כל הזהב בקילוגרמים.

בפרוס חג הפסח גזירה חדשה: הקמת גטו.

ביום א' של פסח תש"ב (2.4.1942), **הותקן הגטו**. פקדו על כל היהודים להימצא בגטו בשעה 7 בבוקר. אין מוצא ואין מפלט. התחילה התרוצצות, נשיאת תינוקות, סחיבת רהיטים, כלים, מלבושים. קולות, יללות, ובכיות.

נחמה אחת בלב: אלה שקרובים ובני-משפחה להם בארץ-ישראל ינצלו מגיהנום זה – אין להן למשפחות שלא זכו לכך.

הכל כבר רוכזו בגטו

הגיעו ה-15 וה-16 במאי 1942. משהו מחלחל באוויר... **אומרים שחופרים בורות**. לשם מה בורות? לתפוחי-אדמה, להטמנת מזונות? אין יודע מה.

יום 27.5.1942 (י"א סיוון תש"ב), בשעה 3:30 עם שחר התפרצו אל הגטו ס.ס. במעילים ארוכים, אקדח בידם האחת. אלת-גומי בשנייה: "אללע ראוס!" – כולכם החוצה! "איר געהט אלל צום טוד!" – כולכם מוצאים להורג! שמים וארץ נדדעזעו מיללת נשים, גברים, טף וזקנים, ויריות מהדהדות בלי הרף עד שעה 5 אחר הצהרים בדיוק.

קציר-הדמים ביום זה היה: 1200 גברים, 1500 נשים, 1800 ילדים – **ביחד 4500 הרוגים**, הי"ד. באותו יום שיכלתי אני את אשתי ובני בן השלוש, ושלושים וחמש נפשות מבני-משפחתי.

ברדת החשיכה יצאו אנשים ממחבואים: מסוף-הנחל, מבתי-שימוש, מפחי-אשפה. לעושים במלאכת הרצח נתנו הגרמנים חופש יום אחד: "מאחר שעבר עליכם הרבה אתמול, על כן תנוחו היום"...

גבורתה של ליזה לואיטין

ימים מספר אחר זווית-השחיטה, נשלחנו לאסוף וארוז את מלבושי ההורגים. הייתה חרדת אלוהים. רבים הכירו מלבושי אחים, אמהות, הורים וקרובים.

אותה שעה העבירו מפה לאוזן מעשה בליזה לואיטין, אשתו של מאיר גקר. ליזה ביקשה את הרוצחים שתורשה להגיד משהו לפני מותה. היא קיבלה רשות ופנתה לרוצחים ולעם הגרמני בדברים אלה: **"אתם, הגרמנים, סבורים שתשמידו את כל היהודים בעולם? לא נכון. יש יהודים בפלשתינה. הם ינקמו דמנו השפוך ללא-אשמה"...** אחרי כן ביקשה עוד שיהרגוה לפני בנה. "טובה" זאת סירבו הרוצחים לעשות לה. אז תפסה גוש אדמה מגואל בדם והטילתו ברוצחים. אחר כך נפחה נפשה בקדושה.

איתמר קלמפנר מדובנא, **שהתחבא תחת ערימת המלבושים, שהפשיטו מעל האומללים לפני הוצאתם להורג**, שמע במו-אוזניו וראה במו-עיניו את הזוויה ואת מעשה-הגבורה הזו.

באותו פרק זמן הגיעו שמועות, **שבכל העיירות מסביב כבר הרסו את הגטאות**, וגם דובנא תהיה בקרוב "יודאנריין" – כלומר: נקייה מיהודים. התחלנו חופרים מקומות מחסה ולחפש מפלט במקומות-עבודה מחוץ לגטו: בכפרים, ביערות, בשדות. הכינונו תעודות נוצריות מזויפות. נחטף כי תימצא בידו תעודה כזאת והומת בו במקום. כך ניספה יעקב גקר ואשתו חייצי לרנר, שנורו בפאנטאליה משנמצאו אצלם תעודות מזויפות. בגטו היו אומרים: "הגרמני הוודאי יפסיד – אבל אנחנו כבר הפסדנו..."

שלמה אחי התגורר שנים רבות בכפר הצ'כי מירוגושץ'. עתה העביר אליו את משפחת מוספניס, את בני בורטניק, אותי ואת אחותי.

עבדנו אצל הצ'כים משך זמן מסוים בקיץ תש"ב.

יום הכיפורים האחרון בגטו דובנא תש"ג

כאשר באו הימים הנוראים של תש"ג. לא יכולתי להבליג על רצוני להצטרף למתפללים וחמקתי מן הכפר העירה.

ערב היום הקדוש התאספנו בביתו של סיקולר על שפת האיקווה לתפילת "כל-נדרי". החדרים היו מלאים עד אפס מקום. בעיר לא נשאר אלא בעל-תפילה ידוע אחד: ר' פנחס שוחט. ישבנו על הארץ. מדי פעם ניגש מישוה אל בעל-התפילה ולחש לו – "ר' פנחס, ראה נא שתזכנו בשנת חיים..." ורבים מטיחים ראשם בקיר תוך בכייה דמומה... שלא תישמע בחוץ... אחרי "כל-נדרי", המשיך ר' פנחס בפיוטים מספר, ואחר כך התפזרו המתפללים אל פיוניהם החשוכות.

אי-מזה הגיעה שמיעת-חרדה, ואימת-מוות הייתה מסביב. אני ואחותי נמלטנו בחזרה אל הכפר הצ'כי. למחרתו הוכרז בכפר, שכל העובדים היהודים חייבים לחזור לדובנא... משפחת אחי, אני ואחותי נחבאנו במחבוא שהכינו לנו בכפר סמוך לאולם-התיאטרון. לא חזרנו העירה.

שמחה תורה תש"ג

אחרי ימים מספר היגענו השמועה, **שביום שמחת-תורה נשפך דם אחינו ואחיותינו בדובנא** כמים. רבים שרפו במו ידיהם את רכושם ורבים התאבדו במיתות משונות. לא נותרו אלא 25 משפחות, ועוד 150 יהודים בעלי מקצוע מומחים. באותה עת התחבאנו בבור 17 חודש. לא התרחצנו, לא החלפנו לבנים או מלבוש. כל הזמן שרר קור, ולרוב היה מזג-האוויר רע מאד. אבל זה היה לטובתנו, שכן על ידי כך קל היה יותר להתגנב החוצה, להשיג פת-לחם וירקות להחיות את נפשנו. **עשרה נכנסו לבור, ששה יצאו מתוכו.** שלושה מתו ברעב, בצמא, בזוהמה, ואחד, גיסו של אחי, יצא לחפש פת-לחם ולשבור רעבונו ונורה בדרך אל הכפר. ביום 23.10.1942 חיסלה ה"אקציה" אחרונה את שארית הפליטה שנותרה בדובנא. העיר נהייתה "יודן-ריין". **מקום ההשמדה האחרון היה בפרבר זאבראמיה.** רק קבוצה קטנה של 10-14 בעלי מקצוע מומחים הושארו לסיום מלאכות אצל הרוצחים. הם גרו במעונות ברחוב אלכסנדרובסקה. לבסוף נמלטו על נפשם, וכמה מהם מצאו את מותם בדרכים וביערות. במחתרת נתקלנו פעם בשמחה שטיבל ואשתו גניה. הם התגוררו אצל אוקראיני ומיואשים ואומללים מחוסר אמצעים ומחוסר מחסה היו מוכנים לחזור העירה ולמסור עצמם לרוצחים. לקחנו אותם אל הבור שלנו, סידרנו להם פינה למשכב, והם חיו אתנו.

סוף סוף זכינו להגיע ליום 9.2.1944, שבו שוחררנו על ידי הסובייטים. **היה קשה להגיע לדובנא,** ואנחנו יצאנו לשם ברגל. בדרך נפגשנו עם עוד דובנאים. הם היו לבושים קרועים ובלויים, עטופים בסחבות ושקים, מזי רעב ותשושי מחלות, ואי אפשר היה להכירם אלא אחרי שקראו בשמותיהם. כך מצאנו את חיים סגל, את אבראשה גרינצוויג, את האחים בעלפער.

בעיירה וארקוביצ'ה נפגשנו לראשונה עם יהודי. משם באנו לדובנא. נשבר הלב למראה: בתים, רחובות, גשרים, אילנות, - הכל כבראשונה. רק היקרים שלנו נעלמו. נעלמו לעולם. ארוזים אלה, אשר עוללו לנו זאת! וארורה האדמה שספגה לתוכה דם נקיים וטהורים! [7]

משה ויסברג

החיים והאובדן של היהודים בדובנא

עיר המחוז **דובנא** שוכנת על נהר איקווא, על פרשת דרכים קיוב-רובנה וברודי-לבוב. העיר עתיקה, בת מאות שנים. עד לפרוץ המלחמה הגרמנית-סובייטית, החיים סאנו שם על פני כל המישורים. מספר התושבים היהודיים הגיע לשנים-עשר אלף נפש, והם היוו שישים אחוז מכלל האוכלוסין, בשנת 1941. בתחילת השלטון הנאצי, התגוררו כאן שלושה-עשר אלף יהודים.

פלישה גרמנית

ב-25 ליוני 1941 פלשו הכנופיות הנאציות אל דובנא. אימת מוות נפלה על היהודים. גרמנים ואוקראינים שדדו ובזזו בתי עסק יהודיים. הרכוש היהודים היה למשיסה. רדיפות, עבודת כפייה ומכות אכזריות היו מנת חלקם של היהודים מדי יום ביומו. 100 גרם להם הוקצבו לחם כמנה יומית. פורסמה הוראה שכל יהודי חייב לענוד סרט לבן עם מגן דוד כחול. רוחב הסרט 15 ס"מ.

טלאי צהוב

המועצה היהודית שהוקמה, שמגיסטר קונראד טויבנפלד הועמד בראשה, נצטוותה להכניס מדי יום חפצי ערך וסכומי כסף בתורת קונטריבוציה, ונוסף לכך דברי הלבשה, לבני מיטה, רהיטים, כלי אוכל, מכשירים וכו'.

אקציה ראשונה

ב-22 ליוני, חודש אחר פלישת הגרמנים, התקיים מצוד המוות הראשון על יהודים. ביום שלישי אחר הצהריים הגיעו העירה כמה מכוניות עם אנשי 0.0, שגייסו לעזרתם את המיליציה האוקראינית, והתחילו במבצע הרציחה הראשון. האוקראינים חטפו קרוב ל-150 גברים, מן הבית שבו התגוררו (רחוב זאבראמיה 5) הוציאו את כל הגברים. אני, ועוד שלושה אנשים איתי: ליזר ויסבויים, מיכאל והירש, בורטניק, הצלחנו להיחבא.

את היהודים החטופים הביאו אל מגרש הדואר, ששם כבר חיכו להם הרוצחים, אנשי 0.0. התנפלו על החטופים והיכום מכות רצח; 70 איש הוחזרו לבתיהם ו-80 הושלכו אל המכונת והובלו אל בית העלמין היהודי, ששם כבר היו מוכנים בשבילם בורות. הם נצטוו להתפשט. שוב הנחיתו 0.0. עליהם מכות אכזריות, עקרו את שיני הזהב מפיהם, העמידום על שפת הבורות והרגום בריות.

למחרתו הביא שכני האוקראיני צ'רניאקוב תצלומים שונים, תעודות, משקפיים וחפצים אחרים שליקטם אצל בורות הקברים.

במחצית אוגוסט הורו מפקדי הצבא הנאציים ליהודים למסור את כל חפצי הזהב, הכסף ובכלל – כל חפצי ערך. את ביצוע הצו העבירו בכל חומר הדין.

אקציה שנייה

"האקציה" השנייה התקיימה ביום 21 באוגוסט 1941, והיא פגעה בגברים בלבד.

היה יום חמישי. כבר בשעה תשע וחצי בבוקר פשטו שמועות שונות, ומיד פרצה בהלה איומה, ויהודים התחילו נמלטים לכל עבר. בחוצות העיר הופיעו שוטרים אוקראינים מזוינים במקלעים, במוטות ברזל ובמקלות עץ. מהם במסכות שחורות שלא יכירם יהודי המקום "חבריהם" לספסלי לימודים, למוסדות שונים, לשירות בצבא פולין, או שבכלל עמדו ביחסי שכנות וידידות עימם. הם פשטו כחיות טרף על בתים, חצרות, חוצות וחנויות, עליות ומרתפים, סחבו אנשים ממחבואים בלי לחוס על טף וזקן, ושפכו חמת זעמם על פצועים ומחוסרי הגנה.

אותו יום, נקלעתי אל מועצת היהודים. הרוצחים פרצו שמה כעשרים פעם, חיפשו, הפכו הכל והתהוללו. מ-42 הפקידים שעבדו שם, חטפו 37. פינה מוסוויט אחת, שבה נחבאתי יחד עם כמה מן הפקידים, הצילה אותנו. משם יכולנו להציץ אל השוק וראינו, כיצד מובלות קבוצות-קבוצות אל בית הסוהר העירוני. בבית הסוהר, סיפרו, עמדו האוקראינים בשתי שורות צפופות, וכל המובא שמה נתחייב לעבור ביניהן כששני הצדדים מנחיתים עליהם מכות, והם שותתים דם. הגיע הנחבל אל קצה השורות, נפתחה דלת אל אולם, שבו ישבו הרוצחים ומיינו: "אלו למוות, ואלו לחיים". רק יחידים שוחררו. **היתר הובלו אל בית העלמין ונורו למוות במערומיהם. ה"אקציה" ארכה 10 שעות ונסתיימה ברצח של אלף גברים יהודים.**

מאותו יום דמים, במשך מחצית השנה לא נערכו בדובנא כל פרעות בקנה מידה ניכר. איפה אי-שם נורו למוות יחידים, או קבוצות זעירות, בגלל עלילות שונות.

האוכלוסייה היהודית שקעה בעבודות כפייה עירוניות וצבאיות. אגב ביצוע העבודות היו שומריהם משפילים אותם, לועגים להם ומרביצים בהם. רוב האוכלוסייה היהודית נתדלדלה והפכה שלדים יבשים, סחוטים בגוף ובנפש עד לנשימה אחרונה. יהודים ניסו להפיץ שמועות בדויות שהיה בהן כדי לנחם את עצמם בדבר ישועה הקרובה לבוא. ברם, הצלחותיהם של צבאות הנאצים בשדות קרב ובחזיתות השונות, ועשרות אלפי השבויים הסובייטיים, מעונים ומדוכאים רעבים וצמאים, שהוסיפו לזרום העירה עשו את שלהן. הייאוש הלך והשתרר יותר ויותר. בחודשי החורף של שנת 1942 נספו בדובנא וברובנה בלבד, חמישים וחמישה אלף שבויים.

ביום 17 לאוקטובר הוחלפו הסרטים הלבנים בטלאי צהוב בקוטר 8 ס"מ, שחוייבו לשאתו על החזה מצד שמאל, וטלאי נוסף לשאתו על הגב מצד ימין.

תוך שיטתיות אכזרית התחילו הגרמנים לרושש את התושבים מבחינה כלכלית. תביעות מתמידות הופנו אל מועצת היהודים, ה"יודנראט", למסור כל רכוש נייד. התביעות הגיעו למימדים מופלגים כאלה, שבכלל נבצר לספקן, הייאוש גבר מיום ליום. נוסף לשמועות על חרובן עיירות וערים של הסביבה הסמוכה, הגיעה **מרובנה** שמועת בהלה שב-10 ו-11 **לנובמבר 1941 נרצחו בה 18 אלף יהודים (!) ונקברו בתשעה בורות בחורשת האורנים (סוסנקי), מרחק 5 ק"מ מהעיר.**

לקראת הקמת הגטו

בימים 5 ו-23 למרס 1942 בוצעו בדובנא שתי "אקציות" בשטחים כלכליים, שהיו מעין הכנה להקמת גטו. אלפי עגלות איכרים גויסו על ידי הגרמנים מקרב הכפרים האוקראיניים והפולניים. מאות שוטרים אוקראיניים הטעינו על העגלות את מיטב הריהוט וכלי הבית של היהודים, וכן מצרכי מזון. מה שהותירו ליהודים לא היה אלא גרוטאות ושברי כלים, סחבות ובגדים ישנים. הייתה זאת הזדמנות מצוינת לאוכלוסייה האוקראינית והפולנית גם יחד לרוקן את בתי היהודים מירושת דורות ומכל טוב, והכל פשטו ידיהם בגזילה מקיפה זו.

הקמת הגטו

א' פסח תש"ב הותקן גטו ליהודי דובנא. גטאות התקיימו כבר כמעט בכל ערי וואהלין. במקום הגטו נקבעה הסמטה ע"ש שלום עליכם ועוד מספר סמטאות השקועות בבוצ' על גדת הנהר איקווה. המקום גודר בקרשים ותיל דוקרני. במשך יום אחד בלבד חויבו אחד-עשר אלף היהודים שהתגוררו אז בדובנא להצטופף בגטו. הצפיפות הייתה ללא נשוא, ויחד עם התזונה הרעה גרמה מייד להתפשטות מגיפות שונות.

בוקר-בוקר הוצעדו מן הגטו קבוצות צמודות לכל מיני עבודות, ובאותו סדר הוחזרו הן לפנות ערב. לבודדים אסור היה להופיע מחוץ לגטו. המשטרה הגרמנית והז'נדרמים האוקראיניים היו עורכים בדיקות אצל הקבוצות החוזרות, ואם גילו כמות כלשהי של חמאה או מזונות אחרים אצל אחד החוזרים, היו מכים עד לאובדן החושים ואחר כך משליכים אותו לבית הסוהר.

מכרה אחת שלי, מרת קלרה טננבוים, אגרנום לפי מקצועה, שעבדה כגננת אצל קומיסר המחוז, חזרה לעת ערב עם קבוצתה, פתאום הגיח מפקד הז'נדרמים פון פאפקה מאחד הבתים, ויחד עם שוטרים אוקראינים אחדים ערך חיפוש אצל החוזרים ומצא אצל קלרה 100 גרם חמאה. פון פאפקה הנחית עליה מכות רצח, הפילה ארצה ורמס אותה במגפיו. אחר כך הוליכה אל הז'נדרמריה, שוב חיפשו אצלה ומצאו תעודת בגרות. הוא קרע אותה לגזרים וצרח: "אין צורך ליהודים בהשכלה!" הוא דן אותה להורג בירייה, ורק תודות להשתדלויות אצל הקומיסר הצליחו להצילה ממוות. קלרה טננבוים זכתה לשרוד את שלטון הנאצים, והיא חיה כיום בווינה.

כך זרמו חיי הגטו באפיק קודר ונטול תקווה. מתיחות וצפייה לקראת משהו העומד להתחולל ולהשתנות היו תלויים ועומדים בחללו של העולם. השינוי אומנם קרב ובא, אלא שהוא היה מעציב מאוד.

שישה שבועות אחר הקמת הגטו, באמצע מאי 1942, חצו הגרמנים את הגטו לשניים, שחלק אחד מהם הוקצה למומחים ובעלי מקצוע עם מספר כרטיסי עבוד המוגבל. כרטיסי מקצוע ועבודה אלה נמסרו לא לבעלי מלאכה בלבד, אלא גם למשחדים בממון ובעלי פרוטקציה גדולה. אני עצמי הועסקתי כטכנאי בניין בקומיסריון המחוז, ותודות לכך השגתי כרטיס עבודה בשביל 25 בחורים יהודיים שקיבלו עבודה אצל הסיידים האוקראיניים.

הרוב כבר הבין, שאסון עומד להתחולל וכך הווה. **ביום ה-27 למאי 1942 נערכה שחיטה איומה ביהודי דובנא, שעלתה בחיי שבעת אלפים נפש. הרוצחים הראשיים של יהודי דובנא היו:**

מפקד הז'נדרמריה פון פאפקה.
מנהל משרד העבודה הגרמני סרן האמארשטין.
קומיסר המחוז ברוקט.
ממלא מקומו של מנהל המטה אללאטאר והמפקח ויזה.

פון פאפקה היה טיפוס של פושע, שפרצופו הגועלי והמצולק, המקומט והמעוקם, העיד עליו כמאה עדים, ואותו פרגול שלא זז מכף ידו אך אפיין את תפקידיו הנאלחים.

סרן המרשטין היה גרמני-צ'כי ילדי הסודאטים, בעל ארשת פנים אצילית ודיבורו אף נעים לאוזן; ממושקף, ואחר שיחה ראשונה אי אפשר היה להאמין, כי זהו רוצח פרא אדם וסדיסט כה איום.

קומיסר המחוז ברוקס היה מתפקידו לחתום על גזירות רעות או להסכים לביצוען. את הוראותיו היו מבצעים פיקודיו הגרמנים והאוקראיניים. עם תום האימים היה נוהג להופיע בעצמו במקום ההריגה ולוודא במראה עיניו את התועבה.

מנהל המטה אללאטאר, ממלא מקומו של ברוקס, היה אדם נמוך קומה והרוח החיה בכל הקומיסריון – ראשון לרבי הטבחים של יהודי דובנא.

המפקח ויזה היה מעין בבואה של פון פאפקה, פושע מועד וסדיסט, שהיה מפנק את יצרו בהלקותו עוברים ושבים על לא עוול וללא סיבה, ומופיע כתליין צמא דמים בכל "אקציה".

לבד מהליסטים האלה התעללו בעיני יהודים, ראשי האוכלוסייה האוקראינית, ובראשם הברגר-מייסטר (ראש העירייה) בורקה, סגנו סארוואס, מושל המחוז (סטארוסטה) סידרוביץ, ועלה עליהם אחד סטאשיק. לפי מקצועם היו כולם מורים, שהורו איתי יחד בשנים 1939-1941 בבתי ספר סובייטיים, ובימים ההם החשיבו עצמם כקומוניסטים נלהבים.

ה"אקציה" של ה-26-27 במאי נערכה כך: בערב אותו יום נצטווה משטרת הגטו היהודית להפריד בין אנשי מקצוע לבין סתם יהודים, ולא להשאיר במחיצת אנשי מקצוע נפש שאין לה כרטיס מלאכה. בחצות לילה נורו שלוש ריות בשער הגטו. אנשי ס.ס. גרמנים פרצו אל הגטו יחד עם כמה מאות שוטרים אוקראינים. כולם חבשו קסדות פלדה והגרמנים הוליכו איתם גם כלבים, התחילו מגרשים את היהודים מבתיהם ולהלקות את היוצאים בלי רחמים.

נשים התעלפו בראותן את עולליהן נרמסים ומרוטשים בידי הרוצחים. בעלי מום, חולים וזקנים נורו למוות בו במקום. רבים קפצו אל מימי האיקווה וטבעו.

חיה פיינבלית מסמטת הדגים (ריבנה), שהייתה עקרה 14 שנה ובתחילת הפלישה הגרמנית זכתה ללידת בכורה, נטלה את תינוקה והטביעה אותו בחבית מלאה מים בצווחה: "זאל איך אליין זען דעם טויט פון מיין אויסגעבענקטן קינד" (תראינה עיני אני במות ילד כסופי)... אחר כך בלעה רעל לצחוקם של הברברים, שהתענגו על המשך ספורט הדמים.

את האומללים הרדופים ריכזו בכיכר ליד מוצא הגטו. דממת מוות השתררה מסביב, שהופרעה מזמן לזמן על ידי המשאיות שהגיעו להוביל את הקורבנות וזעקות השבר

המתפרצות. המכוניות בלעו את הקורבנות והעבירות למקום ההריגה. מאחר שהמשאיות לא הספיקו, התחילו מריצים את הגברים אל בית העלמין היהודי ואת הנשים והילדים אל שדה התעופה הסמוך לתחנת סורמיץ'.

קבוצה אחת של מושמדים הורכבה משמונה מאות ילדים בגיל בית ספר, הילדים שלבושם היה נאה הועמדו ברביעיות בראש התהלכה, וזרי לילך ניתנו בידיהם, ובחודש היפה מכל חודשי השנה, חודש מאי, הלכו התינוקות אחרי לווייה שלהם עצמם עם זרי פרחים בידיהם. הם נרדפו על ידי גרמנים, אוקראינים וגרמניות עם כלבים, ששוסו לעיתים בילדים וקרעום לגזרים. ואלו היו נשים ואמהות גרמניות, שצאצאים להן בביתהן.

קבוצות הגברים הובאו אל שוחות עמוקות, הופשטו ערומים, ומפיהם נעקרו שיני הזהב. אף אנחה לא נשמעה מפי השלדים המוצהבים הערומים. גברים, נשים וילדים הוברכו כשידיהם שלובות להם על ערפם ופניהם רכונים אל השוחות.

בפינה, סמוך לבור, רגליו בתוך הבור וסיגריה בין שפתיו, **ישב גרמני ובידו מכונת ירייה.** מדי כמה רגעים טרטרה מכונת הירייה ועשרים איש התגלגלו אל השוחה. לא הספיק ירי אחד לחסלם, ניתך ירי שני. רבים היו שנחנקו תחת עומס הגופות. הבורות נתמלאו אומצת דמים אחת מרטיטה. נתמלא הבור – כיסוהו בכלור וסתמו אותו. דם ניגר ופעפע מעל לעפר שכיסה את הבור. למחרת עוד הבחינו אוקראינים באדמת הקברים הרוטטת.

ה"אקציה" ארכה עד ה-27 במאי, באותו יום עצמו, דחקו הרוצחים ביהודי הגטו שמהעבר השני לצאת לעבודה כאילו לא אירע דבר. אנשי המקצוע ניצלו לזמן מה, הודות לפיסת הנייר הלבנה שבידם.

באותו ליל זוועות איבדו "בעלי המקצוע" את אהוביהם, קרוביהם, אנשי שלומם וחבריהם לבית הספר, מה שהתרחש בליבם נקל לשער. אך קשה לתאר. מזמן לזמן נשמע קול טרטור של מכונות עמוסות נעליים, מעילים ושאר צרכי הלבשה, יהודים נאלצו להוביל את חפציהם של אחיהם המושמדים. זה היה שיא תאוות הרצח והציניות הברברית של "בני התרבות" האירופית.

גויים נעצרו וחייכו בלגלוג ליהודים המובלים גם לאחר מכן לעבודה. טובים שביניהם נענעו ראשיהם בעצב והמשיכו בדרכם; וישרים שביניהם מסרו בלחישה, כיצד אחיהם הושיטו עזרה לגרמנים המתפרעים, להוציא יהודים ממחבואים ולהוליכם להריגה. **מורה אחד ממיודעי, האוקראיני וולודקה דרוצאנקו, חטף במו ידיו ילדים יהודים שהסתתרו ומסרם לגרמנים.**

תפקיד ראשי בגילוי מחבואים ונחבאים מילא ואנקה הופמן, בן עורך דין רוסי. עם פלישת הגרמנים נרשמו הוא ומשפחתו כ"גרמנים עממיים" (פולקס דויטשה). אחד הבנים היה מפקד המשטרה האוקראינית והרג מאות יהודים בכל "אקציה". בתו של הופמן עבדה בקומיסריון. אותו ואנקה מילא תפקיד חשוב במסירת כרטיסי מקצוע ליהודים, ובעד כל כרטיס קיבל כסף תועפות, אך כדי למסור אחר כך את בעל הכרטיס לידי הרוצחים. גם את חברו לבית הספר מישה שפיצמאן, מיגן בידי גרמנים, (כדאי להעיר, שקלרה טננבוים הכירה את ואנקה הופמן בווינה).

אחר ה"אקציה" נותרו בחיים בדובנא למעלה מ-2,000 יהודים. הם חיו בפחד מתמיד, משוכנעים שאך כדי לסחוט מהם את דם התמצית, הניחום לעת עתה וגורלם לא יהיה טרגי פחות מזה של אחיהם ואחיותיהם שאבדו.

ימי הקיץ הנאים היו מלאי קדרות. אף על פי כן נמצאו אופטימיסטים שהתנחמו בשמועות קלושות וסיפורים בדויים, בשיחות קלוטות ברדיו ובפטפוטי קלגסים היטלריסטיים.

בינתיים, הושיבו הגרמנים שוליות מן האוקראינים בכל בית מלאכה, שהתחייבו עד למועד מסוים ללמוד את מלאכת היהודים כדי לתפוס את מקומם.

בהרגישם שמתקרבת והולכת שעת החיסול הגמור, התחילו אוקראינים ופולנים לגזול כל דבר ערך. אגב, הבטחת עזרה למיואשים בעיתות סכנה. היהודים מסרו בעצם ידיהם הכל לשכניהם הנכריים באמרו לנפשם: "אם נחיה, נקבל אולי משהו בחזרה, ולא – אחת היא לנו היכן הכל ילך לאיבוד"...

אחת ממכרותי, סופיה סטאפאנוביצובה, שהייתי בא ונכנס אליה כמעט יום-יום, לקחה משכניה היהודים, בעלת הבית ברונשטין והעלמה אדלה ואמה, את רכושם לשמירה. חוץ ממרתף גדוש כל טוב של יהודים עמדו עוד שני ארונות בדירתה. כשרצתה פעם אדלה לגשת אל ארון מלא חפצים לקחת שמלה משלה, השליכו אותה תוך גידופים מן החדר. כך נהגו גם לגבי גברת ברונשטין, כאשר ביקשה להחליף לבנים. כך התעשרו פולנים ואוקראינים בעושיק ובגזל מאסוננו.

אוזני שמעו שיחה בין אותה סטאפאנוביצובה וחייטת פולנית, קולובה שמה, שלא הבחינה בנוכחותי בחדר השני. "פאני זוסיו – אמרה החייטת – **האינך יכולה לקחת לך פסנתר מאיזה יהודי בשביל בתך דזיטקה?** אותו הם יהרגו בין כה וכה. בשביל הלנה שלי סחבתי פסנתר, והיהודי כבר איננו בחיים. עכשיו יודעת אני שהפסנתר הוא שלי. עתה אני מוכרחה להשיג שתי פרוות, בשבילי ובשביל בעלי. פרוות כלב-ים ופרוות כפות. כפות קאראקול יש לי, אבל חשקתי בפרוות קאראקול – ואני אקבלנה..."

אותה דזיטקה שלמענה יעצה קולובה לרעותה להכין פסנתר הייתה אז בת שנה אחת! זוסיו רמזה לחברתה להפסיק את השיח. פרצתי מן החדר ופניתי בקול קר ומאופק אל קולובה:

- את תפרטי מאזורקה ואובאראק על פסנתר של אחד היהודים המומתים, אבל מי יודע, אם לא תנגני מארש אבל אחר פולנים נרצחים!?!...

אכן כך היה. רציחת פולנים התחילה מייד אחר השמדת היהודים, וכן הצתת רכוש וגזילת הון. כאלה היו היחסים בין בני שלוש האומות שהיו בדובנא. פולני בעל מצפון ובר לבב שנכווה בגחלתה של הטרגדיה היהודית היה יקר המציאות. אוקראינים כאלה לא היו בנמצא כלל, והרוסים המקומיים לא היו טובים מהם.

אחד מידידי, גילה את פרצופו האמיתי, כשריגל אחריי בבורחי מדובנא עם תעודות אריות, כדי למסור אותי לידי הגרמנים. רק הצ'כים המקומיים הוכיחו יחס של רחמים והושיטו עזרה למכרים יהודים. שאר התושבים הנוצרים, יראי אלוהים כביכול, המבקרים בכנסיות ומאזינים להטפות הכמרים את תורת הרחמים והאהבה, רובם ככולם הראו את עצמם כחיות צמאות לדם. כרוצחים בדם קר, ובמקרה הטוב ביותר – כגוזלי רכוש ומסייעים בהשמדת יהודים.

בגטו, נדדו להם בינתיים הימים עגומים וקודרים. רבים שכבו על משכבם הקשה והרהרו בכך, שזה אולי לילם האחרון. היו שחפרו להם מחבואים להינצל בהם בשעה רצופה. הבונקרים הוסוו כל כך טוב, שנדמה היה כי לעולם לא יגלו. לאט-לאט הלכו יושבי הגטו ונדלדלו עד לפרוטה אחרונה. מנת הלחם הייתה זעומה, ומצרכים אחרים לא חולקו. בעד מנת בשר, או חמאה, נתנו חפצים יקרי ערך, ולעיתים אף שילמו האנשים בחייהם בעד "מעדנים" אלה.

בגטו דובנא לא היה מקום לשום עבודה תרבותית או פוליטית, מאחר שתוך שישה שבועות למן כניסת הגרמנים הושמדה כבר מרבית האוכלוסייה, והנותרים התענו עוד רק כארבעה חודשים.

למן ה"אקציה" הגדולה עד לחיסול הגמור של האוכלוסייה היהודית ניצלו הגרמנים את כל כוחות האדם בגטו. לדרישותיהם ותביעותיהם לא היה קץ. **יושב ראש היודנראט** מר קונראד טויבנפלד, וראש משרד העבודה היהודי רוזנבום, איבדו את שווי משקלם הרוחני ברצותם למלא, מאין מוצא, אחר דרישות הצוררים. הם עשו כמיטב יכולתם לא לתת אמתלה לצורך לחדש צרותיו. התליין האמארשטין היה משפיע בגטו, מרביץ, מענה ומגרש יהודים לעבודה. היו מקרים שאנשים ברחו מן הגטו, הסתתרו ביערות או אצל איכרים ממכריהם, וחיו על סמך תעודות אריות כשהם מפחדים מפני קול עלה נידף ברוח.

ידיעות על חיסול הגטאות בערי ואהלין הגיעו בימי הקיץ 1942 לדובנא. שני פליטים בקרמניץ הביאו ידיעה על ה"אקציה" של ה-14 ביולי 1942, שבה הושמדו שנים-עשר אלף יהודים בגטו. גיהנום החיסול בקרמניץ עלה על התופת בדובנא: **שם מתו ברעב** מדי יום ביומו עד 100 איש ופליט מדובנא מסר על רציחת השארית, 7,000 יהודים. בגטו דובנא הכל בישר; מתקרב והולך הקץ.

שלילת מלאי מזון

באוגוסט 1942 התלקטו בגטו דובנא כארבעת אלפים וחמש מאות יהודים; כל העקורים מן הכפרים, אנשי שדה ומרחב ועבודת אדמה. הרעב והדלות הלכו וגברו. נשלל מיהודי המקום כי מלאי המזון שנמצא בידם, באותו זמן הם חויבו להביא למקום מסוים קפה, שומן ומזונות אחרים, והם הובילו במשאיות כל מה שהיה להם ומסרו לידי הרוצחים.

"אקציה" אחרונה

הגיע יום החמישה באוקטובר 1942, יום החיסול המר של שארית יהודי הגטו. אני התגוררתי במרחק 15 ק"מ מן העיר, בכפר קורדיבאן. בתעודות אריות, ה"אקציה" האחרונה דמתה לראשונה, היא בוצעה בידי אוקראינים בלבד, שהגיעו העירה בשיירה וזמרה למלא את שליחות גרמנים – רציחת שארית היהודים.

רבים החליטו לאבד את עצמם לדעת בשעת ה"אקציה" הזאת; הם תלו או הרעילו את עצמם, והיו שקפצו אל נכי האיקווה. בן דודי, לייזר וייסבום, תלה את עצמו. רופא השיניים קאגאן וד"ר ארטמאנובה הרעילו את עצמם. גופות התגוללו ברחובות. אחרוני היהודים נרצחו בירייה באותו מקום ראשון – בשדה התעופה סורמיץ'.

עם בוקר, למחרת ההשמדה, התחילה שדידת החפצים הנותרים. רוב חפצי הערך נלקחו על ידי הגרמנים. היתר חולקו במתנות לאוכלוסייה במשרדים ובמקומות העבודה. אחד ויחיד מכל האוכלוסייה הלא יהודית בדובנא היה הפולני, מנהל הגימנסיה, סטאפאן פאפוז'נסקי. אדם מוסרי ועז רוח, שסירב לקבל את "המתנה" שהוקצבה לו מביזת היהודים.

אגב שדידת בתי היהודים גילו אוקראינים ופולנים יהודים נחבאים והעבירו לידי הז'נדרמים הגרמנים שישמידום. אלה, מצידם, פרסמו מודעות למסתתרים שאם יצאו ממחבואם לא יאונה להם כל רע. התחבולה הזדונית הצליחה: יהודים התחילו יוצאים מן הבונקרים – 150

נפש במספר. ימים אחדים הוליכו אותם אל בתי המלאכה, במטרה להוליך שולל את הנותרים שיצטרפו אליהם. לבסוף הרגו את כולם בירייה ביום 23 באוקטובר 1942.

מאידיש.

מתוך החוברת: "פון לעצטן חורבן". צייטשריפט פאר געשיכטע פון יידישן לעבן בעת'ן נאצי-רעזשים. ועדאקטאר: י. קאפלאן. מינכען, סעפטעמבער 1946, מס' 2, עמ' 14 – 27.

[8]

בור הריגה, לנין-פולין, 14.8.1942 [18]

חסידי אומות העולם - הרמן פרידריך גרבה

הציל יהודים והעיד במשפטי נירנברג על מעשי הרצח שביצעו הגרמנים

צירפתי לביטאון את סיפורו של חסיד אומות העולם הרמן פרידריך גרבה, מפאת חשיבות עדותו. עדות של אדם לא-יהודי שהיה עד למעשי הרצח של הגרמנים בבורות ההריגה.

הרמן פרידריך גרבה (בגרמנית: Hermann Friedrich Gräbe, נולד ב-19 ביוני 1900 ונפטר ב-17 באפריל 1986, וקיבל את אות חסיד אומות העולם מ"יד ושם".

בתקופת השואה ניהל חברת בנייה גרמנית באוקראינה ופעל להצלת יהודים. לאחר המלחמה העיד במשפטי נירנברג על השמדת היהודים.

נוסף על כך, ראוי שנביא מעת לעת את סיפוריהם של מתי מספר - חסידי אומות העולם, שסיכנו את חייהם וגילו עוז ותעצומות נפש בהצלת יהודים בחושך המוסרי בתקופת השואה.

ראשית דרכו

הרמן פרידריך גרבה נולד בשנת 1900 בעיירה גרפראט (Gräfrath) שליד העיר זולנינגן בחבל הריין בגרמניה. משפחתו הייתה דלת אמצעים. אביו היה אורג ואמו עבדה כעוזרת בית. המשפחה הייתה פרוטסטנטית בסביבה שברובה המכריע הייתה קתולית. בשנת 1924 נשא אישה ולאחר זמן קצר הוסמך כמהנדס.

בשנים 1931 - 1934 היה חבר במפלגה הנאצית. הוא התאכזב מהמפלגה ועזב אותה לאחר שבאסיפה פומבית מתח בגלוי ביקורת על הצעדים שנקטו הנאצים בימי ראשית שלטונם נגד עסקים של יהודים. פעולה זו הביאה למעצרו על ידי הגסטפו ולכליאתו למשך 6 חודשים ללא משפט.

כמהנדס עבד גרבה בחברת בנייה בשם "יוזף יונג" בזולנינגן. בשנים 1938 - 1941 שלחה אותו החברה לפקח על בניית ביצורים בגבול המערבי של גרמניה. את המשך דרכו עשה גרבה בחבל ווהלין במערב אוקראינה.

פעולות הצלה של גרבה

בחודש אוגוסט 1941, לאחר פלישת הנאצים לברית המועצות, נשלח גרבה מטעם החברה בה עבד לעיר לבוב במערב אוקראינה על מנת לגייס ולפקח על קבוצות עובדים שיביצעו עבודות בנייה ושיפוץ מבנים, שהיו חיוניים לאחזקת מסילות הברזל באזור, עבור הנהלת רכבות הרייך (Reichsbahn).

בספטמבר 1941 הגיע גרבה לעיר זדולבונוב בחבל ווהלין במערב אוקראינה, שם הקים את המשרד הראשי של החברה, ומשם ניהל רשת של סניפים ברחבי ווהלין. בכל סניפי החברה בוהלין העסיק יהודים, גברים ונשים, שמספרם הגיע ל-5,000. במשרדו הראשי בזדולבונוב העסיק כ-30 פקידות יהודיות. יחסו לעובדיו היה יחס טוב ותומך. בהשפעתו גילו גם מנהלי העבודה הגרמנים והפולנים בסניפיו יחס דומה לעובדים היהודים.

ככל שהתרבו הרדיפות, ההתעללויות והרציחות של היהודים הפך יחסו של גרבה לעובדיו היהודים וליתר יהודי ווהלין ליחס מגונן והוא החל בפעולות שתדלנות והצלה. בוהלין, אשר עד לפלישת הנאצים לברית המועצות, ב-22 ביוני 1941, נכללה בתחומי פולין, חי מיעוט פולני של אנשי מינהל ועסקים. יחס האוקראינים לפולנים היה שלילי. הרמן גרבה התייחס גם לפולנים באהדה ולכן הורתה מפקדת תנועת המחותר הפולנית, ארמיה קרובה (צבא המולדת), אשר ככלל לא גילתה יחס חיובי ליהודים, להגן על גרבה ולסייע לו בפעולותיו להצלת יהודים. באופן זה נעזרו עובדיו של גרבה בקבלת תעודות "אריות" של פולנים כביכול יהודים לכך ניצלו חייהם.

גרבה הצליח ליצור לעצמו מעמד רב השפעה אצל גאורג מרשל (Georg Marschall), מפקד המחוז הנאצי (Gebietskommissar) של זדולבונוב וכן בחוגי השלטון הנאצי בעיר רובנו ששימשה כבירה המנהלית של אוקראינה הכבושה (Reichskommissariat Ukraine) ובה שכן מטהו של המושל הנאצי (Reichskommissar) אריך קוך. הוא הציג עצמו כמבצע עבודות חיוניות עבור הוורמכט ובכך תורם לניצחון גרמניה במלחמה. את השפעתו ניצל להתערבות לטובת היהודים. הוא הצליח לבטל מס גולגולת וכופר מזון שהוטלו על יהודי זדולבונוב וגם להקטין קנסות רבים שהוטלו על הציבור היהודי.

השמדת יהודי ווהלין החלה במאי 1942. בשלב הראשון חוסלו ונרצחו האנשים שהוגדרו על ידי הנאצים כבלתי מועילים. בשלב השני שהחל באמצע יולי חוסל הגטו של רובנו ששימשה כבירה המנהלית של אוקראינה הכבושה.

ב-11 ביולי 1942 ביקר את גרבה במשרדו מנהלו הגרמני מרובנו ומסר לו כי ב-13 ביולי תתבצע ה"אקציה" - הובלתם להשמדה של יהודי רובנו. לגרבה היו 112 עובדים יהודים שהתגוררו בגטו רובנו. הוא הורה להם לצאת מיד לחופשה ולשוב ב-13 בחודש. מפיהם של עובדים אלה נודע ליוזנראט של רובנו דבר האקציה המתקרבת ובגטו פשטה בהלה. אנשי היוזנראט פנו למפקד האס דה (Sicherheitsdienst - מנגנון המודיעין של האס אס) ברובנו והוא הכחיש בתוקף כי עומדת להתקיים אקציה, אך חשדו התעורר והוא החל לחקור מאין דלף הסוד. העקבות הובילו לגרבה, וכתגמול אסר הנאצי את עובדיו הפולנים של גרבה. עקב ההכחשה התקיפה של הנאצי כי עומדת להתחולל אקציה החזיר גרבה לעבודה את עובדיו היהודים מרובנו ועובדיו הפולנים שוחררו. ב-13 לחודש הגיע גרבה למשרדו. התקשר אליו בטלפון מפקד המחוז הנאצי של רובנו וגילה לו כי האקציה תתחולל באותו יום בשעה 10 בלילה. גרבה דרש ממנו תעודה בכתב המגינה על עובדיו היהודים מפני החיסול. בתעודה נאמר:

"כוחות העבודה היהודים המועסקים על ידי חברתך אינם נתונים לאקציה. עליהם להתייצב למקום עבודה חדש".

מצויד בתעודה זו חש גרבה באותו ערב לרובנו ונכנס ללוע הארי. כשאקדח שלוף בידו נעמד לשמור על עובדיו מפני התנכלות אנשי המיליציה האוקראינים שעסקו בריכוז היהודים כדי להובילם להשמדה. **גרבה היה עד ראיה למתרחש.** כתוצאה מכך שהחיסול הקרב נודע ליהודי רובנו מראש היו בגטו גילויי התנגדות נואשים.

לימים, כשהעיד על חיסול הגטו בפני בית הדין הבינלאומי בנירנברג, תיאר את האירוע:
"יחידות אס.אס ומיליציה (אוקראינית), בקבוצות של 4 - 6 אנשים, חדרו או ניסו לחדור לבתים. במקומות שבהם הדלתות והחלונות היו סגורים והתושבים לא פתחו לקול הדפיקות שברו אנשי האס.אס או המיליציה את הדלתות והחלונות בקורות ובמוטת ברזל וחדרו לבתים...משפחות אחדות או קבוצות הסתגרו בבתים חזקים, הקימו בריקדות וחסמו את הפתחים, כך שאי אפשר היה לפרוץ בעזרת קורות או מוטות ברזל, אזי השתמשו ברימוני יד כדי לפתוח".

התנגדות נואשת זו באה לאחר שיהודי רובנו הבינו בזכותו של גרבה כי האקציה מתקרבת ולכן יכלו לנקוט בצעדי התנגדות, דלים ככל שהיו.

מאוחר בלילה ציווה מפקד ה-אס דה ברובנו על גרבה להוציא את עובדיו היהודים מן הגטו עד הבוקר. גרבה לא חיכה לבוקר והציע **150 יהודים ברגל בלילה לזדולבונב, הרחוקה בכמעט 5 ק"מ מרובנו, כשהוא צועד בראשם ואקדחו השלופ בידו.**

גרבה לא היה רק בבחינת צופה מן הצד ברציחות, אלא, ממניעים מצפוניים ומוסריים, נקט פעולות הצלה אקטיביות. הוא עשה מאמצים להעסיק בחברה מספר רב ככל האפשר של יהודים, בטענה כי הוא מבצע עבודות חיוניות למאמץ המלחמה הגרמני. גרבה קיבל לביצוע מספר רב יותר של משימות מזה שהיה נחוץ למעשה לחברה לבצע, והעסיק בביצוען מספר רב יותר מן הדרוש של עובדים יהודים. ככל שעשה מאמצים רבים יותר להציל את עובדיו היהודים ובני משפחותיהם, הוא לא היסס מלהשתמש לשם כך ברכושו ובהמשך אף לסכן את חייו.

בשלב השלישי של חיסול יהודי ווהלין, בחודשי אוגוסט - אוקטבר 1942, בוצע החיסול הרצוף והעיקרי של יהדות ווהלין בערים השונות במקביל.

ב-5 באוקטובר 1942 נוכח הרמן גרבה לראות במו עיניו את רציחתם, בירי לתוך בורות, של יהודי העיר דובנו. לימים ימסור על כך עדות מטעם התביעה במשפטם של הרוצחים.

יהודי זדולבונב והערים הסמוכות לה אוסטררה ומיזוך היו האחרונים לחיסול ונשארו בחיים עד אמצע אוקטובר וזאת הודות לגרבה, אשר ידע כבר על הגורל הצפוי להם, יעץ לראשי היודנראט ביישובים אלה לשחד את הגרמנים, השתדל למענם בפני הגרמנים בנימוק שעליו לבצע באמצעות היהודים עבודות בניין החשובות להפעלת צומת הרכבות של זדולבונב החיונית לוורמכט, והצליח לדחות את חיסול היהודים בשלושה יישובים אלה עד כמה שיכול, עד שנגמרו אפשרויותיו. שלושה יישובים אלה היו האחרונים לחיסול באמצע אוקטובר 1942.

כשהחל חיסול גטו זדולבונב, צייד הרמן גרבה 25 מעובדיו בתעודות "אריות" והעביר אותם במכוניתו הפרטית, במספר דילוגים, תוך סכנת נפשות לו ולהם, לעיר פולטבה המרוחקת מאות קילומטרים מזרחה, בה הקים מכספו סניף לחברה, שלא הייתה לו כל תכלית מעשית מלבד מלשמש מחסה לעובדיו היהודים, ועם התקדמות הצבא האדום מערבה הם שוחררו.

בעקבות פעולותיו של גרבה החלו להתעורר שאלות בהנהלת החברה והוא נקרא להגיע לזולינגן כדי להעמידו לדין באשמת מעילה, אך בינתיים התמוטטו קווי הגרמנים באוקראינה וגרבה, עם צוות עובדי משרדו היהודים פנה מערבה לוורשה ומשם לחבל הריין. בספטמבר 1944 ערק גרבה עם כעשרים בני חסותו היהודים אל מעבר לקווי האמריקאים. גרבה, שעבד כמהנדס בבניית הביצורים בגבולה המערבי של גרמניה בשנים 1938 - 1941, סיפק לכווחות האמריקאים מידע חיוני עליהם.

לקראת סיום המלחמה בחורף 1945 ולאחר סיומה עד לסתיו 1946 הועסק גרבה על ידי התביעה הצבאית האמריקאית בהכנת האישומים לקראת פתיחת משפטם של פושעי המלחמה הנאצים בנירנברג.

עדות על רצח המוני

במסגרת משפטי נירנברג נערך משפט האיינזצגרופן שנמשך מיולי 1947 עד אפריל 1948 בו הועמדו לדין מפקדי האיינזצגרופן. במהלך המשפט הציג התובע הכללי הבריטי תצהיר של הרמן גרבה, שהיה העד הגרמני היחיד שהסכים להעיד מרצון במשפטים אלו. בתצהירו, שנחתם ב-10 בנובמבר 1945, מסר גרבה עדות ראייה למעשה ההשמדה של כאלף מכלל רבבה ומעלה מיהודי העיר דובנו שהושמדו, תוכנו היה מצמרר והיה בו גילוי של אמפתיה עזה וחמלה לקורבנות.

כשהוקרא התצהיר באולם בית הדין הוטלה באולם דממת זעזוע. התצהיר נכלל ברבים מהספרים התיעודיים אודות השואה. בתצהיר סיפר גרבה כיצד במסגרת מסע ביקורת באתרי הבנייה של חברתו הוא נקלע ב-5 באוקטובר 1942 לעיר דובנו, ושם סיפר לו מנהל העבודה שלו, גרמני בשם מניקס, כי בשדה התעופה של העיר, ליד אתר הבנייה שלהם, מבוצע רצח המוני של יהודי העיר בירי לבורות:

"בלויית מניקס הגעתי לאתר הבנייה וראיתי בקרבתו ערימות אדמה באורך 30 מטרים ובגובה של שני מטרים. לפניו עמדו כמה משאיות ומהן הריצו אנשי מליציה אוקראינים, בפיקוח איש אס אס, אנשים. אנשי המליציה שימשו משמר למשאיות והובילו את האנשים לבורות. לכל האנשים היה, בהתאם לתקנות לגבי יהודים, טלאי צהוב על בגדיהם מלפנים ומאחור, כך שיוכר כי הם יהודים.

מניקס ואני הלכנו ישר לבורות. לא עיכבו בעדנו. כעת שמעתי יריות רובים שבאו מאחורי אחת מערימות העפר. האנשים שירדו מן המשאיות - גברים, נשים וילדים מכל הגילים - היו חייבים להתפשט בפקודת איש אס אס שבידו פרגול. היה עליהם להניח בגדיהם במקומות קבועים, ממוינים לפי נעלים, מלבושים עליונים ותחתונים. ראיתי ערימת נעלים של שמונה מאות עד אלף זוגות, ערימות גדולות של תחתונים ומלבושים. בלי לבכות או לזעוק התפשטו האנשים האלה, עמדו סביב משפחות - משפחות, נישקו זה לזה, נפרדו לשלום והמתינו לסיומן מאיש אס אס אחר שעמד ליד הבור וגם בידו פרגול.

עמדתי כרבע שעה ליד הבור ולא שמעתי שום קובלנה או בקשת רחמים. הסתכלתי על משפחה בת שמונה נפשות. איש ואישה בני חמישים וילדיהם בני שנה, שמונה ועשר ושתי בנות מבוגרות בנות עשרים - עשרים וארבע. אשה זקנה ושערותיה לבנות כשלג החזיקה בזרעותיה את התינוק בן השנה, שרה לו משהו ודיגדגה אותו. התינוק היה הומה ומגרגר בהנאה. ההורים עמדו והביטו ודמעות בעיניהם. האב החזיק בידו הנער בן העשר, הרגיע אותו והילד השתדל לכבש את דמעותיו. האב הצביע כלפי מרום, ליטף את ראשו וכנראה הסביר לו משהו.

באותו רגע צעק איש האס.אס שליד הבור משהו לחבריו. אלה הפרידו עשרים איש והוליכו אותם אל מאחורי ערימת העפר. בקבוצה זאת הייתה המשפחה שעליה דיברתי. אני זוכר היטב נערה אחת, דקה וגבוהה שחורת שיער אשר בעוברה סמוך אלי הצביעה על עצמה ואמרה: "עשרים ושלוש שנים!".

הלכתי מסביב לערימה ועמדתי לפני הבור העצום. צפופים ולחוצים ישבו שם האנשים ורק ראשיהם נראו. מכל הראשים זרם הדם. חלק מן הירויים עדיין זעו. אחדים הרימו את ידיהם

ווסובבו את ראשיה כדי להראות שהם עדיין בחיים. הבור היה מלא כדי שלושת רבעי. על פי הערכתי שכבו בו כבר אלף איש. חיפשתי את האיש שביצע את הירי. היה זה איש אס.אס. שישב על דופן קצהו הצר של הבור, רגליו משתלשלות אל תוך הבור והוא מעשן סיגריה.

האנשים העירומים ירדו כמה צעדים וטיפסו מעל ראשי הירויים אל המקום שלשם כיוון אותם איש האס אס ונשכבו על המתים. כמה מהם ליטפו את אלה שהיו עדיין בחיים. אז נשמעה סדרת יריות. הסתכלתי אל תוך הבור וראיתי את הגופות עדיין מפרפרות או את הראשים המוטלים ללא נוע מעל לגוויות שהיו מונחות מתחתם. דם זב מראשיהם. התפלאתי שלא גורשתי, אך ראיתי שניים או שלושה פקידים דואר במדיהם עומדים בקרבת מקום. הקבוצה הבאה של קורבנות כבר התקרבה למקום. הם ירדו לבור והסתדרו בשורה מלפני הקבוצה שכבר נורתה ונורו.

בדרכי חזרה, בעודני בסביבת הערימה, ראיתי משאית עמוסה נוספת שרק הגיעה. משאית זאת הובילה רק נכים וחולים. נשים שכבר היו ערומות, הפשיטו זקנה דלת בשר. רגליה דקות להפליא. היא הוחזקה על ידי שני אנשים ונראתה כמשותקת. האנשים העירומים הובילו אותה אל מאחורי הערימה. עזבתי את המקום עם מניקס וחזרנו לדובנו במכונית.

בבוקר שלמחרת חזרתי לאתר הבנייה. ראיתי כשלושים גוויות עירומות במרחק של שלושים - חמישים יארד מן הבור. חלקם היו עדיין בחיים; הם בהו לחלל במבט אטום, נראים כמי שאינם חשים בקור של אוויר הבוקר ולא בפועלים שעמדו מסביב. נערה צעירה כבת עשרים דיברה אלי וביקשה ממני להביא לה בגדים ולעזור לה להימלט. ברגע זה שמענו קול של מכונית מתקרבת במלוא המהירות. היו אלה אנשי אס אס. חזרתי לעבודתי. עשר דקות לאחר מכן נשמע קול ירי של רובים נשמע מכיוון הבור. **היהודים שהיו עדיין בחיים נצטוו לזרוק את הגופות אל תוך הבור ואז היה עליהם לשכב בעצמם כדי לקבל כדור בעורפם.**

עדותו במשפטו של גאורג מרשל

עדות קודמת שמסר הרמן גרבה הייתה זו שמסר ב-17 בדצמבר 1945 במשפטו של גאורג מרשל, מי שהיה מפקד המחוז הנאצי של זדולבונוב ושותף ברציחתם של יהודי העיר. בתצהיר שמסר לאחר שנים, ב-3 באוקטובר 1965 במוסד "יד-ושם", תיאר גרבה את גישתו הרצחנית של מרשל כלפי היהודים ואת השותפות הפיזית והנפשית שלו בתהליך ההשמדה. גרבה סיפר בתצהירו כי בבואו אל מרשל כדי לבקש תוספת מזון לעובדיו היהודים, תוך דקות אחדות של שיחה גילה "איזה סוג של אדם הוא היה". גרבה תיאר את השיחה: "...אז שאל אותי מרשל איך זדולבונוב בעיני, והעיר שכלל הנראה עמדתי על כך שהאוכלוסייה היהודית חיה בפחד מתמיד, ובצדק. "האם אתה מודע לכך שבראשית אוגוסט 200 - 300 גברים יהודים (אינני זוכר את המספר המדויק) נורו במפעל המלט?" השבתי כי אין לי ידיעה על כך. הוא הסביר לי כי על כוח של אס.אס היה לבצע את הירי. היה זה מבצע שיטתי לירות באחוז מסוים של האוכלוסייה היהודית - גברים בלבד. הוא הוסיף: "על מבצע זה לא ניתנה הדעת במלואה, והוא ברוטלי ולא אנושי. לא צריך לחזור עליו שוב". בשומעי זאת הסקתי שאני עוסק באדם הגון ואחראי, והתכוונתי להשיב לו באותה הרוח, כשהוא המשיך: "בעתיד אנו ננהג אחרת, בדרך יותר אנושית - אנו נירה לא רק בגברים אלא גם בנשים ובילדים. זוהי הדרך הנאותה לנהוג בה. איננו יכולים להשאיר נשים, ילדים וזקנים בבתי חולים. זהו הפתרון הטוב ביותר לבעיה היהודית. עלינו לחסלם סופית".

בראותו את תגובת ההלם שלי, אמר: "כן מר גרבה, החיים הם קשים. עלינו לעשות מה שהנהגת המפלגה והיטלר רוצים". לכן שאלתי אותו האם מבצע דומה יערך שוב בזדולבונוב. הוא השיב בחיוב. על כן אמרתי שברצוני למחות מיד, מכיוון שהאנשים דרושים לי לעבודה.

מפקד המחוז הביט בי נדהם קמעא והשיב שאינו חושב כי יש מה לעשות. אמרתי לו: "אתה יודע מר מרשל שאני נמצא תחת סמכותו של הוורמאכט ואני ממלא פקודות להשלים פרויקטים. אני אחראי לקיים את לוח הזמנים, ואם לא אשלים את העבודה בזמן, יעמידוני לדין צבאי". הוא השיב: "אין לי מה לומר לך כרגע, אך אודיע לך ואולי יהיה זה אפשרי שתוכל לשמור את הגברים ואנו נשמיד את הנשים והילדים".

על סמך עדותו במשפטו של גאורג מרשל הורשע מרשל ונדון לתקופת מאסר ארוכה.

הוקרה בירושלים והוקעה בגרמניה

לאחר תום המלחמה, כששב הרמן גרבה לגרמניה, הייתה לו עדותו במשפטי נירנברג לרועץ; רבים מבני עמו רדפו אותו וכינו אותו בשמות בוגד ושקרן. הוא קיבל איומי מוות ואיש לא רצה להעסיקו. העוינות והרדיפות בגרמניה אילצו אותו להגר בשנת 1948 עם אשתו ובנו לארצות הברית שם חי בסן פרנסיסקו עד מותו. בשנת 1953 הוענקה לו אזרחות אמריקאית. גם בארצות הברית המשיך גרבה במאמציו להביא למשפט פושעי מלחמה נאצים בפני בתי המשפט של הרפובליקה הפדרלית של מערב גרמניה. הדבר אך הגביר את העוינות כלפיו בגרמניה.

ב-23 במרץ 1965 הוכרז הרמן גרבה על ידי מוסד "יד ושם" כחסיד אומות העולם. בין העדויות שהובאו בפני "יד ושם" בדיון לקראת ההכרזה הייתה עדותו של פולני בשם אלויס דוקובסקי, שהיה אחד מעובדיו של גרבה בוואלין. העד סיפר כי יחסם הראשוני של עובדיו הפולנים של גרבה כלפיו היה יחס של פחד וחשד, כפי שהיה כלפי כל הגרמנים, אך כשהחמיר היחס כלפי היהודים הם נוכחו לראות כי היה אדם שונה ועזר ליהודים.

העד המשיך וסיפר כי לחברה הגיעו הזמנות עבודה רבות מדי וכשהביע בפני גרבה את חששו כי החברה לא תוכל לעמוד בכל ההזמנות, קרא לו גרבה לחדרו וחשף בפניו את כוונותיו; הגברת ההזמנות כרוכה בהעסקת עובדים נוספים ותאפשר לו להעסיק יהודים נוספים ובזאת יוכל להצילם מהכנסה לגטו או מגירושם לגרמניה או מכליאתם במחנה ריכוז. גרבה ביקש ממנו לשמור את הדבר בסוד. כשנתמלאה מכסת הפועלים היהודים במרכז של החברה פתח גרבה סניפים נוספים כדי שיוכל להעסיק עוד פועלים יהודים. הסניפים עבדו בהפסד כספי מאחר שלא הייתה להם תכלית כלכלית. גרבה סיפר לעד כי מדי פעם הוא נקרא למטה החברה בזולנינגן כדי לתת הסברים על כך.

העד תיאר, כיצד בשנת 1942, כאשר החל חיסולו של גטו רובנו, הגיע גרבה לגטו ונתברר לו כי ניתנה כבר הוראה לחסל את היהודים, אך בגלל תרומת החברה למאמץ המלחמתי הוא הורשה להוציא מן הגטו 75 יהודים. בשובו אמר לעד "קודם כל עלינו להצילם ורק לאחר מכן נראה מה נוכל לעשות בהם".

כשהחל חיסולו של גטו זדולבונוב ועל האנשים היה להמלט הוא פתח סניף נוסף בפולטבה. הוא הגיע לפולטבה וקנה בכספו בגדים ותרופות. העד אמר על גרבה:

"הוא היה ער לחרפת העולם שהמיטו הנאצים על העם הגרמני. תמיד אמר כי פעולות ההצלה שלו נועדו לאזן - ולו במעט - את העוול שנגרם לנרצחים ולעם הגרמני. הוא הציל לא רק יהודים אלא גם פולנים. הוא לא היה אדם דתי. מניעיו היו הומניטריים. איזה אדם גדול".

לשם קבלת התואר ביקר הרמן גרבה בישראל ונטע עץ בשדרת חסידי אומות העולם במוסד "יד ושם" בירושלים.

ב-29 בדצמבר 1965 פרסם שבועון החדשות הגרמני "דר שפיגל" כתבה מכפישה על גרבה, תיאר אותו כשקרן ואת עדותו כמפוקפקת. "דר שפיגל" אימץ את ההאשמה נגד גרבה ובכך חיזק את תדמיתו השלילית בגרמניה.

בשנת 1966 פתח גאורג מרשל, שהורשע במשפטי נירנברג על סמך עדותו של הרמן גרבה, דיון מחודש על הרשעתו, בעילה כי ההרשעה הושגה בעקבות עדות שקר של הרמן גרבה במשפטו. בית המשפט הגרמני קיבל חלקית טענה זאת, אך הרשיע את מרשל על מקרה יחיד של עליית יהודי לגרדום ודן אותו לחמש שנות מאסר בלבד. עקב פסיקת בית המשפט כי גרבה העיד עדות שקר, נמנע גרבה מלהגיע לגרמניה מחשש למאסר.

טיהור שמו של הרמן גרבה בגרמניה נעשה רק בשנת 1990. בעיירת הולדתו גראפראט נחנך בית מרכז נוער על שמו. השבועון "דר שפיגל" מצא לנכון לפרסם עליו כתבה מתקנת רק בשנת 2001, אך גרבה לא זכה להגיע לכך; הוא נפטר בשנת 1986 והוא בן 86 במותו. [9]

בור הריגה. ירוסלב-פולין [19]

ד"ר הלל זיידמן

סופה של סקאלאט

העיירה בה עברו עלי שנות נעוריי

סקאלאט היא עיירה קטנה במזרח גליציה, מחוז טרניפול, לא הרחק מגבול פולין-רוסיה לשעבר. סקאלאט הייתה מרכז של נפה, ומושב של מושל הנפה. מסביב לה היו לא פחות מ-70 כפרים, והיו איכרי הכפרים באים פעם בשבוע, ביום ג', אל היריד לסקאלאט, להביא את יבולם למכירה ולקנות מצרכים חיוניים בחנויות. את התבואות קנו סוחרים יהודים, וגם את המצרכים מכרו חנוונים יהודיים, כרגיל בעיירה יהודית. והיו היהודים חיים בשלווה. השיאו בנים ובנות... ציפו לישועה. כי עול הפרנסה הכביד יותר ויותר. המיסים הגדולים העיקר בכובד לחצם על היהודים. בכפרים וגם בעיר נוצרו קואופרטיבים במטרה ל"שחרר" את האיכר מהסוחר היהודי. קמו אגודות אנטישמיות שהטיפו חרם על הסוחרים היהודיים. היו הצקות ורדיפות.

תוך צפייה לסרטיפיקטים

אף על פי כן, שטפו החיים איך שהוא באפיקם הישן. רוב יהודי העיר היו חסידים, כמעט כולם חסידי הוסיאטין, ולא פחות מארבעה "קלויזים" (בתי מדרש) הוסיאטיניים היו בעיר. הנוער כבר היה ציוני ברובו ושאפו לארץ ישראל. מקצתם כבר נסעו שמה, והנותרים התכוונו לנסוע. זאת אומרת: בעצם היו מוכנים בכל עת, אלא שציפו לסרטיפיקטים, והסרטיפיקטים חולקו רק בצמצום.

סקאלאט, עיר הגבול, נתפסה בידי הרוסים מייד אחרי פרוץ המלחמה, עוד בספטמבר 1939. מצב הפרנסה הלך והחמיר. לא משום שהמשטר הסובייטי היה אנטישמי, אלא משום שבקלעו את חיצו למול המסחר והבורגנות פגע שלא במתכוון ב... יהודים.

משניתנה רשות למשחית

אך איך שהוא "הסתדרו" והוסיפו לצפות לישועה. אך במקום הישועה, פרצה מלחמת גרמניה-רוסיה, ובראשית יולי 1941, כבר היה הגרמני בעיירה.

הגרמנים אך נתנו רשות למשחית, לפורעים האוקראיניים, ומייד פרצו פרעות ביהודים. למעלה מ-200 יהודים נפלו חללים, ביניהם טובי בעלי הבתים שבעיר. האוקראינים עשו את מלאכתם באכזריות איומה ביותר. ימים אחדים ארכו הפרעות. הסיסמה הייתה: נקמה ביהודים הבולשביקים.

אחר כך באה הרגעה פורתא. זאת אומרת: היה רע מאוד. היו רדיפות, רעב, חטיפות למחנות עבודה, שעל פי רוב היה פירושן מוות, אך האנשים סבלו, הידקו את שיניהם וקיוו לעבור את ימי הרעב. אך הם לא עברו...

כינוי נקי למעשים טמאים

עוד בקיץ 1942 התחילו מוציאים אנשים זקנים מן העיר. איש לא ידע לאן "הם נעלמו". אחר כך החלו "האקציות" ("הפעולות"), בשם זה ולא אחר נקראו אותן רציחות איומות, שבהן הושמדו מיליוני יהודים, לא אמרו "פוגרומים", לא אמרו "הריגות", רק – "אקציות" או – "דפורטציות" (גירושים) – וכך נשאר הכינוי של מעשים אלה עד היום.

ב-20 באוקטובר – 1942 נפוצו על פני הגטו האוקראינים בהנהגת אנשי ה-0.0.0, וחטפו יהודים, עוד קודם לכן ניתנה פקודה, שכל היהודים מהעיירות הסמוכות, מפודולוציסקה, גזימלוב ואחרות, וגם מהכפרים חייבים לעבור לגור בסקאלאט. באו כמה אלפי יהודים מן הסביבה. דירות – לא היו בשבילם, ובכן התגוללו ברחוב, או שגרו משפחות אחדות בחדר אחד, בצפיפות ובמצוקה איומה. היהודים הללו נפגעו בראשונה.

שלושת אלפים יהודים נחטפו ונאספו ב"אקציה" ההיא. אנשי ה-0.0.0, והאוקראינים דחקו אותם לבית הכנסת, שם החזיקום במשך שתי יממות, בלי אוכל ובלי משקה, בצפיפות איומה. אחר כך הוציא אותם אל הרכבת, ציוו עליהם לעמוד שעות מספר בכריעה על בירכיהם על האפר הנרחב שלפני התחנה. אחר כך דחקו אותם לתוך קרונות הבהמות והסיעום לבלז'ץ.

מוטב למות בין יהודים

היהודים הנותרים נלקחו לעבודה, חשבו שבזה נגמר העניין, שהנשארים יישארו. ידיעות משונות התהלכו בגטו. אנשים סיפרו חלומות נפלאים, שמהם הסיקו כי – הישועה כבר לא רחוקה היא... אולם ב-9 בנובמבר באה "אקציה" שנייה ושוב 1,500 קורבנות, שוב אספו אותם לבית הכנסת, בלויית הכאות ויריות, ובסוף נשלחו לבלז'ץ.

אז התחילו לברוח אל הכפרים, להסתתר אצל איכרים, אצל מכרים, ידידים ותיקים בשכר כסף, בכסף רב. האוקראינים חיפשו אחריהם, מסרו אותם, חטפום וירו בהם. רבים לא יכלו לשאת את אימת המוות המתמדת וחזרו העירה. רצו להיות בין יהודים, אם נגזר עליהם להיספות, יהיו נא לפחות בין היהודים. יחד עם כולם.

האנשים נרשמו לעבודה והוסיפו לקוות, כי מעתה כבר יישארו בחיים. קרבו ימי הפסח, האביב נראה בארץ, ויחד איתו התקרב הצבא האדום. היהודים קלטו את הידיעות על התקדמות הרוסים, מאז נובמבר 1942 היה שקט.

אך ב-7 באפריל 1943, ב' ניסן תש"ג, שוב בא האסון. לפתח באו המרצחים האוקראינים עם ה-0.0.0, הקיפו את הגטו וסחבו מתוכו נער זקן. שוב סחבו 2,000 יהודים לבית הכנסת. בין הנחטפים למוות היה רב העדה, רבי יצחק רוזנבלאט.

אל הקברים שהכינו במו ידיהם

מחזות אימים התחוללו ב"אקציה" זו. האנשים כבר ידעו מה פירושם, והם – רצו לחיות. אנשים הסתתרו באדמה, בין הקברים ובתוך בית העלמין. ברחו אל היערות, הסתתרו בחורים, במרתפים, בעליות הבתים. צייד פראי התחולל בעקבות היהודים האומללים. האוקראינים ירו אחרי המנסים לברוח. גויים בני העיר מסרו את היהודים המסתתרים, הלשינו, רדפו וצדו, ורק מתי מספר נותרו מהעדה הגדולה.

אחר כך בא הפסח והגיעו ידיעות על התקדמות הצבא האדום. היה אביב בעולם. הטבע החל פורח ומתעורר לחיים חדשים, ויחד עימו נתעוררו גם התקווה הרפות של קומץ הנותרים לפליטה. הם חשבו: אם השאירו אותנו עד עתה, כבר ישאירו אותנו גם להבא, וכבר נהייה ונראה את הסוף.

אך האויב המרושע לא כן יחשוב. כי זמם בליבו ללכת עד הסוף, לעקור את עדת ישראל משורש, עד אחד.

הכנה נפשית לקראת הסוף

זה היה ביום ראשון של חג השבועות, 5 ביוני 1943. הצוררים גרשו לסקאלאט את קומץ השארית של היהודים, שנתפסו במחבואיהם הפודולוצ'יסק, רימליב, טרנא רודה, סטאנוב, קודרינץ, טויסט והכפרים. ושוב אספו בצייד פראי את כל השארית של היהודים, שעוד נותרו בסקאלאט.

יהודים לא מעטים, שבאו ממקומות אחרים ולא היה להם מקום לגור בו, השתכנו בבית הכנסת. דבר זה הקל על המרצחים למצוא אותם, שמה, לתוך בית הכנסת, דחקו את כל יהודי סקאלאט, כלאו אותם בפנים והקיפו את בית הכנסת בשרשרת משמר קפדני של המיליציה האוקראינית. שני ימים ושני לילות החזיקו כך את היהודים, בצפיפות איומה, בלי מים, בלי מזון ובלי אוויר.

מהחוץ נשמעו יריות בלי הרף. אלה היו יריות אחרי יהודים שניסו לברוח, כשנתגלו אי שם במחבואיהם, או שילדי הגויים הלשינו עליהם ומסרו אותם לגרמנים. כך הובאה לבית הכנסת השארית האחרונה של היהודים, שהצליחו עד עתה להסתתר מעיני המשחיתים. ה-ס"ו סיים יחד עם האוקראינים חיפשו וחיטטו בכל החורים והמחבואים, ולא היה אפשר להסתתר מפניהם.

היהודים בבית הכנסת – כ-700 היה מספרם – חיכו רק לסופם בחרדת מוות, ברעב ובמחנק. ילדים בכו, נשים התעלפו, אנשים איבדו את עשתונותיהם. **לפתע עלה על הבמה עטוף בטלית ברל"ה בן הרב** (בנו של הרב בנימין וולביץ, שנספה עוד בפוגרום הראשון של האוקראינים), תלמיד חכם גדול ואיש נבון, והוא פתח ואמר: "יהודים! אנו עומדים לפני הסוף, התאוששו, אל תאבדו את עשתונותיכם", והחל אומר עם הקהל את הווידוי. אחר כך אמר דברי תורה בעניין קידוש השם, כך עמד על הבמה במשך שעות ומפיו שפעו פסוקי מקרא, ומאמרי חז"ל. הקהל התעורר כמו מחלום זוועה והאזין לדברי ברל"ה בן הרב. הוא היה מכובד מאוד בכל העיר. "מועצת היהודים" עשתה את כל המאמצים להצילו, ואכן נשאר משום כך עד הסוף.

אל הקברים שהכינו במו ידיהם

פתאום נפתחו שערי בית הכנסת ונשמעו צעקות פרא: "החוצה! החוצה!". ואם כי אף אחד לא הישלה את עצמו בתקווה ביחס למקום שהם מובלים אליו, כבר היו מדוכדכים ומיואשים כל כך מצפיפות וממחנק, מרעב ומצמא, שכל אחד נדחק אל השערים ובלבד שיקדים לצאת.

בחוץ חיתתה כנופיה של אנשי מיליציה אוקראיניים בהנהגת ס"ס. הקהל נצטווה להתייצב בטורים של 5-5 ולצעוד, תוך שרשרת משמר של אנשי מיליציה, שהשיחו לבל ימלט איש, זזה תהלוכת 700 היהודים, השרידים אחרונים של קהילת סקאלאט והסביבה.

השכנים הגויים יצאו אל הרחוב להסתכל במצעד וציפו לרגע שיוכלו להסתער לתוך הדירות שנתרוקנו, ולשאת את הביזה.

אז לא הוליכו את היהודים אל הרכבת, ולא לבלז'ץ. קש"י התחבורה כבר היו מורגשים, ולא היו קרונות מספיקים. מחוץ לעיר היו שדות, בדרך לשדות פודוולוציסקה, שהיו שייכם לבעל האחזה היהודי יוסף טננבוים. לשדות אלה של נובושיולקה הוליכו יהודים לפני שבועות אחדים וציוו עליהם לחפור בורות. אמרו להם, שהבורות מיועדים להטמנת תפוחי-אדמה לימות החורף, והיהודים לא ידעו, שהם כורים את קברי עצמם.

אל הבורות הללו הובילו את 700 היהודים, על שפת החפירות העמידו אותם וציוו עליהם לפשוט את בגדיהם (כדי שהבגדים שנועדו לשלל לא יגעלו בדם...). ברל"ה בן הרב סירב להתפשט ערום ונשאר עטוף בטליתו. האוקראינים והגרמנים היכוהו מכות רצח, אך הוא לא ויתר, ובסוף הרגוהו בירייה, כשהוא לבוש.

כך קרה גם לעלמה מרגליות, שסירבה לפשוט את בגדיה. יוסף טננבוים, ראש הקהילה לשעבר התחנן על נפשו, בהבטיחו להראות למרצחים אוצר ממון שהטמין, אך ללא הועיל, גם בו ירו.

"הקברים הגונחים..."

לאוקראינים היו רק אקדחים, ולא תמיד פגעו יריותיהם עד להמית, ואנשים פצועים נהדפו בעודם חיים לתוך הקברים. האוקראינים והגרמנים גמרו את מלאכתם והסתלקו, ובקברים נשארו בני אדם חיים שבעויות מוות איומה נעצו אבריהם איש בבשר רעהו. מאבק מוות איום התחולל בקברי ההמונים.

איכרים מהכפר הסמוך שמעו את הבכיות והגניחות מהקברים. התקרבו וראו ידיים ורגליים מתבלטות מתוך העפר וקולות איומים עולים מהקברים. האיכרים לא יכלו לשאת את הקולות, וניגשו להוציא את החיים. ביניהם הייתה בתו בת ה-17 של דוד אפשטיין. הוא היה מוסתר בעיר, אי שם במרתף. הכיר אותה איכר אחד והביאה אל אביה, והיא סיפרה את הנעשה בבורות נובושיולקה. גם מאיר גרינפלד, ששכב בסתר בבור לא הרחק מהקברים, ראה ושמע את הנעשה.

שלושה ימים עוד נישאו הגניחות והצעקות מהקברים, עד שהאנשים גוועו לאיטם והקולות נדמו.

האיכרים קוראים למקום ההוא עד היום: "הקברים הגונחים".

עוד נשאר קומץ קטן של יהודים בסקאלאט, כ-50 גברים ונשים, שעבדו במחנה עבודה בקצה העיר, מנותקים מכל קשר עם העולם, ועובדים עבודת פרך.

לאחר חודש, ב-30 ביוני 1943, הושמדו גם רוב יהודי מחנה זה, ולאחר עוד חודש, ב-27 ביולי 1943, הברחו ה-ס"סים את השארית היהודית מסקאלאט ומכל העיירות הסמוכות.

הקומץ שנשאר לפליטה

נשארו רק כשלושים נפשות מישראל, שנסחבו לרוסיה בתור מגורשים פוליטיים או כחיילים. אחדים שברחו אל היערות בתור פרטיזנים, ואחדים שהוסתרו בכפרים אצל איכרים יידיים, הם חזרו לסקאלאט לאחר ששחררה בידי הצבא האדום, אך להם לא בא השחרור, כמעט כל בתי היהודים נתפסו על ידי גויים.

בית יהודי עבר מיד ליד ב-50-100 זלוטות, בזיל הזול. בתים אחדים גדולים במקצת, שנשארו שלמים, תפוסים בידי גויים, יהודי אינו יכול לקבל כלום בחזרה, כנפיות אוקראיניות גם מתנפלות על יהודים. המשטר אינו אנטישמי, אך אף על פי כן אין מקום ליהודים.

וכיום לא נשאר אף יהודי בסקאלאט.

הם הלכו להם לשליזיה התחתית ונמצאים כיום בגליוויץ או בביטום. אך רובם עברו דרך רחוקה יותר: מצאתי אחדים מהם בפהרגוואלד ובמינכן ובנוי פריימן, הם מצפים לאפשרות להגיע אי שמה לחוף מבטחים, אף אחד מהם אין לו קרוב או גואל בפולין או באירופה בכלל. לאחדים מהם יש קרובים באמריקה או בארץ ישראל, והם מצפים לעזרתם, מצפים שתינתן להם האפשרות לעזוב בהקדם את המחנות שבגרמניה ולהגיע למקום מנוחה כל שהוא. רובם נושאים את עיניהם לארץ ישראל. הם עייפים מהנדודים, מהמצוקה ומהבדידות, מהגלות כולה. [10]

בור הריגה בברית המועצות

אברהם שיירי

ראשית ואחרית

פנינה ניבס היא בתם של אייזיק-הרש קרוון ולאה. בתו של ר' חיים טנן. לאייזיק-הרש וללאה קרוון היו שישה ילדים: המורה שפרה, קהת ושרה – שלושתם נספו יחד עם הוריהם בשואה;

סילווייה קנוסוב – מפקחת על התזונה בבתי ספר בישראל, יעקב – מדען, ביוכימאי, העוסק בעבודות מחקר באוניברסיטה בירושלים ופנינה, אשר ניצלה בנס ועלתה לארץ עוד לפני קום המדינה. היא מספרת את קורות ימיה האחרונים של קהילת בוסק, שנמחקה מעל מפת העם היהודי.

עם כניסת הרוסים לבוסק בשנת 1939, נשתבשו כל סדרי החיים בעיר ונשתנו תכלית שינוי. היהודים קיפחו את פרנסותיהם הרגילות. החנויות רוקנו על ידי הרוסים וכולם היו לאנשי עבודה, כל אחד במקצוע שלו, לפי הידע שלו ולפי ניסיונו. לכל אחד אפשרו לעבוד, בלי להתחשב עם מעמדו בעבר. נגרמו רק קשיים ואי נעימויות לאה, שעליהם הלשינו, כי היו ציונים או שחשדו בהם כי היו נוטים לציונים, ועברם היה להם למכשיל רציני בדרכי החיים החדשים. אבל עד מהרה הסתגלו רובם לתנאי הזמן, תוך תקווה, כי הסערה תעבור, העננים יתפזרו ושוב תזרח השמש.

התקפת הגרמנים ביוני 1941

כידוע, הפרו הגרמנים את הסכם אי-ההתקפה של ריבנטרופ – מולוטוב וללא אזהרה או הודעה מוקדמת עברו במפתיע את תחומי הגבול ובמלוא העוצמה הארית ובנשק קונבנציונאלי יבשתי מכל הסוגים, התקיפו את רוסיה. כל אלה, מבני העיר, אשר שיתפו פעולה עם הרוסים ונתנו ידם להשלטת המשטר שלהם בעיר, עזבו את המקום וברחו יחד עם הצבא האדום המובס והנסוג לאזורים הפנימיים ולערבות רוסיה, ואילו האחרים, אשר עליהם לא נפל הפחד מפני הנקמות הגרמנית, נשארו בעיר וחיכו לבאות.

ערב פינוי העיר עצרו הרוסים מבין העסקנים והאינטליגנציה כשלושים אוקראינים לאומנים ובחשכת הלילה רצחום נפש במקום מעצרם. אחד העצורים הצליח איך שהוא להסתתר בין גוויות הנרצחים, ניצל ונמלט והוא שסיפר את אשר קרה בבית הכלא. הוא גם סיפר, כי ראש הנ.ק.ד. היה יהודי ובכלאו נודע לו, כי היהודים הלשינו על האוקראינים ומסרו לרוסים רשימה שמית, שלפיה נאסרו האוקראינים וכו'. ברור, כי סיפור זה של האוקראיני הניצול שימש עילה מספקת לשאיפת הנקם של האוקראינים, שהיו אנטישמים גם בלאו הכי.

בין כניסת הגרמנים העירה ועזיבתה על ידי הרוסים נשארה העיר ללא שלטון. היהודים הנפחדים נסתגרו בבתייהם ובחוצות העיר התאסף ערב רב של אוקראינים מהסביבה, מהכפרים הסמוכים. סכינים וגרזנים בידיהם, לשם רצח ושוד.

למזלם של היהודים, נכנסו פלוגות החילוץ הגרמניות לעיר והמעשה הראשון שלהם היה להבריא ולהרחיק את הערב רב הזה מן העיר, הם לא נתנו לאספסוף לגעת ביהודים וגם לא ברכושים. אבל לעת ערב ניגשו הגרמנים ל"עבודה" והחלו במלאכתם. ערכו פשיטות על בתי היהודים, לאו דווקא לשם הרג ושוד, אלא חיפשו ומצאו נשים מכל הגילים ואף לא פסחו על נשים מבוגרות. אנסו אותן ללא אבחנה, וכל אותן הלילה נשמעו הצעקות של הורי האנוסות, בכיות הילדים וצריחות אימות שונות ומשונות, שקרעו את הלב והגיעו עד לב השמיים.

פנינה – המספרת את הסיפור הזה – ושתי אחיותיה, שפרה ושרה, נטשו בית הוריהן, ברחו והסתתרו בגן פירות פתוח והאזינו לצעקות הנשים האנוסות וליללותיהן. לשמע הצעקות התעוררו האווזים וגעגעו והקימו רעש, ממש כמו לפי האגדה, ברומא העתיקה בעת התקפת הגאלים... האווזים געגעו, האנוסות צעקו צעקות איומות ומכל פינות העיר נשמעו קולות נפץ של פגזים ויריות רובים ומכונות ירייה, בכי נשים, גברים וילדים והרושם הכללי – כאילו התפרצו חיות טרם מהג'ונגל הפרוע, ועוד גרוע מזה. אין לתאר זאת במילים.

כך עבר על העיירה הלילה הראשון של הכיבוש הנאצי. אחרי יום או יומיים הרימו האוקראינים ראש והתחילו להתארגן. הוקמה משטרה וראשית עבודתה הייתה לאסור ולענות את היהודים. לרצוח ולאנוס.

בעת ובעונה אחת הופיעו קלגסי הגסטאפו בעיר ובעזרת האוקראינים נעצרו לפי רשימה שמית שלוששים וכמה מנכבדי העיר היהודיים, וביניהם הרב דק"ק בוסק ר' אברהם באבד, הרש גרטווגן, שאול פאדבה, ברל קרוון ואחרים. הם נצטוו לקחת איתם מעדרים; הוציאו אותם מחוץ לעיר, הביאום לכפר הסמוך יבלונבקה – ומשם לא חזרו כבר. כעבור מספר חודשים נודע מפי אנשים המקום, כי אחרי שהכריחו אותם לחפור לעצמם קבר אחים – הם נורו באכזריות רבה.

כשהגרמנים השתלטו על העיר וזרעו פחדם בקרב האוכלוסייה, הצליחו בעזרת פיתויים וכל מיני הבטחות, להקים נציגות יהודית בשם: **"יודנראט"**. היודנראט לא נבחר, אלא עסקנים וביניהם גם הרפתקנים, בחושבם, כי מוטב אולי שתקום נציגות וזו תארגן מחדש את הקהילה ותגן על האוכלוסייה היהודית המופקרת, אשר כל קלגס גרמני עשה בה שפטים כטוב בעיניו – קמו והכריזו על עצמם כנציגות בשם זה.

כיושב ראש הועמד אייזיק מרגלית, כסגנו – מקס פרידמן ויתר החברים: הורוביץ, טומשובר, ישראל קרוון, ישראל אורט, משה שאפל ואחרים.

בשנה הראשונה להתארגנות הנציגות היהודית, ז.א. ב-1941/42, הם באמת עמדו על הגובה ועשו כמיטב יכולתם לשרת את הכלל, למלא תפקידם באמונה ושמרו על שלמות הקהילה. אומנם גבו מיסים בצורות שונות כדי לקיים את הסדר, לשלם כופר נפש ושוחד לגרמנים ולהוצאות שוטפות שונות.

בקיץ 1942 פרץ רעב כבד בעיר, הואיל והייתה זו שנת בצורת, האדמה לא נתנה יבולה והאיכרים נדדו למרחקים וחיפשו פת לחם עבור משפחותיהם והדבר נתן אותותיו בחלק זה של האוכלוסייה, מכיוון שעל היהודים נאסרה היציאה מחוץ לתחומה של העיר. הרעב היה חזק וכבד מנשוא. אנשים התנפחו מרעב. ניזונו מעשבים ומפגרים במידה והושגו. יש לציין את העובדה, כי הרעב פרץ דווקא זמן הרגוע ביותר, ללא פרעות, נגישות והתעללויות מצד הגרמנים.

ביום מר ונמהר זה הופיע בביתה של משפחת אייזיק-הרש קרוון, לא אחר, אלא קרוב המשפחה, בן דודה של פנינה, חבר היודנראט, ישראל קרוון ויעץ למשפחת דודו להתייצב בכיכר השוק, מול משרדי היודנראט ולהתפקד. במפקד זה – אמר הוא, יקבל כל אחד כרטיס עבודה. כי בלעדיו איש לא יוכל לקבל תעסוקה.

פנינה לא השלימה עם העצה הטובה וכאילו חשה, כי משהו לא כשורה. מה פתאום דווקא ביום הכיפורים בבוקר מפקד לשם קבלת כרטיס עבודה? היא לא האמינה בכל המבצע. התווכחה נמרצות עם ישראל בן דודה וביקשה ממנו לא להשיא עצות כגון אלה. על כל פנים לא לקרובים מבני המשפחה ויעצה לו לסלק ידיו ממעשה זה. לשם יתר זהירות, ירדו כל בני המשפחה, במקום ללכת למפקד, לבונקר ופנינה החליטה לצאת לרחוב ולברר פשר דבר רישומה של האוכלוסייה ביום הכיפורים.

בהתקרבה למקום הפורענות, במרחק מה מהמקום, הבחינה בשולחנות ארוכים עומדים ברחוב מול משרדי היודנראט ועליהם ניירות ואנשי היודנראט וקלגסי הגסטאפו יושבים בצוותא – ומשוחחים בנחת.

בדרך פגשה את אחד הפעילים ביודנראט ובייחוד ב"אקציות" ומכיון שהיה מיוודד עם פנינה עוד מימי נעוריהם, גער בה ופקד עליה להסתלק חיש מהמקום. בדרך בריחתה, הבחינה – ראשי אדם בכיכר השוק ולאוזניה הגיעו קולות צעקה משונים. פנינה מיהרה להתרחק מהמקום ונתקלה באלעזר יער ויחד איתו ברחו – ובדרך מנוסתם המבוהלת, צעקו הגויים האנטישמיים והצביעו עליהם כעל יהודים בורחים וידו בהם אבנים. שניהם הצליחו בנס להגיע לשדות הכפר סטרוניבבה ושם פגשו עוד מספר יהודים מסתתרים וכולם יחד בילו את הלילה בקור בשדה הפתוח.

פנינה ועוד צעירים מהמסתתרים בשדות, קפואים למחצה, התאוששו עם עלות השחר ובצעדים זהירים התקדמו לעיירה, כדי לוודא מה שקרה. בפרבר ליפיבוקי פגשו את יעקב, המכונה: "סקולסקי" – הכינוי בא לו מחמת היותו צולע על רגלו הימנית. קראו לו גם: "די ביקס", אומנם יעקב "די ביקס" הנ"ל היה במשטרה היהודית, אבל טוב לב היה מטבעו ורבות פעל להצלת יהודים, כמובן – כמיטב יכולתו המוגבלת.

יעקב זה בישר לחוזרים מסטרוניבבה על דבר האקציה האיומה שנגמרה לעת עתה ואמר, כי הם יכולים ללא כל פחד לשוב לבתיהם. הוא גם סיפר לפנינה, כי ביתה לא נפגע וכולם נשארו בחיים. בליבה של פנינה היו ספקות, אבל חזרה לביתה, פתחה את מכסה הבונקר והוציאה מתוכו את בני משפחתה, כשהם חיים ובריאם, אולם אכולי פחד ודאגה רבה.

באקציה זו, קרו מקרים שאין לתארם. פשוט קשה לאוזן לשמוע וללב להאמין. כל משפחה נפגעה, שליש האוכלוסייה היהודית הוצא להשמדה. המעונים הוטענו על משאיות והובאו לכפר זבז'יה ליד זלוצ'וב ולפי מה שעדי ראייה מספרים, הוכנו מראש בורות עמוקים ויהודי בוסק וממקומות אחרים הובאו לשם, נורו ללא רחם ונקברו.

מעל לבורות עשו גשר צר מלוחות עץ והנידונים להשמדה טוטאלית נצטוו לעבור כשהם ערומים דרך המעבר הצר ובהגיעם עד אמצע הבור, פתחו עליהם הקלגסים באש ממכונת ירייה. היו אשר נפגעו קל וגם כאלה אשר כלל לא נפגעו, נפלו לתוך הבור, כוסו באדמה ונקברו חיים. אחרים ידעו לספר, כי כל אותו הלילה תססה האדמה והתנועעה, התנשאה ושקעה. נחלי דם פרצו מהאדמה והמראה הכללי היה מזעזע ומחריד ביותר. קרה גם כי עשרות אשר לא נפגעו, אזרו כוח, פילסו להם דרך מתוך ערמות הגופות וכל עוד

הנשמה בקרבם, יצאו חיים ואלה אשר ניצלו מהמתה זוועתית זו ויצאו מהבור, קיבלו עזרה מאיכרי המקום, שהלבישום בגדים, האכילום וסייעו בידם למלט נפשם.

אחרי האקציה המתוכננת הראשונה הזו שהייתה **בידיעתם של אנשי היודנראט ובעזרתם**, כי הם הם, אשר יעצו לידידיהם ולבני משפחותיהם להתייב למפקד זה, כאילו לשם קבלת כרטיסי עבודה, הקימו מסביב לבתי המגורים, בהם עוד נותרו שרידי משפחה, **גדר תיל וכך הוקם הגטו**. הוזה אומר, כי הגטו הוקם אחרי האקציה הראשונה, בה הושמד שלישי מיהודי העיר בסתיו שנת 1942.

למחרת ההשפלות, העינויים, הדאגה הבלתי פוסקת והפחד בפני יום המחרת, עד להקמת הגטו, קיימו היהודים בית ספר עברי, אשר התנהל בבית משפחת אייזיק-הרש קרוון ושפרה בתם הרביצה תורה לילדי ישראל בכל התנאים.

בגטו שררה צפיפות איומה, משני טעמים:

א. השטח אשר הוקצה לגטו היה צר מלהכיל את יהודי בוסק הנותרים בחיים.

ב. לגטו הצר בלאו הכי, הובאו לאחר מכן יהודי הכפרים הסמוכים ומן העיירות שבסביבות והצפיפות גדלה והלכה מיום ליום יותר ויותר. מחמת הצפיפות, פרצו מגפות ומחלות מדבקות, אשר קטלו חולי הגטו, אבל למי זה היה איכפת? לקלגסי היטלר ולמשתפי פעולה מהיודנראט? במידה ובכל זאת קרה נס ומישהו ניצל מציפורני מחלות הטיפוס והדיזנטריה וללא כל טיפול רפואי נשאר בחיים. **היו סרוחים לצידי הכבישים ועל המדרכות, נפוחי רעב, מצורעים למחצה, שלדי אדם, עד שנפחו נשמותיהם והגוויות נשארו במקום עד שהעלו צחנת ריקבון.**

פנינה, המספרת קורות ימי יהודי בוסק האחרונים, עוצרת נשימה, מהרהרת, מקמטת מצחה, רוצה לרענן זיכרונה ואני שותק, לא מעז לדרבנה ולדובבה, הואיל והרגשתי, כי הפצע שותת עוד דם אצל כל ניצול השואה וחלילה לי לנגוע בו, ללא זהירות יתר. כן, פנינה ממשיכה מעצמה ומספרת על מקרה מאלף אשר נשבעה לא לשכחו ולהביאו לידיעת בני בוסק בכל אתר ואתר **למען ידעו לאיזה דרג שפלות מסוגלים בני אדם להגיע, הכוונה, לעסקני היודנראט:**

בני בוסק יזכרו אל נכון את האישה אשר כונתה בשם "קופצ'מעני" זאת אומרת קנו אצלי. היא עבדה קשה יחד עם בעלה ומסחרם – רוכלות בעורות. על מנת למכור סחורתם, היו רגילים להתרוצץ בירידים מעיירה לעיירה וביקושי פרנסו בני ביתם. האישה הייתה מטופלת בהרבה ילדים, ברובן בנות אשר הגיעו לפרקן, כשמונה נפשות התגוררו בחדר גדול אחד בצפיפות שאין לה תקדים, בזמנים כתיקונם.

בימי היודנראט ערך "לייבלה" הפוליצימייסטר הכל יכול, מפעם לפעם חיפושים בבתיים ורצה הגורל המר, כי דווקא בביתה של האישה הזו מצא "לייבלה" קצת סחורה נסתרת (עורות). לייבלה החרים, כמובן, בשם החוק של היודנראט את הסחורה והשאיר את המשפחה האומללה בחוסר כל, ללא מקור פרנסה ומחייה.

האישה בעלת המרץ לא נואשה ופנתה בתלונה לעסקן רב פעלים בעבר ובהווה, ליהודי המצוחצח היהיר, הזכור בשם טומשובר ומי לא יזכור את "אברך המשי" האינטליגנט אשר נישאר אותה הגברת בשינויה אדרת, הפך את עורו והיה לחיית טרף ואומנם זכה לשם יאה לו: **"הרוצח בדם קר"**. האישה פנתה אליו והוא ישב לו בכורסה עמוקה במשרדי היודנראט, כשרגלו האחת משולבת בשנייה ומעשן להנאתו סיגריה. האישה פרשה לפניו בקשתה והתחננה, נישקה רגליו שיואיל לצוות ויורה ל"לייבלה" להחזיר לה סחורתה המוחרמת. אחרית תקווה לקיום משפחתה. אולם הוא השיב בנחת ובקור רוח שטני: ולמי זה איכפת אם

משפחתך תגווע ברעב. הייתה לך סחורה, למה לא הסתרת אותה כראוי? מצאנה – הריהי שייכת למוצא בר מזל. כל תחנוני האישה, בכיותיה המרות לא השפיעו ולא הועילו. האישה המשיכה ללקק רגליו – עד כי הרוצח בדם קר, קם מכורסתו, בעט באישה ופקד על שוטר יהודי לזרקה החוצה.

פנינה הייתה נוכחת וחזתה במחזה המביש. לא יכלה עוד להתאפק. פנתה לטומשובר בבקשה לא להתייחס בגסות ובאכזריות לאישה האומללה הזו. הטיפה לו מוסר בהדגישה, כי הלא כולנו בנעורינו ובזקנינו נידונים למוות. לא ידוע מי קודם למי, מי ימות ומי מאיתנו אולי יישאר בחיים. פניו של העסקן הסמיקו וחיש נתמלא כעס וחימה וציווה לשלוח את החוצפנית, אשר העיזה להטיף מוסר לאיש היודנראט, למחנה עבודה, אולם פנינה לא נרתעה, מכיוון שכל אנשי המשטרה היהודית היו ילדי טיפוחיה, חניכיה וגם חבריה לספסל בית הספר והיא הייתה בטוחה, שאיש מהם לא יהין לגעת בה לרעה.

האינטליגנט חרק בשיניו הצהובות מזוקן והחריש. הסחורה אשר "לייבלה" גזל מהאישה הובאה למשרדי היודנראט והוחרמה רשמית לעיני האישה האומללה, אשר התייפחה והתגוללה על המדרכה כואבת ודואבת.

מן הרצוי להזכיר, כי ליודנראט היה בית סוהר פנימי משלו. קלגסי היטלר התירו להם להשתעשע קצת באוטונומיה שלטונית. כל מי שהמרה פיו של היודנראט, סירב לגלות מחבוא של כספו, תכשיטיו ולא מסר את הכל אשר לו ליודנראט, נעצר, עונה ואף נשלח לכיון בלתי ידוע, משם לא חזר עוד.

לא כל מקרה דומה למשנהו. לא בכולם אפשר וניתן להיזכר, כשם שלא את כל סיפורי הזוועות, הנייר סובל, בלאו הכי נשפטו על מעשיהם ומעלליהם, באו על אונשם וגורל מר אחד פקד בסופו של דבר את כולם.

בין האקציה הראשונה מיום כיפורים שנת 1942 והקמת הגטו עד לחיסול הפיסי המוחלט והסופי של האוכלוסייה היהודית, לא היו עוד אקציות, פרט למקרים בודדים של התעללויות, השפלות והריגות פה ושם.

מאי 1943

היה זה ביום חמישי, אולם התאריך המדויק לא זכור למספרת, לפני עלות השחר, כשדירי הגטו היו עוד שריים בשנתם, התעוררו לשמע יריות וצעקות, יללות, נביחות כלבים. למשפחת פנינה היה בגטו חדר ומתחת לארון **הם חפרו להם בונקר.** מייד, מבלי לדעת פשר הצעקות והיריות, ירדו כולם בחיפזן לבונקר ופנינה כדרכה יצאה החוצה, כדי לברר פשרו של הרעש ומה מתרחש. אך פתחה, פרצו לתוך החדר שכנים ונדחפו לתוך הבונקר הצר, אשר נתמלא עד אפס מקום וכולם אולצו לעמוד בתוכו ולא נשאר בו מעט אוויר לנשימה ולא כל שכן עוד מקום בשביל מתכננת הבונקר פנינה עצמה. היא אמרה לעבור בקפיצה נועזת את גדר החומה, אשר הקיף את הכנסייה הרומית-קתולית, אולם לא הצליחה. מייד נורו עליה מספר יריות, אשר למזלה החטיאו.

פנינה חזרה על עקבותיה, כחתולה נרדפת מבוהלת, הספיקה לחזור לחדר – טיפסה על הארון אשר כיסה את הבונקר והסתירה עצמה באמבטיה של פח, אשר עמדה על הארון, פינתה לעצמה מקום בין האמבטיה לבין הקיר ושכבה כמאובנת לאל תנועה. רק הספיקה להסתדר במחבואה וקלגסי הגסטאפו פרצו פנימה ובפראיות משגעת ערכו חיפוש מדוקדק בכל פינות החדר וכשהחדר פרוץ – נכסו תוך כדי ריצה מבוהלת אנשים שחיפשו מקלט. חיש מהר נתמלא החדר וכשראו היהודים את הקלגסים המשתוללים, אצו רצו כעכברים בחפשמ

חור-בור לקפוץ לתוכו. נשמעו צעקות, שריקות, יריות וכנראה הודות לבהלה והתוהו ובוהו, לא גילו את פנינה שהסתתרה על הארון, בין אמבטיית הפח לבין הקיר והתבוננה במחזה המזעזע.

הקלגסים ירו באנשים המבוהלים כבחתולים ועל יד הארון, שעליו הסתתרה הניצולה, נערמו גוויות ועל ידי היריות בחדר נפגע גם קלגס אחד עצמו, אשר צעק מתוך הערמה: הצילו, הצילו – נפגעת! פנינה שמעה גם קולו של יהודי לא מקומי, אך כלוא בגטו בוסק, אשר צעק ביידיש: **"נקמה! נקמה!"** וירה בקלגס הגסטאפו והרגו במקום. **כל הפעולה של הוצאת היהודים מהגטו לחיסול מוחלט נמשכת מעלות השחר, עד קרוב לשעה תשע. הגטו הורק.**

אותו יום אחרי הצהריים באו הגויים להוציא את הגויות מהגטו ונכנסו גם לכל חדר ופנינה שמעה כי הערלים מתלחשים ואומרים, כי בחדר הזה התגוררה משפחת אייזיק-הרש קרוון ובנותיו התלבשו יפה. צריך לחפש בארון. הדם נקרב בעורקיה של פנינה בחשבה כי כעת היא אבודה. אולם שוב וגם הפעם שיחק לה המזל. הם אומנם חיפשו בתוך הארון, אבל לא הזיזוהו ממקומו. לעת ערב עם רדת החשיכה, יצאה פנינה ממחבואה. כלומר ירדה מהארון ופתחה את הבונקר הצפוף, כל הניצולים בו עמדו במצב של עילפון, היות ולא נשאר בו מעט אוויר לנשימה.

למחרת ביום שישי יצאו כולם מהבונקר והחליטו להסתתר באורווה הסמוכה של חיים טנן. לרוע מזלם, הבחינה בהם אחת הפועלות הנוצריות, אשר עבדה שם בבית חרושת למי סודה. לא היססה, הלשינה עליהם ומייד הופיעו אנשי גסטאפו מזוינים ופקדו על כל אנשי הקבוצה להסתדר ליד החומה. ביניהם היו משפחות דול, שאול פדווה ואחרים ואין צורך להוסיף, כי כוונת הקלגסים הייתה לירות בכולם במכונת ירייה ולחסלם. וכמו להכעיס, אותו יום שישי הארור היה בהיר והשמש זרחה. ריח של יום אביב נדף.

היה זה בחודש מאי ופה נערכים שליחי היטלר ומטענים רוביהם בכדי להעבירם מן החיים. הופיע פתאום כמו מלאך מן השמיים, קצין קבוצת הקלגסים. עצר בעדם ופקד לא לירות. הם יהיו נחוצים לנו, אמר הוא, להוצאת גופות מומתים מהגטו ולעבודות שונות. נעצור אותם ואולי נצליח לאסוף עוד אחדים, יעשו מלאכתם ונחסלם לאחר מכן.

הוציאו את הקבוצה בדחיפות מהמקום ובמכות קתות רובים הביאום לבית אגודת היורים הפולנים. שם החזיקום כל אותו היום. אומנם הצליחו לאסוף מכל מיני פינות ובמקומות סתר שונים שש מאות איש ובמשך יום השישי והשבת הוחזקו ללא אוכל ומים. ביום ראשון בבוקר נתנו לכל אחד תפוח-אדמה עם הקליפה ובצהרי היום הפרידו בין הגברים, הנשים והילדים. את הנשים והילדים הכניסו לבית סוהר. הגברים והנשים בלי ילדים נשארו במקום.

באותו יום ראשו אחרי הצהריים הובילו מספר גברים לחורשה ליד הכפר קוזלוב, שם כרו קברים. זאת אומרת, הכינו בורות לכל הקבוצה. במשך כל אותו הלילה של יום ראשון הוסיפו להביא אנשים בליווי כלבים, אשר התנפלו מיד פעם על המובאים ונשכו. הספיק שקלגס גרמני יקרא בשם "יוֹדֶע" והכלב השחור התפל על הקורבן בנשיכות עד זוב דם. ביום שני בבוקר התחילו להוציא קבוצות-קבוצות להורג בקוזלוב.

הראשון היה אביה של פנינה והאחרונה האם. מעניין, לפני שהוציאו את הקבוצה הראשונה, התקבצו מסביב לאייזיק-הרש קרוון יהודים מכל הגילים וביקשוהו שיעמוד בראש ויאמר עם כולם וידוי.

אביה פנה גם לפנינה שתתייצב לווידי. פנינה סירבה והשיבה: אינני מאמינה ולא אתוודה. אביה לא עמד על שלו והשיב: אם אינך רוצה, הלב לא איתך, סורי הצידה והשתדלי, עשי מאמצים בכדי לחיות. לי אין עוד חשק לחיות ואני הולך עם עמי, אמות עם כולם. אז כולם

קמו על רגליהם הכושלות ואמרו וידוי, והוידוי הזה עודנו מצלצל באוזניי – אומרת פנינה. אינני יכולה להשתחרר מקולות הבכי וההתייפחות. מייד אחרי הוידוי – פרצו הקלגסים עם כלביהם והוציאו את כולם להשמדה.

באותו מעמד, פנה איש הגסטאפו במחנה המוות הזה לאייזיק מרגלית, ראש היודנראט, אשר היה כלוא ומועמד לחיסול, ואמר שהם זקוקים עוד לבעלי מקצוע לעבודות שונות וביקש שהוא, מרגלית, יארגן קבוצה כזאת אבל במהירות. בין אלה אשר הוצאו מהקבוצה שעמדה שבורה כדי לעלות על המשאיות שצריכות היו להעבירם להשמדה בכפר קוזלוב היו פנינה, פסיה ברזה, רבקה לנדס ועוד. שלוש הנשים הנ"ל אומנם ניצלו ונמצאות כיום בישראל. [11]

בור הריגה , קלרש-רומניה [20]

יעקב גלר

שומסק בסופה { יומן משוחזר }

אנחנו נמצאים תחת שלטון הרוסים, עד חודש אוגוסט 1941. בשנת 1941 כובשים הגרמנים, יימח שמם, את עירנו. לפני הכיבוש הגרמני נלקחו לצבא האדום הרבה מאנשי עירנו. היו גם כאלה ששרתו בצבא מחוץ לעיר על שדות רוניץ.

המלחמה בין גרמניה לרוסיה לא ארכה הרבה זמן. פתאום שמענו, שהעיר דובנה נכבשה על ידי הגרמנים, והיא שלוש קילומטר משומסק. שומעים את היריות הנוראות, יריות הקרב המתנהלים אי שם. אנשי עירנו עומדים על רגליהם בציפייה, ובלילות ללא שינה. באחד הלילות, בשלוש בלילה, נהפכה עיירתנו למחנה. משפחות הרוסים, אנשים נשים וטף מתאספים מי באוטו משא ומי בעגלה, באים ויוצאים. גם המשפחות הרוסים שהיו ועבדו בעירנו, אורזים מה שבא ליד ויוצאים לדרך ופניהם לרוסיה, יותר רחוק מהקרבות.

הנוער היהודי בשומסק התאסף והחליט, שכדאי להסתלק בעוד זמן באנדרלמוסיה עם פקידי הממשלה, בדרך עם הצבא האדום.

הקרבות גברו מיום ליום והתקרבו לעירנו. פתאום פסקו הקרבות ונדמו היריות. חשבנו שהרוסים הדפו את הגרמנים, אולם לשווא. הגרמנים סבבו את עירנו ואת העיירות הסמוכות וכבשו את הסביבה בלי קרבות. כמה אנשי צבא ששרתו מחוץ לעירנו בשדות רוניץ, ביניהם אחי מתתיהו, דוד ספקטור, משה קנינסקי, נול שלמה ועוד, עזבו עם יחידתם את העיר, אולם הם כבר לא הספיקו לצברו ונלקחו לשבי הגרמני. מאחי יצחק לא שמענו דבר, הוא היה בקיבוץ גרוכוב וידענו שכל תקוותו וחלומו היה לעלות ארצה.

יהודי שומסק אחוזי פחד, החלו להכין לעצמם כל מיני מחבואים מפני הגרמנים שלא יתנקמו בנו.

בימים הראשונים היינו בלי שלטון, ואוקראינים שונאי ישראל מכל הסביבה, שבכפרים התאספו עם שקים בידיהם לגזול ולשדוד מכל הבא ליד. היה שקט. בלילה ישנו בשקט ולמחרת עם עלות השחר גברו יריות סביב העיר. ידענו שהגרמנים מתקרבים ונכנסים לעיר.

זה היה באוגוסט 1941, ט"ו בתמוז בבוקר. כל העיר הייתה מלאה אנשי צבא גרמני. האוקראינים היו מאורגנים והקימו באותו בוקר משטרה אוקראינית. עניי העיר נמסרו לידיהם תחת פיקוח גרמני.

מתחילה הלכו לבתי היהודים והוציאו אנשים לעבודה. העבודות היו קשות ובלתי נעימות. היו, שמצאו יהודים עטופי טלית ותפילין, בתפילת שחרית. הוציאו אותם והעמידום באמצע השוק וכך עמדו כל היום והאוקראינים צוחקים.

באותו יום עבדנו כחמישים יהודים בפרוק אבני הכביש מהשוק, שהיו נחוצים לגרמנים לסלילת כביש לחזית. הגזרות על היהודים הלכו וגברו. ספגנו מכות ועלבונות מכל צד וצד. התפללנו "הבט משמים וראה כי היינו לעג וקלס בגויים".

האוקראינים שדדו חנויות שהרוסים השאירו. הגרמנים נכנסו לחנויות, זרקו הכל החוצה כדי שהקהל ישדוד. שבוע ימים שדדו החנויות ובגומרם לשדוד את החנויות, התחילו לשדוד את בתי היהודים.

בינתיים התבסס קצת השלטון הגרמני בעיר והאוקראינים המשיכו לשדוד..

פתאום החליטו הגרמנים לאסור אסיפת המונים, אולם האוקראינים לא שמו לב לאזהרה ובאו לשדוד כבכל יום.

באותו יום, נכנסו לביתו של מאיר שטינברג, שעל יד קרל ווסטרל והוציאו מכל הבא לידם, חתנו שהיה מגרמניה, רץ למשטרה הגרמנית, שבבית דוד ציסין והתלונן על האוקראינים. בשומעם את סיפורו, קמו שניים והלכו אתו. בהתקרבם לבית ראו מה שנעשה, הוציאו את אקדוחיהם וירו בשודדים. שניים נפלו במקום מתבוססים בדמם והיתר ברחו על נפשם. מאז שרר קצת סדר.

באחד הבקרים קמנו ולא מצאנו אף גרמני אחד ואף שוטר אוקראיני אחד. חשבנו, שהרוסים מתקרבים אלינו בחזרה, כי שמענו יריות תותחים והדי קרב. האמת הייתה, שפלוגת חיילים רוסיים נשארה ביערות והגרמנים החליטו ללכוד אותם, יומיים במשך הקרב. לבסוף הביאו את הרוסים שבויים לעירנו.

הגרמנים המשיכו לסרוק את היערות ובעיר היה שקט מוחלט ובלי שלטון. באחד הבקרים הגיעה פתאום מכונית גרמנית ונעצרה על יד חנותו של וולף ברנשטיין. מתוכה קפץ גרמני, הוציא אקדחו ורץ מול כמה יהודים שעמדו על יד בית דחובנה זליג. היהודים התפזרו, אולם דב פרימר לא הספיק לברוח וקיבל כדור. המשיך לברוח, אך הגרמני הספיק לירות בו בשנית והוא נפל מתבוסס בדמו. הגרמני עזב את דב והמשיך לרוץ בסמטאות עם אקדחו השלוף. בסביבה לא היו יהודים. כולם התחבאו בבתייהם. אך בהגיע אל בית חסיה רוכמן, בו גר דב קרימר ומשפחתו, עמדו כמה יהודים על יד הבית ושוחחו ביניהם. הם שמעו מה שהתרחש לפני רגעים מספר. אולם בראותם את הגרמני, התפזרו לכל עבר ורק כמה יהודים נשארו לעמוד. הגרמני המשתולל ירה בדב קרימר והסתלק. דב קרימר נפגע בירייה, אולם יצא מכלל סכנה, וחי עם כל יהודי שומסק עד הרגע האחרון.

עברו ימים והשלטון התחיל להתבסס יותר ויותר. היהודים הוצאו שוב לכל מיני עבודות ובלי תשלום. שמועות הגיעו, שבעיירות הקטנות סמוך לעירנו, מתנפלים האוקראינים והורגים יהודים ושודדים את רכושם.

בחרו אנשי שומסק בוועד שילך למנהל המשטרה האוקראינית, מר קראשוצקי, שיבטיח להגן על העיר מהתנפלויות פתאומיות. הוא הבטיח ובאמת קיים את הבטחתו. בעירנו שומסק לא היו בזמנו התנפלויות פתאומיות. הוא אף הגן על יהודי עירנו שהגרמנים לא יוציאו אותם לעיר אחרת לעבודה.

את ענייני העיר ניהלו אולי עשרה גרמנים. המשטרה והפקידים היו אוקראינים ופקודה ניתנה, שכל בוקר יתייצבו כמה עשרות אנשים (יהודים) לכל מיני עבודות.

גם בחלקי – הילד הצעיר – נפל להיות בין הפועלים. באנו בוקר השכם למקום המיועד, על המגרש הגדול, שעל יד הכנסייה הפולנית. סמוך לבית האקרמנים, שם חיכו לנו כמה גרמנים עם אוטו משא.

לפי פקודה הסתדרנו בארבעות, ברווח מסוים מאחד לשני. עשו איתנו כל מיני התעמלויות, ובסוף ניתנה הפקודה: קדימה צעד ובשיר; צעירים וגם מבוגרים היינו.

שרנו את התקווה ואנחנו צועדים לכל אורך השוק הגדול ורחבו, סביב בתי היהודים ושרים בקול רם. אלה שלא הצטיינו בהרמת קול, קיבלו מכות. גמרנו לשיר את התקווה וארבעה

הגרמנים שפיקחו עלינו לא נתנו ללכת בשקט, כי אם בשירה. שרנו גם את "תחזקנה ידי כל אחינו", בקול רם ובהתלהבות יוצאת מגדר הרגיל. הגרמנים לא הבינו משמעות השירים ונהנו, אנחנו צעדנו כחיילים ממש ואחרי הסיבוב הגדול סביב השוק הגענו למקום משם יצאנו. שם חיכו לנו עם כל העבודה. השעה שבע והפקודה ניתנה להתחיל לעבוד. רוב היהודים עבדו בעקירת האבנים מהכביש, בניקיון משרדים, צחצוח מגפיים וכו'.

בעד העבודה קיבלנו חצי כיכר לחם במחיר נמוך. בינתיים הלך והתארגן ועד מצומצם, שיהיה המטפל בענייני היהודים היוצאים יום-יום לעבודה, שיקבלו שכר מינימום עבור עמלם. אולם לשווא. עבדנו חנם. הוועד הגיע רק להסדר, שזקנים, נכבדים ועשירים לא יצאו לעבודה ושילמו כופר לפועלים היהודים שיצאו במקומם. אבל לא תמיד הצליח העניין הזה. הגרמנים היו תופסים אנשים בבתיים והוציאו לעבודה.

הימים ימי תמוז הלוהטים והעבודה בעקירת האבנים מהכביש קשה מאוד והמפקחים הגרמנים לא נותנים לנוח מהעמל ומהזיעה הניגרת על פנינו וגופינו. מי שנח קמעה מקבל מכות הגונות. גם אני טעמתי מכוח נאמנות לא פעם. כי הייתי עוד צעיר לעבודות כאלו, ובערבים הייתי חוזר הביתה הרוג מעייפות.

הזכרתי אז לסבתי, איך הן בכו כשדודה ציפורה נסעה לארץ ישראל. אמרתי, הלוואי והיינו אז זוכים להיות בארצנו, מי יודע מה יביא הזמן תחת שלטון כזה אכזרי. סבתא רבקה הזילה דמעה לאות הסכמה איתי. החלטתי אז לעבוד ולחיות ולעבור את כל הרע, כדי לעלות ארצה ולספר על כל מה שעבר עלינו.

התחלפו המשמרות ששמרו עלינו, ואלו היו יותר פראיים, יותר רצחניים, והרביצו לכל אחד מכות על לא דבר. רוביהם בידיהם היו נטויים נגדנו כאילו עומדים לירות בנו, וכל הזמן רק צרחו: "יהודים נבזים, תעבדו מהר, כי אם לא תעבדו מהר-מהר, פה תהייה היום קבורתכם".

אנחנו היינו מתאמצים ועובדים קשה מאוד, אולם לשווא כל אחד קיבל חנם מכות נאמנו. מלאי פחד וכעס בכינו. מי ייתן ונוכל אי פעם לעמוד נגדם ובליבנו תפילה: "הבת משמיים וראה", מה עוללים לנו על לא עוול, למה זנחתנו, למה לא תצא לעזרתנו.

העבודה בעקירת האבנים נמשכה כחודש ימים, אולם לאנשים שעבדו בו, מסתמן בזכרם שעבדו הרבה יותר זמן.

סוף-סוף התחלפו הגרמנים וחדשים באו במקומם. החדשים תבעו לבחור בוועד יהודי מוכר על ידי היהודים והגרמנים ואליו תבואנה כל דרישותיהם והוא גם יבצע את פקודות הגרמנים. התאספו אז נכבדי העיר **ובחרו את היודען-ראט**, לעזרתם הקימו גם שוטרים יהודיים. הגענו לשלטון יהודי.

היודען-ראט מנה כעשרים – שלושים איש. כזה היה גם מספר השוטרים. בראש היודען-ראט עמד יהודי מכובד, פליט גרמני, שהשתקע בעירנו. הוא היה יהודי נאמן וטוב ויכול היה לבוא בדברים עם השלטון הגרמני במקום **והציל הרבה פעמים את עירנו משואה**. המצב קצת השתפר. נעשו רשימות מכל היהודים, לעבודה יצאו לפי תור. בעלי המקצוע עבדו לפעמים במקצועם, כשהייתה עבודה כזו. על הנגרים הוטל לצאת לתקן גשרים, שנהרסו בימי המלחמה.

גם אני ואבי היינו נגרים. נמסרנו כולנו לידי גרמנים בעלי מקצוע, שעבדו איתנו זמן ממושך ביחד. הגרמנים האלה היו נדיבי לב ונתנו לכל אחד הביתה כיכרות לחם וקופסאות שימורים. זה היה השכר. היינו מרוצים, כי בעיר קשה היה להשיג לחם. עבודת הגשרים שליד טחנת

רייך לא ארכה הרבה זמן ורוב נגרי העיר הועברו יותר רחוק למלנווה. שם עשו תריסים, חלונות, דלתות וכו'. בינתיים נדרשו אנשים לעבודת יער ונרשמתי לצאת ליער, שם עבדנו בהפלת עצים, בניקויים וסידורם בסוהרים. היו כאלה שיצאו לעבוד במסילת הברזל הרחק מהעיר. עבדו והתרגלו לצרות, לעבודות, החליפו חפצים במזון עם תושבים אוקראיניים והביאו טרף לילדיהם.

בתשרי 1941, ערב יום הכיפורים, הוצאה פקודה שכל אחד ואחד, יתפור לו על חזה בגדו ועל הגב **טלאי צהוב** וישארו במגולה יומם ולילה. בתחילה היה זה משונה, רגש של ביזיון ליוונו, אולם התרגלנו בלידת ברירה. כעבור יומיים הודיעו במודעות שליהודי אסור לבוא לכפר, עליו להימצא אך ורק בעיר. האיכרים היו מביאים העירה תוצרתם החקלאית והחליפו בכל מני חפצים וסחורות. היו יהודים שלמרות האיסור התגנבו ויצאו בדרך לא דרך לכפרים והחליפו עם התושבים חפצים במזון וחוזרים העירה, אולם אוי ואבוי לאותו אדם שנפל לידי המשטרה האוקראינית.

הרעב החל להציץ. מהגרמנים קיבלנו שלוש עשרה דקוגרם לחם ליום ומי יכול להתקיים ממזון זה? גם אני הייתי יוצא לא פעם לכפר, עם עוד בני נוער לאגור תבואה, מזון וירקות לעת צרה.

בינתיים דרשו הגרמנים כמה נגרים לעבודה בעיר קרמניץ, וגם על אבא שלי הוטל לנסוע. תארו לכם את מצבנו אז. מתתיהו האח הגדול היה בשבי הגרמני, יצחק גם הוא לא היה ולא ידענו היכן הוא, עכשיו שולחים את אבא לעבודה לקרמניץ ומי יודע מה יהיה. מצב כזה לא היה לא רק בביתנו. צרות לא חסרו. למזלנו עבדו אבא וחבריו מספר שבועות בקרמניץ והחזירו אותם הביתה.

והחורף מתקרב ומלאי מזון אין. התחלנו לרכוש מזון על ידי עבודה או על ידי החלפות חפצים עם האיכרים. ידענו כי סוף-סוף יכניסו אותנו לגטו ולא יתנו לנו להיות חופשיים. פעם ואני חוזר מהכפר ראכאנאו ברגל ועל כתפי שק עם קצת תבואה, תפוחי אדמה, בצל וכו'. בלכתנו בדרך פחדתי פחד מוות. לו תפסו אותי היו הורגים אותי, וגם האיכר לא היה מלקק דבש.

פעם קרה לי מקרה שיצאתי מהכפר עם קצת תבואה ובחוץ סערה ושלג, קור, לא רואים אף זכר אדם. אני בוטח בשק שמכסה את ה"לעטע" והולך. פתאום בצד השני, שני אנשי משטרה צועקים, שאעצור, אולם אני עושה את עצמי כאילו לא שומע וממשיך לי בדרכי. בראותם שאני לא נעצרתי, התקעס אחד ורץ אחריי. אולם השני עצר בעדו ואמר, "יתכן שזה אחד משלנו מהכפר, והולך לטחנה לטחון קמח. אותו יום היה לי מזל, אולם הפחד שעבר על נשאר. למחרת בבוקר סיפרתי לאבא על המקרה והוא לא נתן לי יותר ללכת. מאז היה האיכר מביא את התוצרת הביתה בלי בעיות.

חודש מר חשוון, הגשמים מתחילים לרדת. בוך, חושך, רטיבות. אנשים קמים בוקר-בוקר ב-4 והולכים ברגל לעבודת הנגרות ועבודת הטרטק. לפעמים היה כל כך חושך עד שהצטרקנו להחזיק אחד בשני וללכת, כך המשיכו ועבדו יום-יום. בעיר, הגיעו מיד יום ביומו דרישות מהגרמנים לבגדי חורף בשבילים, לחיילים הנמצאים בחזית וזקוקים לחפצים חמים. דרישותיהם סופקו, כעבור מספר ימים דרשו הגרמנים לשלם להם 20 מרק לכל אדם כופר נפש. גם נטל זה סופק להם במלואו ויהודי עירנו ממשיכים בעבודתם. כל אחד לפי גורלו.

לא קלה הייתה עבודה, בלי תשלום ובלי ארוחות מתאימות לעבודה הפיזית והעייפות. היו שרעבו וגם סבלו מהקור, כי לא יכלו לרכוש עצים לחמם את בתיהם שהילדים ייהנו. חיינו, אבל לא חיי אנוש. חגורת המשטר הנאצי סבבה אותנו טוב והכל לפי תוכנית מראש. אחרי שמילאו את דרישותיהם וסיפקו להם הכל, מה שיכולנו ומה שהיה ניתן, לא הסתפקו החיות

הנאציות בכך, ובבוקר בהיר אחד, סוף חודש שבט שנת 1943, יום חורף של כפור ושלג, ופקודה נתקבלה ביוזע-ראט, **שעל יהודי שומסק להקים לעצמם גטו** במו ידיהם וגדר מקרשים בגובה של שלושה עד ארבעה מטרים. הקרשים צריכים להיות אחד על יד השני. בלי שום רווח בין לוח ללוח. כך שלא נראה את הנעשה מחוץ לגטו. הפקודה ניתנה למועד מסוים ועל היוזע-ראט לבצע אותה תיכף ומייד בלי שום התחמקות. ארגנו פועלים, צריכים היו לחפור גומות לעמודים והאדמה קפואה ואין כל אפשרות לנעוץ בה מעדר. הדליקו היהודים מדורות ליד כל בור, שהאדמה תתחמם ונוכל לחפור.

גדר הגטו התחילה מבית וויינער אברהם'צע, החייט ובית מאטל סגל האופה ונמשכה עד בית כץ מיריל, ירדה לרחוב ההולך לדואר, רחוב הדואר עצמו היה מחוץ לגטו. הבתים שבצד ימין כשהלכו לדואר היו שייכים לגטו עד בתי חיים ווילסקער, כל השטח והבתים שהיו שייכים לחיים ווילסקער נכנסו לתוך הגטו עד הנהר, לאורך הנהר מוילסקער עד בית שפרעכער נמשכה הגדר ומבית שפרעכער נמשך הגדר עד בית פוקס, וקוציק, פמרנץ, דהבנה, כך נחום, זיסי גרמן, יהודה זק ונתחבר עם הגדוד שעמד על יד בית וויינער אבראמצי החייט. שטח זה של מספר רחובות עירנו, הקצו הנאצים ליהודי עירנו וליהודי הכפרים שמסביב לעירנו להצטופף בו ולחיות בו.

לפני בית דחבנה יהודית הקימו שער גדול שרק דרכו יכול להיכנס ולצאת, דרך אחרת לא הייתה.

בגמר העבודה ניתנה הפקודה שכל יהודי ויהודי ייכנס לגור בגטו ושם יהיה מקומו. בערב חג הפורים 1942, היו כבר כל יהודי עירנו ומהכפרים שמסביב לעירנו מרוכזים בגטו.

את הצפיפות והדוחק אין לתאר במילים. היהודים מסרו את בתיהם לאוקראיניים. חפצים יקרים שלא היה מקום להביאם לגטו נמסרו חנם לאוקראינים. מי שיכול היה קיבל כמתנה קצת קמח, תפוחי אדמה וכדומה. מובן שהעשירים הכינו להם מלאי גדול, גם העניים הכינו ממה שידם השיגה. אבל מה יכלו להכין, וכי מי יודע על כמה זמן המעצר הזה, אולם כל אחד הכין בשביל משפחתו לחם, תפוחי אדמה וכו', כמה שידו השיגה.

הגטו נסגר. בחוץ הקימו משטרה אוקראינית ששמרה על היהודים שלא יחמקו מהגטו ובפנים משטרת יהודים להגן על הסדר. הימים ימים ראשונים בגטו ואנו יוצאים לעבודת חוץ.

לפני השער אנו מסתדרים שורות-שורות ובודקים אותנו. השער נפתח, אנו יודעים. המשטרה האוקראינית בודקת אותנו וסופרת כמה אנו יוצאים וממשיכים בדרכנו, כשהמשטרה היהודית האחראית עלינו מובילה אותנו למקום העבודה שורות-שורות כמו אסירים שנידונו על ... מה? ... ולמה? .. העבודה הייתה קשה ומייגעת. חזרנו לפנות ערב עייפים ורצוצים מהעבודה ומהליכה ברגל, לפני השער בדק ואותנו שוב אנשי המשטרה האוקראינית, אולי אנחנו מגניבים דבר מה לגטו, מזון או מי יודע מה, וכך סבלנו יום-יום בעד מה? רק בעד שאנחנו יהודים.

חיינו בגטו היו כחיי אסירים. פקודה רדפה פקודה וסחטו מהיהודים כל מה שהיה ברשותם, כסף, זהב, תבואה, מלבושים. הדברים הגיעו לידי כך שבתוך הגטו הקימו היוזע-ראט והמשטרה היהודית בית סוהר, כל יהודי שלא רצה להשתתף בנטל, שהטילו הנאצים על יהודי הגטו, היו אסירים אותו עד שהסכים לתת את החפץ או הסכום שדרשו ממנו. הפקודה

ניתנה עד תאריך מסוים, ואם עד התאריך הנ"ל לא סיפקו לנאצים את דרישתה היו מאיימים שייקחו עשרה או חמישים יהודים להריגה.

היודען-ראט, שלא רצה שיוציאו להורג יהודים, השתדל בכל האמצעים והכוח, כדי לספק את מה שהגרמנים דרשו. אנשי הגטו התרגלו למצב ולא עבר שבוע בלי דרישה לכל מיני דברים מצד הגרמנים.

אנחנו המשכנו לעבוד בטרטק ומשוריה עבודה קשה ומפרכת, וכל אחד התאמץ לעבוד. אני עבדתי, למרות שהרגשתי שכוחותיי לא איתי. צרות לא חסרו וסבל על אחת כמה וכמה.

אמי חנה, זיכרונה לברכה, הייתה בוכה מר על גורלי-גורלנו. ניחמתיה, תראי אמא, עוד נזכה לראות במפלת הגרמנים. **עם ישראל קיים אלפי שנים ויתקיים. את עם ישראל לא ישמידו. יש לנו אחים יהודים בכל העולם והם ינקמו בהם על העוול, הצרות והעינויים, שהגרמנים עושים לנו.**

המצב בגטו הלך והחמיר. להרבה משפחות אזל מלאי המזון והם רעבו ללחם, פשוטו כמשמעו. היו באים בבוקר על יד היודען-ראט והיו מתיישבים על האדמה מרוב חולשה ורעב. היודען-ראט אז הקים כמין מטבח לנצרכים וכל נצרך היה מקבל מרק עשוי מים, קמח וכמה תפוחי אדמה, פעמיים ביום, ולא תמיד הספיקו המים לכולם. תארו לכם אדם מבוגר עם אוכל כזה צריך לעבוד כה קשה.

היודען-ראט ראה, שמלאי המזון בגטו הולך ואוזל וכל יום יש יותר ויותר נצרכים. מה עשה, הלך ושילם למשטרה האוקראינית שעמדה בצד השני שלמונים, כדי שאנשיה יעלימו עין וירשו להכניס קצת תבואה ותפוחי אדמה, לגטו, וכך אפשר היה מדי פעם להגניב לגטו קצת מזון, תבואה, תפוחי אדמה וכו'.

על פי צו הגרמנים, הקימו מחוץ לגטו בתי מלאכה משותפים. סנדלרייה, מתפרה ומספרה, ששרתו את הגרמנים ואת השוטרים האוקראיניים. גם מוטיל (מרדכי) חזן עבד בבית המרקחת שלו, שמעבר לגטו. גם יוחנן אינגערלייב ואשתו עבדו בריפוי שינים בביתם הקודם, אולם לפנות ערב הצטרכו לחזור לגטו.

חיי הגטו היו מלאי צרות, פחד, רעב וקור. ומוזר שהתרגלו לכל אלה אט-אט והמשיכו לחיות. למי שהיה כסף וזהב עוד השיג איכשהו מזון, אך אחרים הצטרכו לחיות ממה שהיה להם.

באחד הימים בחזרי מעבודת הטרטק, שמעתי שהגיעה דרישה ליודען-ראט לשלוח שלושים בחורים לעבודה ברובנה. בין השלושים שיצאו למחרת היום לעיר רובנה לעבודה היה גם פנחס גלדי. לא בקלות אספו את הבחורים שהיו צריכים לנסוע, כי בימים הם, מי שעזב את העיר ונסע לעבודה בדרישת הגרמנים, לא חזר במהרה הביתה. תארו לכם, פחד ההורים לגורל בניהם היקרים, הדמעות זלגו כמים ואת קולות הזעקה יכלו לשמוע בקצווי תבל. המשטרה היהודית בשיתוף עם המשטרה האוקראינית הוציאו את הבחורים בקושי והשתלטו על המצב שנוצר במאמצים מרובים.

באותם הימים החלו מגיעות שמועות וידיעות, כי מתנקמים ביהודים בעיירות סביבתן והורגים בהם, עושים פוגרומים ברכוש ורוצחים נפשות לאור היום. פלוגות גרמניות מיוחדות היו פושטים בעיר זו או אחרת, עושים טבח ביהודים ומסתלקים. פחד הידיעות תקף את כולנו וכל אחד החל להכין לו מחבוא, שיוכלו להסתתר בבוא היום.

פעם הגיעה פקודה ליודען-ראט ודרשו שני נגרים לעבודה בעיר אחרת, אך היודען-ראט לא יכול אז למלא את דרישתם, כי החלו מריבות וסכסוכים בין היודען-ראט והציבור, והמשטרה האוקראינית ביצעה את הפקודה. היא לקחה שני נגרים לפי ראות עיניהם ושלחו אותם. נשותיהם ביקשו והתחננו שיעזבו אותם, אולם ללא הועיל. הנגרים היו פנחס שטוק וצאלע. הם לא חזרו עוד...

ובגטו פשטה מחלת הטיפוס. ארגנו אנשי **היודען-ראט** והקימו בית חולים שהיה באחד הבתים של חיים ווילסקר. חולים לא חסרו, מצב הנפש, הדיכאון, הרעב, הקור וכל היתר הביאו להתפשטות המחלה, והחיים בגטו נעשו מיום ליום יותר גרועים.

ידיעות ושמעות הגיעו לעירנו, כי הורגים יהודים ומחסלים עיירות שלמות, ואצלנו פקודה רודפת פקודה ודרישות הגרמנים רבות והולכות. יום-יום הם דורשים שיתנו להם חפצים, מכונות תפירה, זהב, תבואה ועוד ועוד. חלק מהביקוש ניתן להם וחלק לא יכלו להשיג.

בערב אחד הקיפו הגרמנים את הגטו סביב-סביב עם משטרה אוקראינית שגויסה למטרה זו. נכנסו ליודען-ראט ואמרו כי יהודים ירו מאחד הגגות על המשטרה האוקראינית שמאחורי הגטו. הגרמנים קראו את יו"ר היודען-ראט אליהם ומסרו לו אי אלה פקודות ושלחו אותו בחזרה לגטו המוקף משטרה וחיילים סביב-סביב וכל המתקרב סמוך לגדר יורים בו.

בבוקר לא נתנו כבר ליהודים לצאת לעבודה מחוץ לגטו. היינו כלואים שלושה ימים ושלושה לילות. ידענו שהשבר הוא גדול ואין מנוס. בינתיים הכנסנו למחבואים מזון, מים, קצת חפצים. כל משפחה ישבה על יד מחבואה וחיכתה לרגע הגורלי.

במשך שלושת היממות של ההסגר בגטו חפרו בורות, קברים ליהודים בעודם בחיים. החופרים היו איכרים מהכפרים הסמוכים, שגויסו על ידי הגרמנים, ואנחנו בתוך הגטו לא ידענו שום דבר מהנעשה בחוץ.

אני עוד הספקתי באותו יום מחריד לטחון קצת תבואה לקמח ואמי חנצ'י, זיכרונה לברכה, הספיקה לאפות עוגות והכנסנו כל זה למחבוא שאבא הכין. גם מים הכינונו בעיקר. עליתי על גג הבית, הרימותי כמה רעפים – לראות מהנעשה מאחורי הגדר. ביתנו עמד מול השער ויכולנו להבחין בנעשה בחוץ. עמדתי כשעה והסתכלתי. התנועה הייתה מוגברת. מכוניות באו והסתובבו סביב-סביב. פתאום הגיעו כמה רוכבי אופנועים עם גרמנים ופרצו את השער.

בראותי את זה, הורדתי את הרעפים למקומם וקפצתי למטה והתחלתי לצעוק להיכנס למחבוא. אך הספקנו להיכנס למחבוא ואפילו עוד לא סגרנו היטב את הדלת, שמענו קולות צריחה אימים: "פערפלוכטע יודען" ... איר ווילט פערניכטען די דייטשעשע ארמע' וכל מיני קללות אחרות.

ישובים היינו חיוורים כסיד ושותקים. כעבור רגעים מספר שמענו שמוציאים יהודים: זקנים, אנשים, נשים וטף, חולים ששכבו במיטות. על המגרש שלפני השער הושיבו את כולם על האדמה, ומי שהעז לקום היו יורים בו.

קבוצת חיילים קטנה התעסקה בהוצאת יהודים למאות מהגטו, מאה אחרי מאה, ויהודים פחדו ויצאו. אחר כך סידרו אותם שורות-שורות, על כל שורה הוצבו כמה חיילים או שוטרים שרוביהם בידיהם שלופים מול היהודים, המולכים לטבח ואינם יודעים לאן הם מובלים.

להימלט אי אפשר היה. מי שהעז רק לצעוד לא נכון קיבל כדור במקום והיה מושלך מהשורה ושוכב זב דם ופצוע עד בא אוטו ולוקח אותו לשדה, **בו ניכרו הקברים. בזמן שמאה היהודים**

הראשונים נורו בידי כיתת יורים גרמנים על ידי הבורות. הייתה המאה השנייה מתפשטת קצת רחוק מהבורות ומתכוננת, והמאה השלישית צועדת בדרך לבור כשהמאה הרביעית יוצאת מהגטו. היתר שנשארו לשבת על האדמה לא ידעו מהנעשה לקודמיהם. הגרמנים בפנים הגטו אמרו שלוקחים את כולם ומעבירים לעיר אחרת לעבודה. האנשים האמינו או שרצו להסיח דעתם מן הגרוע ביותר.

אותו יום רביעי, ערב ראש חודש אלול 1942, נהרגו רוב יהודי עירנו הקדושים, זקנים, אנשים, נשים, ילדים וטף.

בין הראשונים שהוצאו להורג היו אנשי היודען-ראט. על אנשי המשטרה היהודית בשיתוף עם המשטרה האוקראינית הוטל לשדל את יהודי הגטו שיצאו מהבונקרים לאסיפת העיר. היו כאלו שנתפתו ויצאו ממחבואיהם, והיו כאלה שנשארו במקומם. אלה שנשארו בבונקרים נשארו בינתיים בחיים.

ההריגה נמשכה עד לפנות הערב, ופתאום קמה רוח חזקה והכל נדם. לפנות ערב התגנבו לגטו תושבי הסביבה ושדדו מכל הבא לידם. למחרת היום באו גם הגרמנים לגטו עם מכוניות והעמיסו חפצי ערך, מלבושים, כלי מיטה וכו' והעבירו אותם לבית שטעפאנעק ועוד לכמה בתים מאחורי הגטו שהפכו למחסנים.

אנחנו היינו מוסתרים במחבוא ולא ידענו שום דבר על הנעשה וגם לא מאין ולאן לקחו את היהודים.

בבת אחת נדם הכל ושקט. **הגטו דמה לבית קברות ללא קול ואוושה.** רק ניתן לשמוע טרטור המכוניות הבאות והיוצאות עם השלל. מדי פעם שמענו ירייה שנורתה להפחיד איזה אוקראיני, שנכנס לגטו לשדוד. כך גוועה עיירתנו לקול טרטור מכוניות ויריות.

הימים ימי אלול. המחבוא גודלו מטר וחצי על מטר וחצי ואנו חמישה אנשים בו והמחנק גדל והולך, לאט-לאט אזלו המים בבונקר. אדם יכול להתקיים בלי אוכל יותר מאשר בלי מים. פתחתי את דלת הבונקר ויצאתי עם יוסילי, אחי הקטנטן. כשאנו זוחלים על גחוננו, עלינו הביתה והבאנו מייד עוד משהו שמצאנו בבית. באותו לילה שמענו גם בבתי הקרובים אנשים מסתובבים. ייתכן שגם בבתי ההם הכינו מים ומילאו מזון לימים יבואו.

בבוקר שוטטו השוטרים האוקראינים לחפש יהודים על הגגות ובמחבואים וכל יום מצאו כמה עשרות יהודים **והוציא אותם להורג אל הבורות של קבר האחים. היורים היו שני גרמנים.**

זה כמה ימים, שאנו יושבים במחבואנו ובשכנות לביתנו, בבית זליק דוחבנה זיכרוננו לברכה, גם כן היה מחבוא ושם התחבאו כמה משפחות עם ילדים קטנים. לבטח היו הילדים צמאים למים מחום היום ומים לא היו. **והם בכו... שמעו האוקראינים את בכי הילדים ומצאו את כל האנשים שבמחבוא,** באותו יום סובבו ועשו חיפוש מדוקדק בסביבה. הוציאו גם אותנו מהמחבוא. קודם ירו לבית ואחר כך פגעו במחבוא בכמה כדורים.

ראינו שזה לא עניין, פתחנו את דלת המחבוא, אני ואבא זינקנו החוצה ובריצה קפצנו דרך האשנב לגג. בינתיים הספיקו מצד שני להיכנס השוטרים והגרמנים לתוך הבית. בדיור כשאמי זיכרונה לברכה ואחותי דבורה עם אחי יוסלה, זיכרונם לברכה, היו בדרך ליציאה מהמחבוא. כשראו הילדים את המשטרה והגרמנים נחרדו, ומרוב פחד התחילו לצעוק "אבא". חלק מהמשטרה תפש את הדבר והתחילו לרוץ ולחפש בכל פינה, עד שעלו גם על הגג ומצאו

אותנו. כשהורידו אותנו, קיבלנו מכות הגונות מהם והגרמנים שאלו אותנו לזהב ולדולרים. אבא ענה, שכל חייו היו עובד ומרוויח אך ורק לקיום המשפחה. הם שאלו מה המקצוע ואבא ענה להם: נגר. הגרמנים ציוו על אבא לקחת את מיטב כלי הנגרות וללכת איתם.

בחוץ חיכו כבר עוד יהודים שכנים שהוציאו אותם מהמחבואים. עמדנו שורות-שורות לפקודה "ללכת", התחלנו ללכת. היינו כעשרים – שלושים יהודים. מחוץ לגטו עמדו האוקראינים והסתכלו עלינו, מי בלעג ומי בדמעה בעיניו. לא הבינו, מה מתרחש פה והלב שאל הייתכן שמובילים אותנו להריגה? לא.

הביאו אותנו לבית המשטרה, לבית זוניק יאנקובסקי, שם ישבו כמאה יהודים על האדמה והם בוכים ומייללים ואומרים תפילת הווידוי. שאלנו, מה הבכי והם ענו לנו, כי בארבע אחר הצהריים יובילו אותנו לבורות, מחכים לשני הגרמנים הורגי היהודים, שצריכים לבוא מקרמניץ. התחלנו לבכות, התפללנו, התנשקנו ונפלו איש על צווארו של השני. בכינו, בטוחים היינו כי כעבור שעה – שעתיים יוציא אותנו להורג על עוון היותנו יהודים. זה היה איום. תארו לכם את המצב: מסביב עומדים שוטרים עם רוביהם בידיהם ואנו כצללים, צמאים, רעבים, עייפים ורצוצים, שבורים לחלקים, עומדים חסרי אונים, מחכים למוות בידיעה ברורה של שעת בואו, ואין לעשות כלום.

השעה ארבע הגיעה. ניתנה הפקודה לקום ולהסתדר שורות-שורות. ראש הגרמנים יוצא אלינו, בודק את העומדים ונותן פקודה להכניס אותנו למרתף בית הסוהר. שני הגרמנים היורים לא באו עדיין מקרמניץ. הם עסוקים ביתר העיירות בהריגת היהודים. השליכו אותנו למרתף בחושך וברטיבות. רוב רובנו בכה והתפלל. היו כאלה שאמרו תהילים והעייפים נרדמו על רצפת הבטון, וכך עבר הלילה.

בבוקר השכם, פתחו את דלת הכלא והוציאו אותנו למגרש שלפני הכלא. סידרו אותנו בשורות, ארבעה-ארבעה בשורה. את הילדים הוציאו הצידה. אחר כך גם את הזקנים והחלשים. נשארנו מאה וחמש עשרה איש, ערוכים בשורות. הובילו אותנו חזרה לגטו. לעבודה.

הילדים, הזקנים והחלשים הורדו חזרה למרתף. לפנות ערב הובילו אותם לשדות. הרגום והשליכום לקברים. באותם רגעים ראיתי טרגדיות עמוקות מתהום. ראיתי אמא שעוזבת את ילדיה הקטנים ורוצה להינצל ממוות. ראיתי אמא שבחרה ללכת עם ילדיה למוות, למרות שבחרו אותה לעבודה. היו בעלים, שהלכו עם האישה והילדים להיהרג ולהיקבר יחד איתם בקבר אחד. תפילה הייתה בפי: ריבונו של עולם, תן לי לחיות ולספר על אותם רגעים לעולם וליהודים.

מרד גטו שומסק

אותנו הביאו לבית הכנסת הגדול ואמרו לנו, זה יהיה מקום מגורכם מהיום. סידרנו לנו כל אחד מיטה. ישנו ולמחרת יצאנו לעבודה בגטו. תפקידנו היה להוציא את כל החפצים והדברים הנמצאים בבתי הגטו ולהביא אל השער. על יד השער ריכזו את כל הדברים והעמיסו על אוטובוסים והעבירו הכל למחסנים שמחוץ לגטו ומשם לעיר אחרת.

המשטרה האוקראינית הייתה מפקחת עלינו, שלא נתחמק ושנעבוד במרץ. בינתיים ראו היהודים שהיו מוסתרים עדיין בבונקרים, כי אנו מתהלכים חופשיים והחלו לצאת ולהסתובב בינינו. בלילות היו אנשים שבכו מרוב צרות וייסורים והמשטרה ששמרה עלינו איימה לא פעם

בנשק לבל נקים רעש. הגרמנים הרגישו ביהודים שהתווספו. הם נתנו גם להם לעבוד, אולם דרשו מהם להירשם ברשימה נוספת. כך המשכנו ועבדנו כשלושה שבועות.

בבוקר השכם, באחד מימי אלול האחרונים של 1942, באו הגרמנים עם המשטרה האוקראינית וציוו עלינו להסתדר לפני השער. יצאנו מבית הכנסת והסתדרנו. גרמני אחד הקריא את הרשימה הראשונה, שנבחרו לעבודה עוד בבית הסוהר והוציאו אותנו הצידה. את היתר הקיפו אנשי משטרה בנשק שלוף. האנשים הבינו נכונה לאן רוצים להובילם. גם הפעם ניתנה הפקודה לצעוד וללכת, **אולם הפעם התנגדו היהודים והתחילו לפרוץ את הטבעת ולהתנפל על השוטרים**. הגרמנים בראותם את התמונה, נתנו פקודה לירות באנשים. המשטרה יחד עם הגרמנים ירו באנשים, אי אלו נפלו על המקום בוססים בדמם והיו שרצו כשהם פצועים, אך הגרמנים השתלטו על המצב והוציאו את האנשים מהגטו, ושוב חזרה התמונה הנוראה: יריות באנשים. **אוטו משא אוסף את החללים, זורקם לקבר והחיים מתפשטים, עומדים על פתחי הקבר וצורר הכדורים שהורגם, הוא גם שמפילם לבור האחים**.

האנשים שנשארו בחיים בגטו התחילו לחשוב על העתיד ולא עבר לילה שלא עברו לצד השני של הגטו והתחבאו או שברחו ליער, או אל בית איכר טוב. היו אנשים שנתפשו מייד כשעברו לצד השני. התופשים עינו אותם אז נראות. ירו בהם פנים ואחור והתעללו בהם.

באחד הימים באו הגרמנים לגטו, ציוו עלינו להסתדר והוציאו מכל העומדים חמש-עשרה איש שעבדו בנגרות, חייטות ועוד. את היתר הוביל לקברים והרגו אותם. נשארו קומץ קטן, מעט מהרבה, היינו מושפלים, מיואשים ונטולי כל תקווה. ואז, דווקא אז, נולד בנו הרצון להישאר בחיים ולשמוח במפלת החיות הגרמניות. המשכנו לעבוד וחשבנו מחשבות איך להינצל ולהישאר בחיים.

באחד הימים חזרו אלינו לגטו פנחס גלדי וחיים ציסין, שברחו מקודם ליער והצליחו, כעת חזרו מרצונם לגטו להישאר איתנו ומה שיהיה איתנו יהיה איתם. הם סיפרו לנו, שהמצב ביער ובכפר בכי רע. סובלים רעב, קור, פחד, מי יודע, אולי טוב ללכת יחד עם כולם לקבר אחים אחד, ולא להיהרג ביער בודד. הייאוש פגע בהם נורא. אולם, אנו דיברנו על ליבם וביחד החלטנו לנסות מזלנו עוד פעם נוספת. אמרנו: כל זמן שיש אפשרות מה לברוח ולהינצל ממוות, עלינו לעשות זאת. למרות שזה כרוך בפחד, ברעב, בסבל ובכפור, עלינו ללחום עם עצמנו ועם כולם. עד גבול היכולת. למרות שכוחנו לא איתנו, יש לנסות ולעשות, צריכים.

באחד הערבים יצאו כמה מאיתנו והצליחו להימלט. וואלעניק, שהיה ידיד של אבא, ביקש ממנו לסור פעם לביתו בהזדמנות. בביתו וואלעניק ביקש מאבא שיברח מהגטו, ואבא שאל אותו: לאן יש לי לברוח? אין לי מכירים. וואלעניק הבטיח לאבא שהוא ימצא מקום בשביל מספר יהודים. רוצה הוא לזכות בחייו להציל יהודים ממוות. וואלעניק היה אדוק מאוד ומאמין בד' (אוונגלי). אבא סיפר לו, שחיים ציסין נמצא בחיים וכי הוא ביער. הוא נסע וסידר עבור חיים ציסין מקום מחבוא.

באחד הערבים חמקנו מהגטו, אני ואבא והגענו דרך כל מיני סמטאות לביתו של וואלעניק. שם חיכה לנו איכר, שהוביל אותנו ברגל לכפרו. אצל האיכר הזה היינו מספר חודשים, וואלעניק ביקר אותנו תכופות.

הגטו נשאר בלי יהודים. כשהרגישו בכך הגרמנים, החלו לחשוד באוקראינים וחמתם בערה בהם. באותו יום הרגו כמה תושבים אוקראינים והחלו בסריקות בכפרים שלהם. אנחנו

נמצאנו אי-שם במחבוא ביער וצרות לא חסרו. לא פעם נאלצנו לצאת מהמחבוא ולנדוד ביער, כי הגרמנים שוטטו ביערות וחיפשו פרטיזנים רוסיים. גם האוקראינים הפכו אז לאויביהם של הגרמנים ולא פעם התנהלו ביניהם קרבות. בזמן ההוא קמו פלוגות פרטיזנים מכל מיני סוגים ואחד לחם בשני והאויב המשותף היו הגרמנים. נדדנו ממקום מחבוא אחד לשני. סובלים מפחד ורעב. הסבל לא נגמר ואנחנו סופרים יום אחרי יום, שבוע אחרי שבוע, חודש אחרי חודש, והנה כבר עברה שנה והישועה עוד רחוקה מאיתנו.

בינתיים התהדקה טבעת החיפושים של הגרמנים בכפרים וביערות. האבנגליים המאמינים בד' ובישראל התקשו לעזור לנו. עזרתם הייתה כרוכה בסכנת רכושם ומשפחתם. בכל זאת הייתה האמונה בהם כה חזקה שהאמינו, כי אלוהים יצילם מכל רע. גם אותנו, שרידי הפליטה, יציל, לו חס וחלילה לא הייתה בהם האמונה העליונה הזאת. היינו אבודים.

בזמן ההוא לא עבר יום או שבוע, שלא פקדו בית מחבוא וחיפשו אחר כל דבר חשוב. הפעם היו המחפשים לא רק גרמנים, כי אם גם כל מיני פרטיזנים. קבוצת פרטיזנים אחת חיפשה את יריבתה והפחד הלך וגבר מיום ליום. בלית ברירה התרגלנו לחיות בפחד מתמיד.

לא פעם היה אבא אומר כי כשל כוחו והוא אינו יודע אם גורלנו יהיה שונה מגורל כל יהודי עירנו. הם לפחות מוטלים בקבר אחים אחד. למרות הכל החזקנו מעמד. במקום להתעמק בבעיה שלנו, היינו פותחים יחד ספר התהילים ואומרים תהילים. פעם הגענו לפרק האומר: "מה רבו צרי רבים קמים עלי. רבים אומרים לנפשי אין ישועתה לו באל סלה. ואתה ד' מגן בעדי. כבודי ומרים ראשי קולי אל ד' אקרא ויענני מהר קדשו סלה. אני שכבתי ואישנה הקיצותי, כי ד' יסמכני. לא אירא מרובות עם. אשר סביב שתו עלי. קומה ד' הושיעני אלוהי כי הכית את כל אויבי לחי. שני רשעים שברת לד' הישועה על עמך ברכתך סלה".

ומעניין, מילים תמימות אלה עודדו אותנו. אין לתאר לאדם שהוא בחופש, מה מרגיש אדם הנתון שנים במעצר, במחבוא בתוך האדמה בקיץ ובחורף, ואינו יודע מתי יום ומתי לילה. רק כשהוא מתקרב לפתח הקטנטן והצר ומרים בשקט ולאט את האשנב, אז יכול היה להבחין בין יום ולילה. היינו אז מקנאים בכל נפש חיה המהלכת חופשייה באוויר העולם והתחלנו להאמין כי רק ד' יחזיר לנו זכות זו.

הימים, השבועות והחודשים מלאי הסבל, הפחד והרעב נמשכו ללא סוף. באחד מימי מרץ 1944 והחורף עוד היה בעיצומו והשלגים כיסו את הדמה, נתבשרנו שהגרמנים נחלו מפלה עצומה והם עזבו את כל אורך החזית ובורחים בבהלה.

למחרת היום הגיע הטור הראשון של הצבא האדום. הגרמנים בנסיגתם שרפו הכל, הרסו בתים וגשרים, הציתו יערות וטבעו את הסביבה בדם ואש ותמרות עשן. האוונגלי בישר לנו את הבשורה, שהצבא האדום השתלט על שטח היערות בואכה לעיר שומסק. לא ידענו כי שומסק עוד בידי הגרמנים. אז החלטנו שעלינו לצאת מהמחבוא ולהתמסר לשלטונות הרוסים. בדרך פגשנו בעוד מספר ניצולים משומסק.

הרוסים חשבו אותנו בתחילה למרגלים. אולם חיש מהר האמינו למה שסיפרנו להם וקיבלו אותנו יפה מאוד. הם נתנו לנו לאכול, לשתות ולנוח. כעבור מספר שעות בא קצין ושאל אותנו לאן אנו רוצים ללכת. סיפרנו לו, שאנו ילידי שומסק ורוצים להגיע אליה. הוא צחק ואמר ששומסק עוד בידי הגרמנים והוא מיעץ לנו לא ללכת לשומסק, כי אם לעיר יותר גדולה, איפה שיש ריכוז של יהודים כמו זדולבונוב, רובנה ואחרות.

הגענו לזדולבונוב. שם כבר היו כמה משפחות יהודיות. השלטונות הרוסים נתנו בית גדול והקימונו כמין קיבוץ גלויות.

באותם ימים נמשכו עוד הקרבות והחלו לגייס אנשים לעבודה בתוך רוסיה. היהודים החליטו כולם לצאת לעבודה לברית המועצות.

למחרת היום העלו אותנו לרכבת היוצאת מזדולבונוב לקיוב. הביאו אותנו למקום עבודה. אזרחי ברית המועצות קיבלו אותנו יפה מאוד ונתנו לנו קודם לנוח כמה ימים ולהסתדר בדירה. אחרי שהסתדרנו יצאנו לעבודה.

עבדנו עד מאי 1946 ואז החליטו השלטונות הרוסיים, שילידי פולין יכולים לחזור לבתיהם. אזי החלטתי, שזהו הזמן המתאים לצאת ולהגיע לישראל דרך פולין.

וכך עליתי והגעתי ארצה. [12]

הוצאות להורג בירייה, קלוגה-אסטוניה

יצחק ויינשטיין חורבן ראדזיווילוב

העיירה ראדזיווילוב, שוכנת באמצע הקו בין לבוב ורובנה. לפני השתייכה למחוז קרמנץ, ובזמן הפולנים – למחוז דובנו. מספר תושביה היה ששת אלפים ומהם שלושת אלפים ושלוש מאות יהודים. היהודים התעסקו רובם במסחר. איכרי הסביבה היו באים למכור תוצרתם ובאותה עת עצמה היו קונים את המצרכים הדרושים להם. כן היו שם יהודים בעלי טחנות קמח ומנסרות, ואלה העסיקו במפעליהם פועלים יהודים. היו גם בעלי מלאכה שונים, שהיו מוכרים את תוצרתם בשווקים ובירידים, לבד מן המכירה היומיומית הרגילה.

החיים החברתיים והתרבותיים התרכזו בעיקר מסביב לתנועה הציונית על כל פלגיה וזרמיה. פעילים בייחוד היו "החלוץ", "השומר הצעיר" ו"הרביזיוניסטים". הילדים קיבלו את חינוכם בבית הספר של "תרבות" ובבתי הספר העממיים הפולניים. היה שם גם "תלמוד תורה", שבו קיבלו ילדים רבים חינוך דתי. היו שם כמה וכמה בתי כנסת ובתי מדרש, שמביניהם הצטיין במיוחדותו בית-הכנסת הגדול. כן היו שם בשירות הקהל שני רבנים, שלושה שוחטים ועוד כמה "כלי קודש".

המצב הכלכלי עד שנת 1935 היה בדרך כלל משביע רצון, אולם למן אותה שנה, החל משתנה לרע עקב הכיוון הפוליטי-כלכלי של ממשלת פולין – "אוושאם פוליטיק", שמטרתו להוציא את המסחר מידי היהודים ולהעבירו לידי הפולנים. נפתחו חנויות שנתמכו על-ידי הפולנים תוך הטלת חרם על חנויות של יהודים ועל תוצרת יהודית. כן הוכרז על דחיית פירעון של שטרות ל-15 שנים(!). כך ביקשו הפולנים להשמיט את הקרקע מתחת רגלי היהודים ולהוציאם מתוך מעגל החיים של העיירה וסביבתה, על אף כל זאת חיו היהודים, אפשר לומר, לא רע עד פרוץ מלחמת פולין-גרמניה.

באחד בספטמבר 1939, פתחה גרמניה במלחמת-בזק עם פולין והתנגדות הפולנים נשברה מייד. הגרמנים השתלטו במהירות על כל קווי התחבורה של המדינה, וההמונים שברחו מפני אימת התוקף נלכדו בכבישים ובדרכים ללא יכולת להגיע למחוז חפצם. למעשה לא היה כל טעם בבריחה, מאחר שהגרמנים הקדימו את היוצאים בכל מקום.

התערבות הצבא האדום ב-19 בספטמבר במלחמה, שמה קץ להתקדמות הגרמנים במזרח פולין. באותו יום נכנסו חילות הצבא האדום לראדזיווילוב ללא כל התנגדות מצד הפולנים.

הישוב היהודי נשם לרווחה – ניצל לפי שעה מציפורני הנאצים.

עם כניסתו של השלטון הסובייטי חלו מייד שינויים בסדרי החיים של העיירה – "זמנים חדשים, זמירות חדשות". וראשונים לסבל גם תחת שלטון זה היו, כמובן, היהודים. ראשית כל חוסלו החנויות ובמקומן הוקם קואופרטיב מרכזי עם עשרים סניפים ועוד שלושים סניפים בכפרי הסביבה. כן "הולאמו" טחנות הקמח, המנסרות ושאר בתי החרושים של היהודים, שבעליהם "הוכתמו" כבורגנים בסעיף מיוחד בתעודות הזיהוי שלהם – "אות קין" לגבי כל מוסד ממשלתי או לשכת עבודה.

כל בתי הספר שהיו קיימים בעיר נסגרו ובמקומם נפתח בית ספר אחד בעל עשר כיתות, שבו למדו כל הילדים. כן הוקמה ספרייה ומועדון מגמתיים.

העירייה שהוקמה, נמצאה בפיקוחו של המרכז האוקראיני בקיוב, ואילו המרכז האזורי הייה ברבונה.

כאן מן הראוי לציין את המאורע הבא: כאשר נכנס הצבא האדום יצאו האוקראינים לקראתם מנפנים ברגליהם הלאומיים תוך אמונה, כי הסובייטים יכירו ב"סאמוסטיינה אוקראינה" – אוקראינה העצמאית. אולם מה גדולה הייתה אכזבתם, כאשר הצבא הוציא מידיהם את הדגלים ופיזר את הקהל!

בראשית 1940, התחילו הסובייטים סוללים כביש קיוב-לבוב וחלק גדול מן האוכלוסייה היו עסוקים בסלילתו. לאחר זמן, עם התחלת ההתקפה של גרמניה על רוסיה, היה כביש זה לתועלת הגרמנים.

עד כה ועד כה החלו הסובייטים משלחים לסיביר ולגבולות פינלנד את המתיישבים הפולנים באזור, שהממשלה הפולנית סייעה ליישובם לאחר מלחמת העולם הראשונה במטרה להגדיל את הישוב הפולני שם. כן הוחל בגירוש אלמנטים "לא רצויים", וביניהם שתים-עשרה משפחות יהודיות: באלאבן, ואס, האחים מילדר ועוד. בשנת 1946 חזרו משפחות אלה מגלותן בסיביר, אבל כמעט כולן בלי הבעלים, לפי מה שמסר ד"ר זאיונטשקובסקי, שגם הוא היה בין המשלוחים. נאסרו הבעלים בבתי האסורים של דובנו וקיוב, אולם גורלם לא ידוע.

ב-22 ליוני 1941, התחילו הכל מרגישים כי המצב משתנה. נאומו של מולוטוב ברדיו, טיסתם של האווירונים בשמי העיירה – הכל בישר לא טובות. היה ברור, הגרמנים שנכשלו ברצונם לפלוש אל האיים הבריטיים היפנו את כוחותיהם נגד רוסיה.

ההתקפה הגרמנית באה משני צדדים: צ'ארנוביץ וסוקול ליד לבוב. במטרה ברורה לסגור בתנועת מלקחיים על הצבא הענקי בגליציה. הסובייטים נלחמו בעקשנות רבה ליד קרמניץ-ברודי ואפשרו להוציא את הצבא חלקים-חלקים על נשקו. חלק מהצבא הנסוג עבר גם בראדזיווילוב. כל הדרכים הופצצו על-ידי אווירוני האויב ולא הייתה כל אפשרות לתושבים לברוח.

ברחו עם הצבא הנסוג רק אנשי המפלגה והפקידים. היו שניסו לברוח בסוסים ובעגלות, אבל נאלצו לשוב על עקבותיהם מאחר שהתקדמותו של האויב הייתה מהירה יותר. רק מעטים מאלה שעבדו במוסדות הממשלה הצליחו להימלט עם מחלקותיהם בלי משפחותיהם, ורק הם ניצלו ממוות. ממאות הצעירים שנשלחו בשעתו על-ידי השלטונות הסובייטיים למחנות עבודה, חזרו אחדים (בניהם גם סוניה ויינשטיין) ממרחק מאתיים וחמישים קילומטר ליבתם, אך כדי לשתף את עצמם בגורל המר שהשיג אחר-כך את כולם.

ב-29 ביוני 1941, סאנו מגפי הנאצים הצועדים בצעדי און על כבישי עיירתנו, ובאוויר נישאה אימה מסמרת שערות...

חלק גדול מהאוכלוסייה האוקראינית הפכו מייד את עורם, פנו עורף לכל מה שאמרו יום קודם לכן "קדוש, קדוש", הקימו שערי ניצחון, וקיבלו את פני הגרמנים בתרועות שמחה וקריאות "גואלינו באו". הם הדריכו את כל פלוגות החיילים שעברו אל בתי היהודים שייקחו להם כל מה שירצו.

במטרה למנוע מצב פרוע והפקרות, נוצר ועד יהודי עם מר וידארהורן בראש, שיבוא בקשר עם השלטונות וידאג לכך, שכל דרישה מאיתם תופנה אל הועד אשר יעשה כמיטב יכולתו למלאה, אבל שלא יהיה מקום לשוד פראי, ועד זה נהפך לאחר מכן ליודנראט.

כבר בימים הראשונים ליולי מינה הקומיסר לענייני עבודה בדובנו, קומנדאדנט בראדזיווילוב ולידו כמה אנשי O.O., היהודים הרגישו מייד מהי מגמת השלטון ביחס אליהם. הפקודות האנטישמיות הראשונות הכריזו:

א. על היהודים לשאת על זרועותיהם סרטים לבנים עם מגן דוד אדום.

- ב. על היהודים למסור מייד את מקלטי הרדיו שלהם.
 - ג. אסור ליהודים לצאת מן העיירה ללא רשות.
 - ד. העובר על הפקודות הנ"ל צפוי לעונש מוות.
- היה אפוא ברור שהיהודים מובדלים לרעה משאר התושבים והינם נטולי כל הגנה.

ב-15 ביולי, באה קבוצה של אנשי גסטאפו אל הוועד האוקראיני וביקשו מהם להגיש רשימה של "יהודים מסוכנים". האוקראינים ערכו מייד רשימה של מאתיים יהודים ורשימה נוספת של כמאה יהודים עשירים. משום מה, צמצמו אחר-כך את הרשימה הראשונה לכדי עשרים ושמונה אנשים בלבד. היו אלה בעיקר אנשים שהאוקראינים היו מעוניינים בחיסולם מתוך חשבונות אישיים-פרטיים.

היהודים החביאו אצלם כסף ודברי חפץ שונים, עתה ראו הם הזדמנות להיפטר מהם ולשדוד את רכושם. בין הראשונים ברשימה היו: זלמן לויטין, שמעון מארדר, מאניה ויינשטיין, דוד ואסר, אסתר גרויסמן, האחים חומוס, ועוד.

בבוקר אותו יום, הוציאו אנשי הגסטאפו יהודים עם אתים וציוו עליהם לחפור בור גדול ביער ברודי, לא הרחק ממסילת הברזל ברודי-ראדזיווילוב. משנחפר הבור, פקדו הם על היהודים הנפחדים לרוץ מהר קדימה... מרחוק התגלגלו הדי היריות וצעקות האומללים... פרטים אלה מסר לייב רוחאניציס שהיה בין החופרים.

למחרתו נכנסה קבוצת אוקראינים לבית הכנסת הגדול. הוציאו את ספרי התורה וזרקום החוצה והציתום. הם הביאו את הרב ר' יצחק לרנר צ"ל והכריחוהו לרקוד מסביב לאש. בראש האוקראינים האלה עמד צעיר בן תשע-עשרה, קאשובה.

מן יום זה ואילך, החלו מוציאים יום-יום יהודים לעבודה שחורה, בעיקר לחפירת תעלות לשם הנחת הכבל הטלפוני לבוב-קייב. פיקדו על העבודה גרמנים.

ב-15 לאוגוסט אורגן הוועד היהודי מחדש בשם "יודנראט". וידארהוין התפטר מתפקידו מטעמים מצפוניים, כי לא יכול לשאת באחריות הכבדה. במקומו מונה ליושב ראש היודנראט יעקב פורמן, אדם חסר מצפון, סדיסט, שרצה בדם קר לשמור על עורו שלו ועל הקרובים לו ללא התחשבות כלל עם האחרים.

ב-27 לאוגוסט, ערכו פלוגות הגסטאפו "ביקור" שני אצלנו. הוצאה פקודה – וכל פקודה הייתה מלווה באיום של עונש מוות – שכל היהודים, מילד ועד זקן, בריאים וחולים ללא הבדל, יתייצבו תוך שעתיים בכיכר השוק.

דחסו את כולם לתוך חצרו של ולדמן, שגודלה בערך 10X60 מטרים, בלי שאיש ממנו ידע לשם מה ולמה אספו אותנו כאן. קודם לכן נצטוונו להשאיר את הבתים פתוחים. השערים נסגרו, וכמו מתוך האדמה צצו חיילים עם מכונות ירייה. קמה בהלה נוראה. בכי ויללות נשמעו מעברים והאנשים החלו נפרדים זה מזה בטרם יירצחו.

החצר של ולדמן שכנה ליד הכביש לבוב-קייב. באותה שעה נמצאו שיירות חיילים עוברות בכביש. פתאום נעצרה אחת המכוניות, וקצין בעל דרגה גבוהה ירד ממנה. קרא אליו את מפקד קבוצת הגסטאפו, דיבר עימו משך רגעים מספר ונסע הלאה. המצב נשתנה מייד לטובה. השערים נפתחו, ואנו הוצאנו בטורים טורים אל כיכר השוק ונמסרנו לידי המיליציה האוקראינית, שבראשה עמד מישה זאלאסקי, לשם שילוח לעבודה.

כאשר חזרנו אחרי העבודה לבתינו מצאנום ריקים. פלוגות אוקראינים אספו – בהסכמת ועד העיר – את האזרחים מהסביבה, ואלה הוציאו אל עגלותיהם כל מה שנראה להם. **היה זה שוד גלוי לאור היום.**

כעבור כמה ימים פרסמו מודעות שעל היהודים להביא לועד העיר כסף, זהב, וכל שאר חפצי ערך אשר להם. בהשתדלותו של וידארהורן, שהיה מתורגמן, הסכימו הגרמנים להשאיר לאנשים את טבעות הקידושין שלהם. עמדו היהודים בתורים ארוכים לפני בית קיטס עם שרידי רכושם ומסרו בידיים רועדות פמוטות ירושת דורות, כפות ומזלגות של כסף, קופסאות זהב, עגילי זהב, וכל מיני קישוטים ותכשיטים, עם שהם אומרים בליבם ולוואי ויהיה כל זה כופר נפשם לרוצחים.

אולם השוד הגלוי לא נגמר בכך. יום-יום היו קבוצות חיילים שונות נכנסות אל הבתים ולוקחות לעצמן מן הנשאר כל מה שנראה להן. אם סירים וכלי בית ואם כלי לבן ובגדים. האוקראינים גם הם לא ישבו בחיבוק ידיים, כי אם החרו-החזיקו אחרי אדוניהם השודדים הנאצים.

לעצרנו הרב, עלינו לומר, **כי היו דנראט שלנו עשה שירות רע, לנו היהודים.** הוא הקים לו משטרה משלו. **וזו הייתה ממש יוצאת מכליה לא רק במילוי אחרי פקודות הגרמנים,** אלא סוחטת מן היהודים כל מה שניתן בשביל הגרמנים, בשביל האוקראינים, בשביל השיירות העוברות, **וגם – בשביל עצמם.** האמת ניתנה להיאמר, כי היו דנראט והמשטרה, היו מוכנים למכור את אחיהם לרוצחים בתקווה שיניחו להם. **אבל סופם לא היה שונה מסופם של אחיהם הסחוטים והמכורים על-ידיהם לרוצחים.**

באוקטובר 1941, הוציא הוועד האוקראיני פקודה שאסור ליהודים להחזיק בהמות סוסים, צאן, אבל מותר להם למכרם לאוקראינים, מאליהם מובן כי כל אלה נמכרו להם בחצי חנם.

ב-20 לדצמבר, באה פקודה מדובנו להחליף את סרטי השרוולים בטלאי צהוב עגול בצד שמאל של החזה ובצד ימין של הגב.

מטרתו של הכובש הנאצי הייתה ברורה: תחילה להרוס את היהודים מבחינה כלכלית, לדכאם ולהשפילם מבחינה מוסרית ונפשית, ואחרי כן לחסלם בקלות מבחינה פיזית. אחרי שלא היה עוד מה לקחת אצל היהודים, ציוו להביא את טבעות הקידושין. המצוקה הלכה וגדלה. הרעב החל להיות מורגש בבתי היהודים. אז נתארגן בלי ידיעתו של היו דנרט ועד עזרה לנצרכים.

מפקד העבודה מדובנו, האמארשטיין, דאג לכך ששום יהודי לא ישתמט מעבודת הפרך שהוטלה עליו. הוא שלח בעלי מקצוע גם למחנות העבודה בוויניצי. שם נאספו אלפי בעלי מלאכה יהודיים מכל אוקראינה.

האמארשטיין הטיל את הדאגה לשילוח האנשים לעבודה על היו דנראט, **וזוה האחרון בזדון גנב את לב האנשים המשולחים, בהבטיחו להם שבעבור שישה שבועות יוחלפו באחרים, אם כי ידע שאך משקר הוא להם.**

בין המשולחים היו אברהם ויינשטיין החשמלאי, וולף הפחח ואחרים. בזמן הראשון לא שמעו עליהם מאומה, לא ידעו אפילו היכן הם נמצאים ואם עודם בכלל בחיים. אחרי זמן מה הצליחו להתקשר עם המשולחים על-ידי איש מוויניצי ואף שלחו עימו מכתבים וקצת אוכל. באחד המכתבים שהגיע משם היה כתוב כי הייתה שריפה גדולה ורק המחנה נשאר עומד על תילו, היה ברור אפוא כי **"השריפה הגדולה"** משמעותה חיסול כל יהודי המקום, ואילו יהודי המחנה, אינם בחיים.

היה זה ביוני 1942. פורוחובניק, שהיה שם ונשאר בחיים, סיפר, כי המחנה עמד עד 1943. באחד הימים, בשעות הבוקר המוקדמות, הוציאו אותם וערכום בשורות, הוצאו כל עשירי מתוכם הצידה, ואת השאר רצחו.

ב-5 למרס 1942, הופיעו כשמונים עגלות איכרים מהסביבה. נראה גם מושל מחוז דובנו בלוויית משטרה מקומית זמן החוץ. פחד אחז את היהודים שחשבו כי שוב עומדים לשלח אותם לעבודה והחלו רצים להתחבא, באשר יכלו. ברם, עד מהרה נתברר כי אין זה אלא שוד מאורגן בלבד... השוטרים החלו עוברים מבית לבית ומוציאים כל מה שהיה לו עוד ערך כלשהו. בפעולה זו השתתף גם ראש הוועד האוקראיני מאטאיקו, סדיסט, שגילה איזו סבתא גרמנייה במשפחתו וסיגל לעצמו בגאווה ובחוצפה את הייחוס של "פולקס-דויטשה".

מצב הרוח של היהודים בדארזיווילוב היה מדוכך מאוד. הידיעות על התקדמותם של הגרמנים בתוך רוסיה מצד אחד, וההרג הרב ביהודי רובנה "עיר ואם בישראל", וכן ביהודי קהילות רבות אחרות במערב אוקראינה מצד שני – לא השאירו עוד מקום לספק באשר לעתידם הם... זה היה המצב שבו היינו נתונים במשך עשרת החודשים הראשונים לכיבוש הנאצי.

אני ואחי סוניה, יחד עם עוד שבעה יהודים, עבדנו במנסרה שהייתה שייכת לפנים ליעקב בויס. סבלנו שם הרבה צרות מצד הפועלים האוקראינים עם יורצ'אנקו ופיליפ בראשם.

בשני לפסח, נודע לנו כי יהודי דובנו נכלאו בגטו. ידיעה זו החמירה עוד את המצב המתוח בלאו הכי. רבים סברו כי גם אותנו יעבירו לגטו דובנו, **אולם כשראו כי הולכים וגודרים בלוחות ובתיל דוקר כמה רחובות של יהודים הבינו כי מכינים לנו גטו מקומי.** בית-הכנסת הגדול נמצא בתוך השטח המגודר.

ב-9 באפריל, באה פקודה שעל היהודים לעבור תוך יומיים אל השטח המגודר. החלו היהודים סוחבים את חפציהם העלובים, אילו כלי בית וסמרטוטים שנשארו אצלם לפליטה אחרי כל השדירות. שכנינו האוקראינים ראו את היהודים נכלאים בגטו והתענגו, בידעם שכל מה שהסתירו אצלם בתקווה לקבל בזמן מן הזמנים בחזרה יישאר עתה בידיהם.

הסביבה שגודרה לצורכי הגטו הייתה הדלה ביותר והבתים ששכנו בה היו קטנים ועלובים. בית-הכנסת הגדול שימש מחסן צבאי ועל היהודים הוטל לשמור עליו.

לא רק יהודי ראדזיווילוב לבדם הועברו לתוך הגטו שהוקם – כל היהודים מכפרי הסביבה אף הם הודחסו לתוכו, וכך הגיע מספר כל היהודים בגטו ל-2,000 נפש. היו דנראט חילק את הדירות, לאחר שהשאיר לעצמו כמה בניינים. הבניינים הגדולים של גארדיס ודובשטוק הוצאו אל מחוץ לגטו, כאילו רצו להגדיל עוד את הצפיפות. נאלצנו לערוך אצטבאות, זו על גבי זו, כדי לאפשר לכולם להסתדר לשינה. רבים היו ישנים בעליות, בכל מיני צריפים ומחסנים, וכך, לאפשר לחולים ולקטנים להימצא בבתים הקטנים. יצא שלכל נפש הוקצה מקום של 1.8 מטר כולל חדרי השירותים והשימוש.

הגטו חולק לשני חלקים. שני שערים, שנקבעו זה מול זה, הוליכו מרחוב הרכבת אל שני חלקי הגטו. החלק הראשון נמשך לאורך רחוב הרכבת עד ה"גראבלי" ליד הסליונאבקה בנופלו לתוך נהר האיקוה; ולרחבו – מדרך ברודי הישנה עד לרחוב בית החולים. האוקראינים שהתגוררו בשטח זה הועברו לבתיהם הטובים של היהודים.

החלק השני של הגטו, הייתה לו צורת עריבה. הוא נמשך לאורך רחוב הרכבת והדרך המובילה מכביש דובנו לפוז'ומים; ולרחבו – בין כביש דובנו וסמטת בית החולים.

בתוך הגטו היו גם כמה גנים. מחסור במים לא היה. התחלנו אפוא לעבד את הגנים, לזרוע ולשתול ירקות בתקווה שנוכל גם ליהנות מגידוליהם.

בזמן הראשון לא ידענו רעב, כי ניתן היה בכל מיני דרכים להגניב לחם ושאר מצרכים לתוך הגטו, כך הצליח, למשל, בצלאל טישלמן, שמתפקידו היה לחלק את מנת הלחם המצומצמת ש"זרקו" הרוצחים ליהודים – דומני 200 גרם לנפש – לשחד את האופים האוקראינים שיזרקו כיכרות לחם נוספים אחדים. גם השוטרים היהודים עשו "עסק" עם השוטרים האוקראינים, והתוצאה הייתה קצת יותר מצרכי אוכל. גם אנו, פועלי המנסרה, היינו מביאים בהסכמת השלטון עגלה עם נסורת לתוך הגטו – ובתוכה היו מוסתרים מצרכי אוכל.

בזמן הראשון, יכלו היהודים לגור בגטו בכל מקום שרצו, אבל עד מהרה, כשבוע לאחר מכן, יצאה פקודה שהיהודים "היעילים" יעברו לחלק השני של הגטו המכונה "הקרא" ו"הבלתי יעילים" יישארו בחלק שליד הנחל. "היעילים" קיבלו תעודות בחתימת מפקד העבודה מדובנו, האמארכטיין, והועד האוקראיני עם מאטאיקו בראש הוא שטיפל בחלוקת התעודות הללו.

עד מהרה נודע שכל היהודים ברובנה ובערים אחרות שלא היו להם תעודות כאלה חוסלו, ואילו המאושרים, בעלי התעודות, הם ומשפחותיהם נשארו בחיים.

התחילה התרוצצות פראית תוך ייאוש אחר תעודות באמצעות היודנראט ומאטאיקו עצמו, שהיה עורך את הרשימות ומגישן למשרד העבודה בדובנו והוא יכול היה לעשות הרבה כרצונו. **היודנראט דרש הרבה כסף תמורת שתדלנותו בעד כל תעודה, שחלק ממנו שימש כמובן למתן שוחד, וכן מאטאיקו עצמו.** יצא אפוא שרבים מבין העובדים במקומות אחרים לא קיבלו תעודות, ואילו אנשים שעבדו במקומות לא חשובים כלל קיבלו תעודות. מה שלא יכול לעשות במצב עניינים זה המקצוע עשה השוחד בעזרת "העסקנים" היהודים עצמם. כלל מספר התעודות שנתקבלו היה 400 בשביל 2,600 נפש של יהודים!

לאחר "החלוקה" האחרונה נעשה צפוף יותר בחלק השני של הגטו ומרווח יותר בחלק הראשון. תושבי הגטו ליד הנהר הרגישו כי ימיהם ספורים, אבל היודנראט שמר עליהם שאיש מהם לא יעבור חלילה לצד "היעילים"...

ב-27 במאי 1942, הגיעו אלינו שמועות שבדובנו הושמדו כל היהודים שלא היו להם תעודות עבודה, כלומר כל "הבלתי יעילים".

לא הרחק מהעיר נמצא מחנה של שבויי מלחמה רוסיים. הם היו מוצאים לכל מיני עבודות. כשהיו עוברים בעיר נראו כמזי רעב, להוטים אחרי בדלי סיגריות שהיו אוספים מהארץ בדרכם, וסופגים בעד זה מכות רצח משומריהם הנאציים, **והנה נודע לנו כי שבויים אלה הוצאו לחפור בורות גדולים הרחק שני קילומטרים מראדזיווילוב.**

חיסול היהודים בארצות הכיבוש הנאצי היה מתבצע באופנים שונים. כך, למשל, באזורים הרוסיים, ששם היהודים לא הספיקו לברוח עם הצבא האדום. היו הגרמנים משמידים אותם בכל מיני אמצעים בו במקום. כך היה בקיוב, בקרקוב, ובערים אחרות.

במערב אוקראינה היו הרוצחים קוטלים את קורבנותיהם תחילה ללא כל רשמיות, אחרי כן החלו כולאים אותם בגטאות ומשמידים אותם "באורח רשמי", "ב"אקציות", כלומר, **מוציאים אותם אל מחוץ לעיר ורוצחים אותם לתוך בורות מוכנים מראש.** ואילו בגנרל גוברנמנט, היינו, בשטח הפולני שלפני המלחמה כולל גליציה ובירתה קרקוב, היו מעבירים את היהודים למחנות השמדה בתאי גזים, בעיקר.

המצב היה אפוא ברור ולא היה כל מקום לאשליות. כל מי שיכול השתדל להימצא באותם הימים מחוץ לגטו, בעיקר במקומות עבודה שנחשבו כבטוחים ביותר. רע היה מאוד בלילות, כי הכל היו חייבים לשוב הביתה. איש לא יכול כמובן לעצום עין, מהיותו דרוך כולו לקלוט כל רחש מבחוץ.

והנה בא הלילה של 29 במאי 1942.

יום קודם לכן, השגנו אחי סוניה ואני, בהשתדלותו של מנהל המנסרה טושקובסקי, תעודות עבודה. התגוררנו עם הורינו בצד הנהר. עם קבלת התעודות ביקשנו לעבור לחלק השני של הגטו עם אשתי ושני ילדיי, אבל הדבר עלה לי בקושי רב בגלל התערבותם של השוטרים היהודיים. סוף-סוף עלה בידי לעבור לצד "הקארָא". כאן, בצד "המאשרים" כביכול, מצאתי את האנשים מתוחים מאוד, מכינים להם מחבואים, והיו גם כאלה שהצליחו לא לשוב ממקום עבודתם לביתם כדי ללון מחוץ לגטו.

בארבע לפנות בוקר נשמעו מצד רחוב הרכבת מצעדיהם הסואנים של חיילים. נראו כשלושים אנשי O.O. הולכים ומתקרבים אל שערי הגטו, ואחריהם צועדים אנשי המשטרה האוקראינית המקומית וכן חוץ עירונית. הם הקיפו את הגטו, ומייד נשמעו הדי יריות, צעקות פראיות "יודן ראוס!" אנשי ה-O.O. רצו מבית לבית ובמכות אכזריות גירשו את האומללים הזועקים ומייללים מאימה החוצה.

הרוצחים דחסו את כולם לתוך חצר בית-הכנסת, עם שהם הולכים ומחלקים גברים לחוד ונשים וילדים לחוד. זקנים וחולים שלא יכלו ללכת נורו בו במקום והוטלו לתוך עגלות. זה היה גורלם של ישראל גנזלמן, ויקטוריה זאכס ואחרים. אחרי כן הוציאו את הגברים בשורות צפופות והולכום בכיוון לתחנת הרכבת. בשורה הראשונה נמצאו הרב ר' יצחק לרנר, פישל מרגליות, שמולא ויינשטיין, ישראל רייף, הירש לינדנד. המשטרה האוקראינית הביאה בשימוש כל אמצעי אכזרי לזירוז הליכתם של הנידונים למוות. רבים היו שותתים דם מן המכות שהוכו, ורבים היו הכושלים בדרך. ביניהם לייב קוזולצ'וק ואחרים. אלה האחרונים נורו מייד והוטלו לתוך העגלות שנמצאו במאסף.

תחילה חשבו האנשים כי מובילים אותם אל הרכבת ובלב התעוררה תקווה כלשהי... להארכת הייסורים והעינויים, אבל משהגיעו למעבר הפסים ראו שמכוונים אותם ימינה, אל מערה היער שליד הכפר ראדזיווילוב גאיס. שם כבר נמצאו מוכנים בשבילים בורות גדולים ועמוקים, 50X20 מטר בערך.

אל מבצע ההשמדה, באו כל "הגדולים" מהעיירה והסביבה: בא כוח השלטון בדובנו המפקד אלטר האופטמן, מפקד משרד העבודה האמארשטיין, מפקד ה-O.O. קראמודה, סמלי ה-O.O. פאט באנדלר ולובלינג, ראש הוועד האוקראיני מאטאיקו, ראש המשטרה האוקראינית גריצישאן, בא כוח הקומנדטורה האוקראינית ווליאניוק, המכונה אוהידא, ועוד.

המעגל מסביב לקורבנות האומללים הלך וצר והרוצחים ניגשו למלאכת הרצח שלהם בצעקות פרא ובמכות מגלבים. הם הכריחו את האומללים להתפשט ערומים, אחרי כן הריצום לתוך הבורות הפתוחים בעוד אנשי ה-O.O. ממטירים עליהם ממכונות ירייה אש ועופרת. הקורבנות נפלו ישר לתוך הבורות כעמיר מאחורי הקוצר ... היו בין הנופלים רבי שלא נפגעו, או שנפגעו וטרם מתו, אבל האדמה כיסתה את כולם ואלה שנשארו עדיין בחיים נחנקו תחתיה. רק בחור יהודי אחד הצליח להימלט מגיא ההריגה בהסתתרו ערום בין ענפי אחד העצים.

הנשים והילדים נמצאו כל אותו זמן בחצר בית-הכנסת, שהייתה מוקפת משטרה אוקראינית. צעקותיהם ויללותיהם קרעו לבבות. ביניהם נמצאה העלמה ליובה טישלמן שהייתה לה תעודה, אבל לא רצתה להיפרד מעל הוריה והחליטה לשתף את עצמה בגורלם. ישובים היו על הארץ, וכצאן ליד המטבחיים חיכו לטבחים שייקחו לשחיטה...

בשעה שמונה בבוקר השיגם גורלם. אותו גורל עצמו שהשיג שעה קודם לכן את בעליהן, בניהן ואחיהם. סימני הדם בדרך גילו להם כי בדרך זו עצמה עברו יקיריהם לפניהם. **משהגיעו אל המקום ראו שני בורות. האחד מכוסה והשני ריק, מסויד. לא היה להם כל ספק בכך שזה – מוכן בשבילם. זעקות קורעות לב עלו השמימה, אבל שערי רחמים לא נפתחו... הנשים ערומות למחצה יללו ובכו בכי מר, אחדות מהן יצאו מדעתן, כגון הגברת קריפס, בהחזיקה את ילדה בזרועותיה.**

החיות בצורת אדם המזוינות והאכזריות השתלטו בנקל על קורבנותיהם, רצחום בדם קר, מילאו את הבור הריק וכיסוהו באדמה. לאחר שביצעו את משימתם הרצחנית בנשים ובילדים חסרי הישע, נכנסו הרוצחים תוך קורת רוח אל בית אוכל, כרו להם כרת גדולה, ובשעת אכילה וזלילה ערכו את הדין וחשבון שלהם על הרצח וכל הנוכחים חתמו עליו. **הדין וחשבון על המתת 1,540 יהודים בין ראדזיווילוב וברודי נחתם בשעה 12 בצהריים. אחר-כך נכנס ראש ה-ס.ס. לגטו מספר 2 וציווה ליודנראט להגיש לרוצחים אלף סיגריות. היודנראט מילא מייד אחר הפקודה וסיפק את הסיגריות.**

אחרי כן הביאו בעגלות איכרים את בגדי ההרוגים. בפקודתו של מאטאיקו הכניסו את הבגדים לביתו של הרב יצחק לרנר וסגרו אותו. אם כי בחלק זה, מספר 1 של הגטו לא היה עוד איש. נמשכה השמירה עליו.

קבוצת אנשים מהחלק השני של הגטו נשלחה לנקות את הדם שטרם הספיק להקריש ולמחות כל זכר לעקבות הרצח המתועב. בעיקר ברחובות ובחצרות. גם אני הייתי בין המנקים. בהזדמנות ראשונה שניתנה לי ניגשתי לבית מגורי הוריי. חיפשתי אותם במחבוא שהתקנתי ושהיה מכוסה בנסורת שהבאתי מהמנסרה – לשווא. לא מצאתים עוד... פתיל חייהם נותק שעות אחדות קודם לכן. **הם מצאו את עצמם בקבר האחים הגדול שבמערה היער ליד כפר גאי ליבאטינסקי.**

מן הראוי לציין, כי בזמן חיסול חלק הגטו מספר 1, נמצאו שני יהודים בבית החולים, ביניהם זליג ויצר. מנהלת בית החולים שהייתה אוקראינית העלימה אותם ולא מסרה אותם לגסטאפו.

איכרים סיפרו שעוד ביום השלישי לאחר הרצח רתחה האדמה מעל קבר האחים ודם זרם ונשפך לתוך מערה היער.

הצליחו להימלט מהשחיטה הזאת כארבעים איש, מהם אחדים שלא חזרו מהעבודה לגטו. ביניהם היו: גלמן רודמן, בנימין גלר, יעקב-משה גולדברג, שעבדו יחד עימי במנסרה, שרה קארש. השניים האחרונים ניצלו ונשארו בחיים.

מצב הנותרים בגטו הלך ורע מיום ליום. מיואשים ומדוכאים היו יוצאים הם בשורות צפופות לעבודה בליווי שוטרים יהודיים או אוקראיניים. הולכים היו באמצע הכביש, מאחר שליהודים אסור היה להלך במדרכות.

קואופרטיב של חייטים, שנוסד עוד לפני "האקציה" במטרה להגדיל את "היעילים" לשם קבלת תעודות עבודה. השתכן בבית קיטס מחוץ לגטו. ניהלו את העבודה יעקב שטרן ויוסף

סטירט. לפי פקודה של מאטאיקו צריך היה הקואופרטיב לעבוד רק בשביל לא-יהודים. השתתפו בעבודה גם נשים, שקיבלו באופן זה רשות לצאת מהגטו.

אשתי הצליחה להשיג עבודה אצל עורך דין נוצרי בשם גורסקי כמתרגמת מאוקראינית לגרמנית. הוא היה גם שולח אותה בשליחויות אל הדואר. פעם ראה אותה המתרגם ממשד ה-0.0. והכירה לפי הטלוי הצהוב שלה. הוא הביא אותה אל משרד ה-0.0. ושם היכה אותה הקצין קראוזה מכות אכזריות על אשר התהלכה מחוץ לגטו.

התהלכו שמועות שמתכוננים לערוך "אקציה" לילדים שנשארו בחיים. התחילו האנשים מסתירים את הילדים. אני לקחתי עימי בהסתר את בני, בן השש, אל המנסרה ושם החבאתיו בין הקרשים, ואת הבן השני, בן הארבעה, לקחה עימה אשתי. לא פעם נאלצתי לברוח עם בני תוך טיפוס מעל לגדרות אל מחוץ לעיר. העצבים היו מתוחים מאוד, והריגושים דקה מאוד, עד שקול עלה נידף ברוח נדמה היה לנו כרודף אחרינו.

ב-5 ביוני 1942, בא קצין העבודה מדובנו, האופטמן האמארשטיין לגטו, לקחת פועלים למחנה העבודה ברובנה. נשלחו לשם כארבעים איש. אבל רק אחד, האליבקי-סאלוף, נמלט משם חי. הוא סיפר כי כל הזמן עבדו הם במחנה סגור ליד רובנה. יום אחד הוקפו הם על-ידי אוקראינים ואנשי 0.0. הוציאו מהמחנה ורצחו. אחר-כך הוברר כי עוד אחרים ניצלו בנס.

ב-25 ביוני עברו את ראדזיווילוב הרוצחים אנשי 0.0. שלקחו חלק באותה "אקציה". הם נכנסו לבית האוכל של ואלדמן. שלחו לקרוא ליודנראט ודרשו "מתנת יד" תמורת הבטחת מנוחה לשלושה-ארבעה חודשים. רוצחים אלה דיברו גם רוסית רהוטה.

עד כה ועד כה החל שוד בגדי הקורבנות. מאטאיקו ציווה על היודנראט למיין את הבגדים שהופשטו מעל ההרוגים. לבחור מביניהם את הטובים ביותר כדי לחלקם בין הלא-יהודים. היודנראט טיפל בזה במשך כמה שבועות, כשהוא הופך ובדק את כל התפרים. הכרתי את מכנסי אבי שנשא סגנו של מאטאיקו ואסיל פוטשאיאבאץ.

באותו זמן החלו מתפשטות כל מיני מחלות. המחסור והצפיפות מצד אחד, ואדישותם של האנשים לניקיון מצד שני חולל מגיפות. היה גם מחסור במים, כי המשאבה של הבאר היחידה בחצרו של קופרמן התקלקלה לעיתים קרובות. בנוסף לכך נתהוותה שם ביצה גדולה שהקשתה על הגישה למקום.

חיסול יהדותה של ווהלין הלך והתקרב בצעדים נמרצים. אם עד אז דיברו על "אקציות" כלומר, השמדה חלקית מפעם לפעם, הנה התחילו עתה מדברים על השמדה טוטאלית. הערים והעיירות של ווהלין שתססו חיים יהודיים הלכו ונהפכו ל"ידן ריין", כלומר נקיים מיהודים.

גברת ואבר מסרה, כי ביום 14 ביולי 1942 נסעה בתעודה ארית לקראמניץ להתראות שם עם אחותה פאפי. שתיהן היו נשואות לרופאים. **היא ראתה שם את יהודי קראמניץ במספר אחד-עשר אלף איש מובלים דרך הרונאטקה (המחסום) הדובאנית למקום הרצח שבו הושמדו.**

באותו זמן הגיעה לעיירתנו פלוגת 0.0. שנכנסה ביחד עם פלוגת ה-0.0. המקומית והמשטרה האוקראינית אל הגטו. ערכו חיפושים והוציאו בעגלות כל שאריות של מצרכי אוכל. עתה היה ברור כי אין לנו תקווה עוד. שכן כך בדיוק נהגו בכל המקומות לפני ההשמדה הטוטאלית. התחלנו מחפשים מקומות סתר לעת צרה.

מקומות רבים נמצאו לנו אצל איכרים שבידם הופקד רכוש רב של יהודים בעת כניסתם לגטו. דאגנו להכין גם מעט מזון לכמה ימים. אחדים העבירו מייד את משפחותיהם למקומות אלה. והם עצמם חשבו להימלט ברגע האחרון למותר לומר כי המסחר "במקומות" היה מפותח מאוד. ומי שהיה לו איכר נאמן היה גם תקיף ובעל עצה, שאיתו הסתודדו וגמרו את "העסקה". היו גם מומחים לתעשיית תעודות מזויפות; השיגו חותמת, טפסים מיוחדים, זייפו חתימות – ואז נחוץ היה רק אומץ לב כדי לעבור מהגטו אל החלק הארי ול"התאקלם" שם.

גם אני ומשפחתי, השגנו תעודות אריות בשמות איוואן ומאריה איוואניוק. אבל לא הכל מצאו את ליבם לצאת מהגטו. רבים לא ידעו להחזיק מעמד במקומות הסתר שלהם, ורבים היו מוכרים לאנשי המקומות והם מסרו לידי הגרמנים.

הנבל קאשובה, שהכריח את הרב ר' יצחק לרנר לריקוד סביב מדורת ספרי התורה, הלשין גם על חברו מאזיה פודים כאשר הכירו בלבוב. אכן, לא כל בעלי התעודות האריות נשארו בחיים, אבל בכל זאת הצילו הן כמה וכמה אנשים ונשים. כך ניצלו ציריל קרמר, סלובה קרמר, פינלשטיין-באטלין, באלה בויס, יהושע גולדגארד ואשתו, פרומה פילדמן ומשפחתה, חנה קוזולצ'יק ועוד.

באותו זמן החל הנוער נותן דעתו על ארגון התנגדות לרוצחים שלא להיות עוד מובלים כצאן לטבח. בין כך ובין כך, אמרו הם, אין לנו מה להפסיד, מוטב אפוא שנמות בכבוד. נשמעו קולות קוראים לקחת נקם ברוצחים, להיות לפרטיזנים, לצאת ליערות ולפעול בקבוצות מזוינות נגד הגרמנים והאוקראינים גם יחד.

הפעילים ביותר בעניין זה, היו בני הנוער מקואופרטיב החייטים. הם היו מתאספים בביתו של חוליאבקה אחרי העבודה, בערבים ומתווכחים על עצם הרעיון ודרכי הפעולה האפשריות. המרחק מהיער היה רב, השנאה מצד האוכלוסייה של הסביבה הייתה גדולה, וכן גדולה הייתה ההתנגדות מצד היודנראט והמשטרה היהודית וגם מצידו של וידארהורן, שכן הם עוד האמינו כי ניתן להישאר בחיים. סבורים היו ששפיכות דמים רק תזרז את החיסול הגמור, אולם הקושי העיקרי היוו בני המשפחות, שאותם אי אפשר היה לקחת היערה.

היהודים, שונאי היודנראט עם יעקב פורמן, מוטיל ואלדמאן, יעקב שרר בראשו והמשטרה שלהם עם מונטאג ויסרוטה, הסתופפו במעונו של הרב הצעיר ר' דוד גוטנברג שהשתכן בבית צ'ארדיניק. היו באים לכאן דתיים ולא-דתיים לשפוף ליבם המר בתפילה בימים נוראים. המתפללים היו בוכים בכי מר באמירת "ונתנה תוקף", ופונים בלב שבור ליושב בשמים: "האומנם כה חטא עמך, ריבונו של עולם, שכעסך נשפך עליהם עד כדי הישמדם מעולמך בידי מלך אביון, אכזר ושואף דמים? ואם חטאנו, מחול לנו הפעם בזכות אבות, אל תכלה את שארית הפליטה הדוויה והמעונה האומרת "קדיש" לזכר הקדושים שעונו ונרצחו כבר. מי יאמר "קדיש" אחריהם אם תעמוד מנגד ולא תציל?" הרהורים אלה, בין שבאו לידי ביטוי ובין שלא הועלו על דל שפתיים, היו משותפים לכל הבאים לבית-הכנסת.

בחול המועד סוכות, נערכו שתי רשימות על קלף: האחת – של קורבנות החלק הראשון של הגטו, והשנייה – של אלה שנשארו עדיין בגטו וחייהם תלויים להם מנגד. הכניסו את שתי הרשימות לתוך כלי זכוכית סגור הרמטית וקברו בסביבת בית-הכנסת לזיכרון עולם. שהייתה פה קהילה יהודית אשר הושמדה בידי ממשלת גרמני הנאצית האכזרית יימח שמה בשנת התש"ב.

בסוף ספטמבר נודע, כי השבויים הרוסים חופרים שוב בורות באותו מקום, במערה היער. שוב גבר הייאוש ודיכאון עמוק השתרר. רבים לא רצו לעמוד בכל הסבל האיום של הקורבנות

הקודמים והחליטו לשלוח יד בנפשם. החלו מחפשים רעל, אם רעל ארסניק ואם יוד חריף צאנקאלי, ולעזוב את ארץ החיים המאוררים מהר ככל האפשר.

הנאצים הגבירו את השמירה מסביב לגטו ולא הניחו לאיש לצאת ממנו, כי נודע להם, שרבים הם הבורחים. שעות מספר לפני ההסגר החמור הספקתי לצאת עם הילד שלי ואחריי באה גם אשתי עם הילד השני. ברחנו אל הריסות הגטו מספר¹. הסתתרנו בעלייה של צריף שדלתה הייתה נעולה.

החלה רדיפה אחרי יהודים בורחים. המשטרה האוקראינית הייתה באכזריות איומה את כל הנתפסים, והחזירה אותם פצועים ושותתי דם אל הגטו. בכל זאת הצליחו אחדים להימלט לברודי. אזור הגנרל-גוברנמנט, שם עדיין חיו יהודים. חודש ימים לפני כן נערכה בברודי "האקציה" הראשונה, שבה הובלו 3,000 יהודים בקרונות סגורים, כלואים וצפופים, לבאלזאץ, אל תאי הגזים.

באותה "אקציה" הושמדו הורי אשתי ואחיה ד"ר מיכאל גולדנשטיין. אלה שברחו מן הגטו הצליחו להסתתר במשך היום מעיני הרוצחים האוקראינים, עברו בלילה את היער והגיעו לפנות בוקר לברודי. רבים נפלו בדרך בכדורי הרוצחים. כך נהרגו המשפחות קוסטיה מס-בורנשטיין, אינספקטור-מאדר, ואחרות. ד"ר חאסט ואשתו הגיעו לברודי ובזרועותיהם ילדם המת. הוא נורה בדרך.

אחרי שירדנו מהעלייה שבה הסתתרנו, הלכנו אל איכר מכר שגר בגטו בחלק מספר 1. אמרתי כבר, כי אחרי שחלק זה של הגטו חוסל הירשו לאיכרים להתיישב בו. האיכר פאשולה לא הניח לנו להיכנס לביתו, אבל הראה לנו את הדרך למעבר הנחל כדי שנוכל להגיע לברודי, כי על הגשר השתוללו האוקראינים ושוטרי הגבול.

ליד הנחל מצאתי את הרב ר' דוד רוטנברג, את ר' יוחנן, חתנו של הרב ר' י. לרנר עם משפחתו. ביחד כ-15 איש. הסברתי להם כי משליכים הם את נפשם מנגד במקום זה, כי בכל רגע עלולים הם ליפול בידי הרוצחים, אבל הם החליטו להישאר שם בין העצים. אני הלכתי הלאה. נכנסתי ראשון המיימה לבדוק את עומק המים. הם הגיעו עד הצוואר. חזרתי ובידיים מורמות העברתי את הילדים ואחרי כן את אשתי. לא יכולנו להמשיך בהליכה כי הבגדים היו ספוגים מים, וכן נשקפה לנו סכנה

בכפר לוויאטין, שצריכים היינו לעבור בו. באותו רגע ניגשה אלינו אישה אוקראינית, ראתה אותנו במצבנו העלוב והכניסה אותנו אל מחסנה. כיסתה אותנו בלבנים שנמצאו שם ובקש.

יום של פחד מוות עבר על הנוצרייה הטובה הזאת, כי הרוצח גריצישאן עבר באותו זמן בכפר בחפשו אחר יהודים בורחים. למזלנו לא מצא אותנו. הנוצרייה ביקשה אותנו אחרי כן לעזבה לנפשה כי יראה הייתה; אבל בעלה, פועל רכבת, ששב מעבודתו הירשה לנו להישאר עד הערב, ואז הוליך אותנו דרך גנים אל המקום שבו היינו צריכים שוב לחצות בנחל. הוא גם נתן לנו חצי כיכר לחם צידה לדרך.

חצינו את הנחל, הפעם במקום צר ולא עמוק, ורטובים המשכנו דרכו בחושך בכיוון לברודי. ראינו חייל הונגרי עומד על משמר מסילת הברזל. הצלחנו לעקפו ולהסתתר בין עצי העיר. לפנות בוקר הגענו בשלום לברודי.

אחי הגדול אברהם, ששולח על-ידי היוזנראט למחנות העבודה בוויניצי כחשמלאי, השאיר איתנו את אשתו ושני ילדיו, רוניה בת החמש-עשרה ויצחק בן שלוש-עשרה. במכתביו משם ביקש הוא אותי שאדאג להם, אולם קצרה ידי לעשות הרבה. עשיתי, כמובן, ככל שיכולתי. הצלחתי לסדר אותם, כבני משפחה שאביהם נשלח לעבודה, במכרה כבול, ובמרחק שמונה

קילומטרים מהעיירה. ליד הגבול ברודי-ראדזיוולוב, לא הרחק מהכפר סיסטרטין. הזהרתי אותם, שברגע שישמעו איזו ידיעה רעה מהגטו, יברחו לברודי, שנמצאה במרחק כשישה קילומטרים ממקום עבודתם.

כאשר התקרבה השואה, רצה אשת אחי אסתר אל הגטו, אל בתה, אשר ימים אחדים קודם לכן חזרה לשם. ברור, הן לא יכלו עוד לעזוב את הגטו. אחי הצעיר סמך על חברו לבית הספר הומארה מהכפר באטקוב. הוא מסר לו כל מה שנשאר לו ועבר אליו עם אשתו וחותנתו. אני הזהרתי ואמרתי לו כי הגוי הזה אינו רוצה אלא את רכושו. כך נראה הוא לי. אבל אחי האמין לו ולא שעה לאזהרתי. נפרדו בליל גשם. אחרי חיסול הגטו מסרו דודו של אותו חבר למשטרה האוקראינית מהכפר ברז'ץ שבמחוז קראמניץ.

מצאנו בברודי יהודים, שהתגוררו עדיין בבתייהם ביחד עם עוד משפחות שגורשו מן הבתים שברחובות המרכזיים של העיר. אנחנו, אשתי והילדים, החלטנו מתוך זהירות להסתדר במקומות שונים. לא היינו יוצאים החוצה, שלא ניתפש בידי המשטרה הראדזיוולובית שחיפשה יהודים מראדזיוולוב דווקא. כך הכירו אנשי המשטרה את רזנבלום והוליכו אותו על פני הרחובות אל הגטו מעוטר בכתובות שימצה נגד היהודים. אחרי כן עינוהו במשך שעות עד שנפח את נשמתו. היה זה מעשה נקם בו בעד כתובות אנטי-היטלריות שנמצאו על מחסני תבואה שנכתבו בידי פועלים יהודיים, ורזנבלום היה מנהל העבודה שם. פועלי הקבוצה שלו לא נמצאו בזמן חיסול הגטו. הם התחבאו במחסנים. אחרי כן, כאשר גילום, רצחום בו במקום.

איכרים סיפרו כי כמו ב"אקציה" הקודמת הובלו האנשים על הנשים והילדים באותה דרך. רבים נרצחו בדרך אל הבורות, הוטלו אל העגלות, ואחרי כן נזרקו לתוך הבורות הפתוחים. גם הפעם היו שם שני בורות, אבל הרוצחים החליטו כנראה לקבור את כולם. כתשע מאות נפש בבור אחד, נראה כשלוש מאות איש הצליחו בכל זאת לברוח בימים האחרונים, אבל כמחצית הבורחים נתפשו ונרצחו, וגופותיהם נמסרו לואסילי הסנדלר שיקברן. הוא גם הביא לקבורה גופות נוספות של בורחים כמו זו של ריבה גולדשמיד, ליבוב זאמברג ועוד.

סיפרו שאת המתורגמן וידארהורן עם משפחתו הביאו במכונית מיוחדת. הגרמנים רמזו לו לברוח, אבל הוא סירב ואמר שרוצה למות יחד עם כל היהודים. קצין אוסטרי לשעבר זה, עמד יחד עם בני משפחתו וכל שאר היהודים ליד הבור הפתוח, כשהגברים אומרים "קדיש" בקול רם וקוראים "שמע ישראל!" והאמהות לוחצות את ילדיהן אל ליבן ומייללות בבכי מר. הרוצחים ציוו על כולם להתפשט ומייד החלו דוחפים את כולם לתוך הבורות כשהם יורים אחריהם במכונות ירייה. הקורבנות נפלו אלה על אלה, כשהם לוחצים את שוכבים תחתיהם, ואם היה מי שטרם נפח נשמתו, הרי נחנק מעומס ההרוגים אשר עליו.

נסתיימה המלאכה המתועבת, והרוצחים פנו שוב לבית האוכל של ולדמן לשנות ולזלול. ושוב נערך שם הדין וחשבון על תשע מאות ההרוגים היהודיים האחרונים מגטו ראדזיוולוב. העיירה ראדזיוולוב הייתה אפוא ל"יודן ריין".

כך הושמדה הקהילה היהודית בראדזיוולוב בידי הגרמנים-הנאצים הרוצחים בשנת תש"ב – תש"ג / 1942.

**לפי רשימתו של א' עין בספר "יזכור" לולקוביסק
על פי עדויותיהם של: שמחה קפלן, עמנואל גולדברג, מאיר גלפרין,
אברהם סטופאסאיבסקי, ברל אורלנסקי, ירחמיאל ליפשיץ – פרטיזן
ולפי עדותם של שני נוצרים מסביסלוטש.**

חורבנה של סביסלוטש

בספטמבר 1939 הפציצו מטוסים גרמנים רכבת צבאית בתחנת הרכבת של סביסלוטש ונהרג מספר רב של חיילים פולנים. כעבור זמן קצר נכבשה העיירה על ידי הצבא האדום.

בשלטונם, נתארגן ועד עירוני. בתי החרושת לעורות הוחרמו ונשלח מנהל מהחוץ. כמו כן הוחרמו הבתים הטובים לטובת תפקידים מבחוץ, כגון: דירתו של הרב, של ליזר חליוטה, של מינקוס ועוד. נאסר הלימוד הדתי וה"חדרים" נסגרו. לאט-לאט יוצבו החיים והתושבים החלו להסתגל למשטר החדש.

ביוני 1941, התקיפו הגרמנים מהאוויר את העיירה והפיצו עלונים, בהם נאמר כי באים הם לשחרר את העולם מהיהודים, ורכושם יוחרם לטובת הנוצרים. רבים נטו לברוח לרוסיה, אבל הדרכים היו כבר חסומות.

ב-26 ליוני 1941 נכבשה העיירה על ידי הנאצים, וביום הראשון לכיבוש פרסמו צו שלפיו על כל היהודים להירשם ולענוד סרט לבן על היד השמאלית. לאחר כמה ימים פקדו על היהודים לשאת טלאי צהוב בגודל של 10 ס"מ על החזה השמאלי וטלאי שני מאחור על השכם הימני.

צעירים יהודים רבים נורו עוד בימים ההם באמתלא שהם קומוניסטים. הטילו מיסים כבדים בכסף ובסחורות על היהודים ולגבייתם ניתן זמן של שעות, ובעד פיגור במילוי הפקודה **נורו מייד.** מצד הנוצרים היה שיתוף פעולה עם הנאצים. רבים מהם הפכו לחסידי הנאצים ותפסו את בתי היהודים וחנויותיהם.

לפי פקודת הנאצים **מונתה מועצה** שבראשה עמדו שלכטר, מנהל בית הספר העברי ועוזרו אפרים זדנוביץ. יתר חברי המועצה היו: מנדל ויגונסקי, אלטר בורדע, מאטקע אקלמאנאבישט. המזכירים: ד"ר ב. מיזל ופיניע קלינרמן. כל הפקודות נשלחו למועצה זו, והיא הייתה אחראית לביצוען.

ביולי 1941, הוקם לפי פקודת הנאצים גטו שכלל את אזור חצר בית הכנסת ורחוב גרודנה. היהודים נצטוו לעבור כולם באותו יום לגטו ולהביא את סוסיהם ובהמתם לשוק ולמוסרם לנוצרים.

החיים בגטו הפכו לגיהנום. הרוצחים היו פורצים לגטו, מכים ביהודים וגוזלים את הטוב בעיניהם. היהודים הוכרחו לעבוד בכל עבודות משפילות וקשות תחת משמר מתמיד של ז'נדרמים נאצים. הודבקו ברחובות מודעות האוסרות על הנוצרים באיום של דין מוות למכור ליהודים מצרכים, במיוחד מצרכי מזון. אף על פי כן נתפתח חילוף מצרכים בלתי ליגאלי בין היהודים והנוצרים.

באביב 1942, הזמין אליו המפקד אדענבאך את ראש המועצה וציווהו לאסוף את כל היהודים מהגילאים 15-60, אנשים ונשים, על מנת לשלחם לעבודה בכביש שנסלל בין ברנוביטש לביאליסטוק. הפקודה נתמלאה מייד.

יהודי סביסלוטש עבדו בקטע שעל יד הכפר קבטירע. עבדו 12 שעות במעת לעת והאוכל היה זעום. אף על פי כן עבדו במרץ באשליה שעל ידי כך יחלצו ממוות, ולמרות זה מצאו הנאצים תואנה לתקוף עובדים רבים באלת גומי על ראשיהם.

כשביקשו היהודים עזרה מהמועצה, הייתה זאת פונה למפקד ולפקידים, משחדת אותם במה שעוד נשאר להם, ואחר כך היו המכות פוסקות לזמן קצר והיו מתחדשות ביתר עוז, כדי לסחוט מהיהודים את שארית בגדיהם וכספם. כה נתענו היהודים במשך כל הקיץ של שנת 1942. בסוף אוקטובר 1942 הושלמה העבודה, והיהודים הוחזרו לסביסלוטש.

בשבת 30 לאוקטובר 1942, נצטוו הנוצרים להכין חמש מאות עגלות, והסברה פשטה שזהו למטרת הוצאתם של היהודים מהעיירה.

באור ל-2 בנובמבר, הוקפה סביסלוטש צבא גרמני וז'נדרמים אוקראינים, פולנים ורוסים לבנים, וביום שני, 2 בנובמבר (22 יום בח' מרחשון תש"ב) בחמש בבוקר החלו לגרש את היהודים מבתיהם. כולל זקנים וחולים. כולם נצטוו להיאסף בשוק. הורשו לקחת רק בגדים אישיים. מקום הריכוז היה בחנויות החרבות בין הרחובות אמסטיבאווע וראדאבקע.

השוק היה חסום. הנוצרים נצטוו לחזות במחזה. בשעה 8 בא המפקד אדענבאך בראש קצינים גרמנים והחלו למיין את היהודים: הצעירים ובני גיל העמידה לחוד, זקנים וחולים לחוד, ובמחנה שלישי הנשים והטף. את מחנה הצעירים סידרו בשורות של ארבעות והוליכום דרך רחוב בריסק לתחנת רכבת.

רבים, שמטענם היה למעלה מכולם, השליכו את המטענים, והנוצרים חטפום. מהתחנה הובילום בקרונות מסע. 80 בקרון. המסע זז לכיוון וילקוביסק. מחוסר מקום בקרונות נשארו כמה בחוץ. את אלה אספו והוליכום ליער וישבניק וירו בהם. את הזקנים, הנשים והטף הוליכו דרך רחוב רודאוקע והויף גאס ליער וישבניק. הנחשלים בהליכה הובלו בעגלות, ביניהם היה רב העיר ר' חיים יעקב בישקינסקי ואשתו ועוד מנכבדי העיר.

ביער היו מוכנים בורות. הקורבנות נצטוו לפשוט את בגדיהם עד לבגדים התחתונים, העמידום בשורות של עשרה, הוליכום לבורות וירו בהם. לפי עדותו של שמחה קפלן דרש הרב בפניהם לעודדם לקידוש השם. בילדים הקטנים לא ירו, אלא השליכום חיים לתוך הבורות, ויש שניפצו את ראשיהם באלות (דברים אלה סיפר נוצרי). חלק מהיהודים נתמנה לקבור את הגופות המפרפרים והובטח להם להשאירם בחיים.

משמר כבד הקיף את העיר לבל יימלט אף אחד. מעשה רצח זה נמשך כל היום. לעת ערב, כשראו שהטבח טרם נשלם, העמידו את הנשאים בשורות וירו בהם. ואת כולם, גם את הפצועים הקלים השליכו לתוך הבורות. ככלות הטבח הלכו הרוצחים לטירה שבתוך היער וערכו הילולא לכל הלילה. את היהודים הקברנים כלאו במרתף של הטירה ולמחרת ירו גם בהם. לפי עדותו של אברהם סטובאשעוסיקי הצליחו כמה להימלט מהטירה, אך טעו, ובמקום לרוץ לעבר יער ביליביוש רצו לעבר תחנת ביריסטוביץ, שם נתפסו ונרצחו.

החפצים של היהודים נאספו על ידי הגרמנים והובאו למחסן תבואה. את הטובים שלחו לגרמניה ואת היתר מכרו או חילקו בין ההיטלריסטים שבמקום.

את הצעירים הביאו לולקוביסק ושם הכניסום לשישה בונקרים. מהאוכלוסייה של 3,500 יהודי סביסלוטש נשארו בחיים רק ארבעה: מאיר גלפרין ברח לביאליסטוק ומשם נשלח למחנה עבודה, ברל אורלנסקי ברח ממחנה ולקוביסק והצליח להיספח לפרטיזנים, ניאמע לוויין עונה במחנה אושביץ ודכאו עד שנשתחרר על ידי הצבא האמריקאי, ירחמיאל ליפשיץ

ברח לביאליסטוק ואף הוא הצליח להתחבר לפרטיזנים. בחורה אחת אלטע שעוועליויטש (בת יאסל ברושקע), אף היא הייתה באושביץ עד השחרור. לאחר מכן פנתה לדרך לראות את עיר מולדתה ונרצחה על ידי הרוצחים הפולנים שהכירו בה יהודייה.

פרט לנ"ל נשארו בחיים מאלה שחיו באזור בזמן כיבוש הנאצים 38 יהודים, מהם שברחו מהמחנות ונתחברו לפרטיזנים, ומהם ששרתו בצבא האדום או שנשלחו לסיביר עם כיבוש העיירה על ידי הרוסים.

בור הריגה שבו טמונים גופותיהם של 800 ילדים שנרצחו ע"י הגרמנים
זביליטובסקה גורא {ע"י טארנוב}

הכתובת על גבי המצבה

"פ' נ' {פה נקברו}

שמונה מאות ילדים שנהרגו באופן אכזרי מידי הרוצחים הגרמנים. חודש תמוז תש"ב.
ד' יקום דמם. ת.נ.צ.ב.ה."

זאב סובול

על גטו וישניביץ

לא הייתי וישניבצאי, גרתי בסביבתה, בכפר ליד וישניביץ. שם הייתה לי חנות מכולת וסחרתי גם בתבואה. הייתי ביחסים טובים מאוד עם איכרי הכפר. לחיי בכפר זה היה גם מין תוכן חברתי. הם היו באים להתייעץ איתי, מקבלים גמילות חסדים ללא ריבית, מקבלים ממני עזרה לצרכי ציבור שלהם.

עם וישניביץ הייתי קשור קשרי מסחר. לשם הייתי בא לקנות סחורה לחנות שלי אך קשרי איתה היו גם קשרי משפחה ודת.

עם בוא הנאצים לסביבתנו, התנדבו ידידי האוקראינים לסייע לגרמנים במלאכתם. הם אספו את הגברים של משפחות היהודים בסבינוחה, הם גם, אשר הביאו את מנשה ברימר מכפר אוסטיצק ואת חתנו לכפרינו. הכניסו אותנו לחדר מועצת הכפר והרביצו לנו מכות רצח בתואנה, כי אנו יודעים, היכן מסתתרים שרידי הקומוניסטים ואין אנו מגלים להם זאת וכשלא גילינו להם, כי באמת לא יכולנו לענות, כי ממש לא ידענו דבר על קומוניסטים, העמידו אותנו בידיים מורמות ופנינו אל הקיר והמטירו עלינו מכות. מגבינו הם דרשו תשובות, אחרת יהרגונו.

נשותינו באו אל המועצה בצעקות ובכי והתחננו, כי ישחררנו, אספו האוקראינים גם אותן והרביצו גם להן.

שוחררנו אחרי שעות ארוכות בהבטחה שעוד יטפלו בנו. חזרנו מוכים ונכלמים, עלובים ופצועים לבתינו וחיכינו לחסד המקרה.

אוכל לא היה לנו. היינו יוצאים בהסתר ובמורא גדול אל שכנים, מוסרים להם בגדים ודברי ערך וביקשנו לחם תמורתם. כך עברו עלינו מספר חודשים.

בראשית מרץ 1943, בא אלי ראש המועצה, גוי מידידי ואמר, כי עלי לעזוב את הכפר מחר עם בוקר ולעבור עם המשפחה לוישניביץ, שם יוקדם גטו לכל היהודים. למחרת לקחנו עגלת חורף בכסף מלא, העמסנו צרורות מזון ש"רכשנו" תמורת בגדינו, רהיטנו ומצענו ויצאנו לגטו של וישניביץ.

בצאתנו מהכפר ליוו אותנו שכנינו בקריאות בוז ובשמחה מופרזת ומובלטת מאוד. לפני שהספקנו לצאת מהבית, הסתער עלינו אספסוף של זקנים, נשים וטף ושדדו מכל הבא ליד לעיני ולעיני משפחתי.

באתי העירה. הגטו היה עדיין בתוכנית. השתכנתי בביתו של ישראל דרברי-מדיקר, מחותני חותן אחי. במקרה נפל בית זה לתוך הגטו שהוקם ונשארתי שם עד הסוף. כעבור שבוע הוציאו אותנו את כל הגברים להכין את הגטו.

שנים עברו עליי בין גויים. פתאום נקלעתי בין יהודים אחים יקרים ואומללים. היה בזה משהו מן הנותן מחשבה. התהלכתי כחדש וזר כמעט בתוכם, אך היה לי טוב. כולנו ענדנו שני טלאים צהובים, אחד מול הלב, על החזה והשני על הגב.

כשהוקם הגטו, הוכנסו בו כל היהודים **ומונה היודנראט**. הפקודה הראשונה שהועברה דרכו לצאן טיפולו הייתה, כי בעוד מספר שעות תושמע צפירת העבודה של הטחנה הגדולה וזה ישמש אות, כי מאותו רגע אסור ליהודים לצאת מהגטו ולהסתובב ברחובות או להיראות מחוצה לו. העולם נסגר עלינו.

לפי הקמת הגטו לקחו הגרמנים למעלה מ-200 איש, ביניהם הד"ר יוסף צינברג ורוב העיר, יהודי ישיש יקר והדור, הוציאו אותם לפוצ'אייב **ובדרך רצחום**.

לפי שהוציאו לדרך, ריכזו את כולם את כל ה-200 ב"בולוואר" השכיבום על הארץ כשידיהם על גבם, מוסבות כלפי מעלה והאוקראינים התרוצצו על גביהם, כהתרוצץ ילדים על שטיח רך, רקדו בנעליהם הכבדות והיכו אותם באלות. בין השרועים והמוכים היה גם אחי הגדול מוטל סובול, ראיתי את ענותו ולא יכולתי לעזור לו.

לפני מצעד הרצח, העמידו את ד"ר צינברג יחד עם הרב בצידו של הבולוואר, חבשו את כובעו של ד"ר צינברג לראש הרב עד מעבר לעיניים ואת מגבעת הרב העלו על ראשו של ד"ר צינברג ומתחו אותו עד הצוואר, קשרו לגרורותיהם כבלי-עקוד (פענטעס) כענקים כביכול, במרחק מה מהם עמד אחד אוקראיני וניגן במפוחית יד ושניהם הוכרחו לרקוד למקצב המפוחית.

בין 200 המעונים, היה גם ברוך טננבוים, בנו של סנדר הליוורנט. האב עמד ליד ביתו של משה טננבוים, בעל חנות עורות כשראה את עינוי בנו, ניגש וביקש שיחזיר לו את בנו. הגרמני נענה לבקשתו. אמר לו לחזור ולעמוד ליד קיר חנותו של טננבוים ולחכות לבנו. כשנעמד הזקן וכולו חדור תקווה למלא בקשתו, צלף אליו הנאצי כדור בין עיניו והרגו במקום. את המחזה ערכו האוקראינים, אך את הניצוח עליו מסרו לאדוניהם הגרמנים ואלה עשו זאת ממרחק מה.

ממזרח לבולוואר היה פונדק ובית מלון של ישראל גניפ, שם ישבו הגרמנים שרועים על כורסאות בשער הפונדק ונתנו את ההוראות לאוקראינים שעשו את המלאכה.

אחרי שעתיים וחצי הוקמו האנשים מהאדמה הקיפו אותם באוקראינים מזויינים בתת-מקלעים והחלו להריץ אותם לעבר פוצ'אייב.

הרב פיגר אחרי ההולכים, ניגשו אליו שני אוקראינים **קשרו אותו בחבל מתחת לבתי שחיו וצווארו, את החבל קשרו לעגלה, הסוסים החלו לדהור, נסחב הרב הישיש נפל ונגרר אחרי העגלה כשדמו מזרזף וכלה אט-אט עד צאת נשמתו**.

משראתה הרבנית כי הרב לא חזר הביתה, היא התרוצצה מאיש לאיש והתחננה שיגידו "היכן בעלה", "היכן הרב". כשניסו לנחמה ואמרו לה שהוא נלקח לעבודה ויחזור תוך מספר ימים התייפחה ואמרה: מה יהיה על זה שהוא לא לקח איתו את הטלית התפילין.

ד"ר צינברג פיגר גם הוא אחרי ההולכים כשהוא שותת דם, אך אותו דחפו בקתות רובים והמיתוהו יחד עם כולם בדרך לפוצ'אייב.

שבועיים לפני הקמת הגטו ואני הייתי עדיין בכפרי, הייתי נוסע מדי פעם בפעם העירה להביא דברי אוכל, לאחי ולמשפחת הוריי, ונשאר שם ללון מפחד הליל. באחד הלילות כשלנתי אצלם בעיר, שמענו רעמי דפיקות מוטות בפחי ברזל. הטיפופים היו מרעיש אוזניים. לא ידענו פשר הדבר. ליל חרדות עבר עלינו. לא שכבנו לישון. כל רגע ציפינו לבוא פורענות. כשקמנו בבוקר

מתנומות חטופות תוך כדי עמידה או ישיבה ויצאנו לרחוב הוברר לנו, כי **בלילה זה הוצאו כל יהודי העיר הישנה אל מחוץ לעירם והרגום**. כדי שלא ישמעו צריחות הקורבנות וזעקות התחנונים הושיבו מספר רב של שקצים על גגות הפח של בתים מסוימים והקימו רעש, שעמד לעמם את רעש ההתייפחויות ולגבור עליו.

בלילה זה, הושמדה עיר ישנה וישניביץ כליל. את התאריך המדויק לא אזכורה, אך המאורע חרות עמוק בליבי ודמי מלאים מזוועותיו.

כל יום הוציאו אותנו לעבודה. הוליכו אותנו צמודים-צמודים אחד אל השני, כשאנו דוחקים ומתחככים איש אל רעהו וכל זה בכביש, על המדרכות אסור היה לנו לעלות וכשנקלעה לקראתנו עגלת סוסים היינו צריכים להצטדד וללכת. את סימני ההליכה ביצעו כבצע רועה סימני זירוז על עדר בבקרו.

כשנזדמן לקראתנו שוטר אוקראיני. היה עלינו לברוך במרחק 6 מטרים לפני הגיעו אלינו במנוד ראש והסרת כובע. כולנו כאחד לפי פקודה.

פעם בלכתנו לעבודה, רץ לקראתנו שוטר אוקראיני. ניגש בזעם אל אחד המלווים גם הוא שוטר והחל צועק אליו: "מדוע הכית את היהודי שלי אתמול?" כשזה לא הבין והתנצל, תפש הזועם יהודי מן השורה. אחד שכל וישניביץ הכירה אותו בשם כינוי "קובילה", הוא היה סוחר עופות קטן. השוטר החל להכות בו באלת הגומי שבידו, עד שזה התנפח כולו והכחיל. פניו היו כאומצה כתותה. את עיניו לא ראו יותר ובמקומן נראו שני חריצים אטומים בקלקי דם קרוש.

פעם כשחזר מאיר דרברימדיקר מהעבודה ועבר, כפי המצווה ליד שמירת השוטרים שליד השער, ניגש אליו אחד השוטרים האוקראינים יקוב אוסטרובסקי, ואמר לו: - הגד לי ידידי מה עשית במשטר הסובייטי? הוא ענה לו היכן עבד, לא היה לו מה להסתיר. באותו רגע עמדו שני השוטרים, המטירו עליו חבטות של אלות גומי, הם רטשוהו וביתרו בשרו, הדם הותז מסביב, מרוב חבטות נפרמו בגדיו. הם קרעו את חולצתו וגופייתו, עד שנדבקו לרטישות עורו ובשרו, וכל כולו הפך דייסת בשר ודם ומטליות מעורבות של עור אדם ובד אריגים.

משנפתח הגטו, הובאו אליו יהודים בלתי מוכרים לנו. התברר, כי בגטו רוכזו גם יהודי ויזשניץ נוסף על יהודי וישניביץ והכפרים שבסביבתה. כך נתרכזו בגטו צר זה למעלה מארבעת אלפים איש. נדחסו לתוך חדרים, עשרות, עשרות נפשות בחדר אחד.

הלכלוך נתרבה ורבתה הפינה, הרעב גדל, לא היה כל סיכוי לקבל מזון ממקום אחר. מחוסר אוכל התנפחו הילדים והנשים במיוחד, וקיבלו פצעים ומורסות זבי דם במלוא גופיהם. התמותה רבתה מיום ליום.

מתי הרעב היו רבים. עד שכל יום היו 4-5 לוויות. כמעט שנעשינו אדישים לתופעה זו והדאגה היחידה הייתה שייתנו לנו לקבור את מתינו.

היינו נושאים את מתינו לבית הקברות, כשאנשים ספורים מלווים את נושאי ה"מיטה" ומשמר שוטרים מתאנים ונוגשים מאיצים בעקבותינו ומפקחים על הצרמוניה האומללה הזאת בשבע עיניים, שמא נברח.

הלווית המתים הייתה כרוכה בסכנת נפשות. כולם ידעו זאת. היא גם הייתה קשה, כי לא לפי כוחותינו היה לסחוב את המת הנפוח. בכל זאת קיימנו מצווה זו במלוא המסירות.

פחד ההישארות עם המת ופחד המגפה והחשש לחיים העלובים דחפוני להרחיק את הבר-מין ככל האפשר אל מחוץ לחיים.

חיסול הגטו

בראש חודש אלול 1943, באו העירה כעשרה אנשי ס.ס. מקרמניץ, אספו עשרות שוטרים אוקראיניים מזוינים מכל הסביבה, העמידו את השוטרים בסך ואחד ה-ס.ס. שעמד ליד האדון הגדול, **הער שטייגר מחסל יהדות וישניביץ** נעמד ונשא נאום קצר, אשר קלטתיו במלואו, ואיני יכול לשכוח אותו גם עתה.

הוא אמר:

- היום אנו נחסל את כל יהודי הגטו. לכו דפקו בכל חלון ופתח ואמרו ליהודים "צאו יהודים קומוניסטים בוגדים מבתיכם". יהודים שלא ירצו לצאת הרביצו בהם בקתות של מקלעים. שימו לב, להרביץ תוכלו מכות רצח, אך הישמרו לכם לבל תהרגו אותם בתוך הגטו. הוציאו אל מחוץ לעיר, למקום שהועד לכך ושם תחסלו. מדוע לא רצה להשמידנו בתוך הגטו לא אבין עד היום.

תוך כדי הליכה מהגטו הומטרו מכות על ההולכים עד טירוף הדעת. קרו מקרים שאנשים הותקפו היסטריה בתוך השורות. תוך כדי הליכה עם כולם יחד, הללו מורטים שערות ראשם ומתגודדים בבשרם. היו שקרעו בגדיהם תוך זעקות קורעות לב. **יינטה קליין פרמה בגדיה וכשהגיעה לבור הייתה ערומה לגמרי.**

בנות צעירות זעקו והתייפחו ואחת קמה **ופנתה לבנות במין נאום זועה שכולו טירוף**. האם אין אנו יכולות להתחתן? האם לא נוכל לספק רצון גברים? מדוע לא נותנים לנו להוכיח זאת? מהו המוות שבררו לנו, לפני שידענו בעל?

סביב ההולכים שוטטה משאית גדולה ואוקראינים העמיסו עליה זקנים, סומים תשושים ופעוטות. כל מי שפיגר אחרי התהלכה נזרק למשאיות אנשים פצועים, חולים ואלה שרגליהם צבו מרעב.

ערמות-ערמות נזרקו על האוטו והיושבים למעלה. האוקראינים הסבלים התיישבו על גבי הגופים הנערמים כיושבים על חבילות קש או עצים.

נורא לזכור את החשיבות שנהגו הרוצחים על גבי המשאיות כשהם ישובים על גבי אנשים חסר אונים, שאינם מתנגדים להם העליונים.

אני שהלכתי ליד אשתי, החזקתי את רבקה'לה שלי בת ה-21 חודש על זרועותי, אשתי החזיקה את הענינעלי בת הארבע וחצי. **פתאום ניגשו מספר שוטרים עקרו את ילדינו מתוך ידינו וזרקום על המשאית כצורות של סחבות.** כשהפרידו בינינו רציתי ללוות אותם במבט אחרון, לרמז להם, כי אני אוהבם לנצח. הם חשו בדבר וקיבלתי חבטת קת, נדחפתי ממקום עמדי ונאלצתי להמשיך בדרך כל ההולכים.

בראשית הדרך, יצא יודקה שאג עם ילדו בן הארבע, הילד נדחק לבין ברכיו וזעק זעקת טרוף ותחנון: "אבא, אל תלך, לאן אנו הולכים, בוא נחזור". יודקה תפשו בין זרועותיו והלך. באותו רגע ניגש אוקראיני תלש אותו מידי, זרק אותו על גבי המשאית והפריד ביניהם.

בתחילה הובלנו בקבוצות (גדודים) של מאתיים שלוש מאות איש, כשנדחפתי לאחר שהתעכבתי להציץ הצצה אחרונה בילדי, נפלתי לתוך קבוצה לא שלי ונעתקתי מאשתי, יותר לא ראיתי. במקרה היה בקבוצה זו גם אחי, והמשכתי איתו.

בלכתנו על הגשר שבין העיר החדשה והישנה, באו לקראתנו משאיות גרמניות צבאיות ונאלצנו לפנות להם דרך. נדחקתי לצד, ראשי הסתחרר, מעדתי ונפלתי לתוך הנהר. בו ברגע התאוששתי, רעננות אחזה בי, זחלתי לתוך הכאף והסתתרתי. משלא שמעתי יריות וראיתי, כי לא הרגישו בהעדרי, ברכתי על המקרה ונשארתי מוסתר.

יחד איתי הסתתר גם רופא יהודי מוורשה, מפליטי הנאצים, שברח לוישניביץ מייד עם כיבוש ורשה על ידי הנאצים. אחי גם הוא קפץ אחריי. התרחקנו אחד מהשני, שמא יחפשו אחרינו, שלא ימצאונו יחד. שכבתי עד הערב. מילה לא הוצאתי מפי. לא דיברתי עם אחי, מפעם לפעם רק קיימתי סימני קשר עם אחי.

בשעות החשיכה קמתי. איתי קם גם אחי ויחד עם הרופא הוורשאי יצאנו ובזהירות רבה קרבנו עד ביתו של דמיטרו, מכר שלי משנים, שגר במלינוביץ וביתו ליד החורשה, לגוי הזה נתתי את הפרה שלי לפני צאתי לוישניביץ והוא הבטיח לי כמוסכם להביא לי פרודוקטים לגטו. בגטו לא ראיתי אף פעם. בכל זאת ניסיתי להאמין בידדותינו. דפקתי בחלוננו. הוא היה עם אשתו. קיבל אותנו למתבנו והביע צער הרב. מצבנו נגע עד נפשו, אולם מה יעשה ואין בידו לעשות דבר. הם האכילונו והשקונו, ביד נדיבה, סוף-סוף לא הכזיבה הידידות.

הם אמרו לנו לשכב לישון ולנוח, הם מבינים, כי ודאי עייפים אנו ורצוצים. שקענו בשינה עמוקה. לפנות בוקר הלך אותו גוי והודיע, כי נמצאים אצלו יהודים. לא הספקנו להקיץ משנתנו הכבדה, באו שני אוקראינים מזוינים במקלעים, בעטו בנו בעודנו שכובים, המטירו צעקות מזוועות ועוררונו ל הזדרז לקום. הם הובילו אותנו לבית הכנסת הגדול שבעיר. **חזרנו שוב אל וישניביץ.** העיר הייתה ריקה ללא כל סימן חיים. באוזני עלה בכל זאת מין רעש משונה, כאילו זעקות, גניחות ונאקות שנבלעו בתוך הדממה האיומה.

בבית הכנסת, הועמדנו ליד שני בחורים בלתי מוכרים לנו. תוך שיחה התברר, כי הם מויזשרודק, היו עם כולם בגטו שלנו. **הם ראו את כל הזוועה, איך חילקו את האנשים לקבוצות ורצחום בסיטונות. הם היו בקבוצה האחרונה, משהגיע תורה של קבוצתם ניגש שטייגר ושאל אם יש בהם אומנים, שוסטר מייסטר או שניידר מייסטר, שירימו ידיים. הם הרימו ידיהם וניצלו לעוד מספר ימים. כך נודע לנו גורל שרידי וישניביץ האחרונים.**

בבית הכנסת, בקצה השני היו עוד אנשים, כשבעים איש במספר. היו אלה יהודים שהוצאו מבונקרים, כשנתרוקן הגטו הלכו לחפש מחבואי-יהודים. הוציאו אותם בכל מיני פיתיונות ואיומים מהבונקרים ועתה הם עומדים לגורלם.

יום תמים נשארנו יחד בבית הכנסת. הם נעלו עלינו את הדלתות והחלונות, בפנים השתרר מחנק ללא נשוא ולנגד עינינו החלו אנשי הבונקרים, מורעבי הלחם והאוויר למות. ביניהם היה גם הרופא שלנו הזקן.

בלילה ניתן לנו לדבר ושאלנו איך היה המעשה, ושני הבחורים מויזשורדק סיפרו לי את כל מה שראו עיניהם, **איך חוסלה יהדות ויזשניץ וזה סיפורם:**
האנשים רוכזו בגיא שלאחר העיר הישנה בדרך המובילה לזבראז'. **גיא זה שימש לנו קבר מוכן.** בעל קבול בממדים הרצויים לנאצים. את הגיא מילאו איכרים אוקראינים. הם עמדו עם כלי עבודה ופינו את משטחה גיא. הם יישרוהו הורידו גבשושיות, שבו גירדו אבני גרר מקירות הגיא והפרו את הכתלים, באבנים אלה ובאדמה שגירדו מהכתלים, ריפדו את הקרקע, כי ליצור מעין מצע עפר תחוח לנרצחים.

משהוכן המצע, הוגשה קבוצה ראשונה של יהודים למקום הקבורה. **שני שוטרים ציוו עליהם קודם להתפשט עד התחתונים. הם התפשטו, את בגדיהם ערכו בערמה בצד. משנשארו בגופייה ותחתונים, הושכבו בטור אחד בגיא, כשגבם כלפי מעלה. כשהיו כבר כולם שכובים ופניהם למטה, עברו עליהם השוטרים במקלעים, שבידיהם כשהכל מופעל כל הזמן ופולט כדורים לתוך ראשי השכובים.**

אחרי פעולתם זו, ערכו בקרה. הם עברו מאיש לאיש ומי שלא גווע מייד ניגשו אליו ומותתוהו באקדחים, בקתות או בכדורים שקלעו בשקט לתוך מרכז הגולגולת. משגמרו עם קבוצה אחת, הביאו את השנייה, וכך הלאה.

האוקראינים הולכו בתוך הגיא מעל הגופות וגילו חריצות איומה. הם הרימו גופות שבלטו והשכיבום ישר. על קירות הגיא ישבו הגרמנים ופיקחו על המלאכה. הם נתנו את ההוראות והאוקראינים ביצעו אותן.

כשסיימו השוטרים האוקראינים את הבדיקות ואת יישור הרבדים אחרי היריות האחרונות, עברו איכרים וכיסו את שכבת הנרצחים באדמה, כדי להשכיב עלי השכבה נוספת, במעדרים עשו זאת, בשכבה דקה של עפר כיסו וכבר מוכן השטח לרובד נוסף של גופות. הבגדים שנערמו בצד ניתנו במתנה לאיכרים תמורת עבודתם. אלה אספו את בגדי הנרצחים מייד, העמיסום על העגלות ובעוד אלה עוסקים במלאכת הרצח והטיפול בנרצחים, יוצאים אלה בעגלות למכור המלקוח.

בלילה שכחו אותנו ולא פקדנו איש. עיפים מרצח ומחוויות כנראה רצו גם הם לנוח. המשמר המזוין עמד גם הוא מסביב לבית הכנסת, ולא היה כל חשש שנברח.

אני לא נרגעתי. סיפור האחים דיכא אותי ומילא אותי מרץ כאחד. החלטתי לברוח ויהיה מה, ומכאן.

הרגשנו כבמלכודת, בכל זאת האמנו כי גם במלכודת יש פרצים ואם אינם, אפשר ליצור אותם. חיפשנו דרכים לברוח. טיפסנו אחד על גבי השני לראות אולי מעל לראשינו בחלונות יש פרץ גואל.

בינתיים מצא אחד מאיתנו מסמר, ניגש אל סורגי הברזל התקועים במסגרות העץ הישנים של הבית, הוא החל לקרקע את העץ הרקוב לאט-לאט. העץ היה רך, נוצרו חריצים סביב תושבות הסורג עד שנפתח סורג כולו והשתחרר מעם המשקוף, אז כופפנוהו כלפי מעלה, קשרנוהו בחגורת מכנסיים וירדנו.

אני ירדתי הראשון. מצאתי את השומר האוקראיני שעון על רובהו, מכורבל במעילו הגדול כשהוא נוחר ושקוע בשינה עמוקה. תלשתי שרוול מחולצתי ויחד עם אחיו של הרשל דוד פלדמן תקענו לו את הסמרטוט לתוך גרונו, הוצאנו רובהו והרגנוהו בקת הרובה. הוא נפל ומוחו נשפך החוצה, אז ידענו, כי נפתחה הדרך לבריחה. הוצאנו את כולם אט-אט ואמרנו להם לברוח. ברחנו בנפרד. כל אחד בדרכו הוא.

אני ברחתי לכפרי לסביניוזה. שכחתי לאנשי הכפר את מה שעוללו לי ולכל יהודי כפרם. השתעשעתי בתקווה, כי עתה בכל זאת ירחמו עלי לאחר החיסול הכללי.

הגעתי אל יבדוקים שוודקי, מכירי וידידי משנים. לא נכנסתי לביתו. לא הערתיו. עליתי על עליית הגג המלא קש שהוכן לחורף, וכאן קבעתי לי מחסה ללילה זה. אחי כנראה נגרר אחריי. גם הוא הגיע אל יבדוקים ויחד איתי עלה על עליית הגג.

שבועיים נשארנו שם מבלי שהרגישו בנו. ביום היה יורד אחד מאיתנו, חולב את הפרה. חיינו, שבענו. חם היה לנו יחד בקש הגדוש. לפתע כשירדתי מהגג לחלוב את הפרה, עמד יבדוקים כאורב לי, הרגיש כנראה האיש שמישהו חולב פרתו. הוא הביע את צערו, נתן לי לאכול, אך התחנן שאלך לי. הדבר מסוכן, זה פשע ממש להסתיר יהודי, אנשים ירגישו, ישנאו אותי, ילשינו עלי, כך המטיר עלי תחנונים והסברים. שעה ארוכה ודחק עלי ללכת.

הלכתי עם חשכה. תפשונו עליית גג אחרת. הסתתרנו. ושוב אותה הטכניקה. חלב פרות ומאכל חזירים, ואיש לא הרגיש בנו. תקופה ממושכת למדי. **אולם כאן קפצה עלינו כינמת קשה.** כינים מפוטמות ואכזריות השתקעו עמוק בגופנו ומצצו את לשד עצמותינו. מוזר ביותר, מכה זו קשתה עלינו מכל המכות. היינו יורדים ממשכבנו תופשים אבן ומגרדים בה את גופנו. חביבים היו עלינו כאבי פצעים יותר מדגדוג הכינים הטורד. התגרדנו עד זוב דם. הבגדים דבקו לגופנו בדם הקרוש, התקשה כאברזין וגרם כאבים נוספים, וטוב היה מכאב זה ממכאוב הגרידה.

כך ישבנו בהסתר עד בוא הקיץ. בקיץ הסתתרנו בקמה ובעשב. בלילות מצינו את סל העלים עם העלים ורווינו צימאוננו ובגרעיני השבלים שמוללנו השבענו רעבוננו.

כך באה עלינו שנת 1944.

באחד הלילות הגעתנו שמועה, כי בסביבה משוטטים פרטיזנים רוסיים וכי הגרמנים נבוכים ומתוכננים למנוסה.

אחי לא יכול יותר לסבול את מצב חיינו. הכינים דיכאו אותו. הוא התגעגע למקלחת, להחלפת הבגדים שהסריחו עלינו והפיצו צחנת מוות סביב גופנו. הוא לא רצה יותר לסבול והודיע לי, כי הוא הולך להצטרף לפרטיזנים. רציתי להניאו מזה, דיברתי על ליבו, כי ידחה עוד זמן מה. זהו עניין של ימים. יתאזר בסבלנות. סוף-סוף הולך לנו – הסברתי לו ואנו על סף ההצלחה.

הוא לא מסוגל היה לשמוע לעצותי אף אילו רצה. **מכת הכינים טרפה תבונתו.** בלילה יצא. למזלו האיום, תפש אותו כלב משמר גרמני מאולף שהרגיש בו והחזיקו עד אור הבוקר, מבלי לתת לו לזוז, בבוקר באו הגרמנים והרגוהו.

היה זה במבואות וישיביץ על הבולוניה. גויים סיפרו לי זאת.

כשנכנסו הרוסים לסביבות הכפר יצאתי אליהם, הסגרתי עצמי.

חודש הייתי עם הפרטיזנים. הם לא העזו להיכנס. להראות בימים. היה זה חודש בו רחצתי גופי הפצוע. הגלדתי פצעי ואכלתי לשובע.

ברכתי ימים, אף על פי שהיינו נתונים עדיין בסכנה, אם כי חיי הפחד לא נגרעה מהם החרדה המתמדת, הייתה לי הרגשה שאני בדרך אל הפדות, שהפעם אשאר לחיות.

בשנת 1945 נכנסתי עם הרוסים לוישניביץ הייתי שם עד 1959.

היו איתי יחד גם משה גולדשוב וצבי יוגר. **שמנו לנו למטרה קדושה לחסל את רוצחי קרובינו**, שארינו ואנשי וישניביץ כולם. תפשנו את שני הרוצחים בני אוסטרובסקי ואת בני פוסלבסקי הרבצנו להם מכות רצח, התעללנו בהם עד שחיהם נמאסו עליהם, אז מסרנו אותם לשלטונות.

משפטם התקיים יחד עם 15 רוצחים שמצאנו, הם נדונו על סמך עדויותינו ל-25 שנות מאסר. אך בעלות כרושצ'וב לשלטון, הם נהנו מהחנינה הכללית. [15]

גיא הריגה – פרילוקי – אוקראינה [21]

ספרי קהילות לפי א"ב:

ספר הזיכרון לקדושי בוליחוב, העורכים: יונה ומה חנינא אשל, הוצאת יוצאי בוליחוב בישראל, תשי"ז-1957.

ספר בוסק/ לזכר קהילה שנחרבה, העורך: שירי אברהם, הוצאת ארגון יוצאי בוסק בישראל, תשכ"ה-1965.

דובנא - ספר זיכרון, העורך: יעקב עדני, תשכ"ו-1966.

עיירתנו ויסוצק, ספר זיכרון, עורך: אריה פיאלקוב, הוצאת ארגון יוצאי ויסוצק בישראל, תשכ"ד-1964, עמ' 100-109.

ספר וישניץ, הוצא ע"י ארגון עולי וישניץ, ללא תאריך הוצאה.

ספר ולאדימרץ, גלעד לזכר עירנו, העורך: אהרונביץ מאיר, הוצא ע"י יוצאי ולאדימרץ בישראל, תשכ"ג - 1963.

ספר יוזעפאץ, ספר זיכרון לקהילת יוזעפאץ ולקדושיה, הוצא לאור ע"י הארגונים של יוצאי יוזעפאץ בישראל ובארה"ב.

סקאלט, ספר זיכרון לקהילה שחרבה בשואה, העורך: ברונשטיין חיים, הוצאת ארגון יוצאי סקאלט בישראל, תשל"א-1971.

קהילת סביסלוץ, פלך גרודנא, העורך: ח.רובין, הוצאת עולי סביסלוץ בישראל, תשכ"א-1961.

קהילת סארני, עורך: קריב יוסף, הוצאת יוצאי סארני והסביבה בישראל, תשכ"א-1961.

ראדזיווילוב – ספר זיכרון, הוצאת ארגון יוצאי ראדזיווילוב בישראל, תשכ"ז-1966.

שומסק, ספר זיכרון לקדושי שומסק שנספו בשואה הנאצית בשנת 1942, העורך: חיים רבין.

ספרים נוספים:

ארד יצחק: **תולדות השואה**, יד ושם, תשס"ד-2004.

ארד יצחק ויחיעם וייץ: **הפתרון הסופי**, מרכז ההסברה, תשנ"ב-1992.

ארד יצחק: **השמדת יהודי ברית המועצות בתקופת השואה בשטחים שנכבשו ע"י הנאצים**, מרכז ההסברה, תשנ"א-1991.

אביאל אברהם: **כפר ושמו דוגאלישוק**, משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תשנ"ה-1995.

שירר ויליאם: **עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי**, שוקן, תשכ"ב-1962.

1. **קהילת סארני**, עורך: קריב יוסף, הוצאת יוצאי סארני והסביבה בישראל, תשכ"א-1961, עמ' 271-285.
2. **ספר יוזעפאץ**, ספר זיכרון לקהילת יוזעפאץ ולקדושיה, העורך עזריאל אומר-למר, ללא תאריך, הוצא לאור ע"י הארגונים של יוצאי יוזעפאץ בישראל ובארה"ב, עמ' 259.
3. **קהילת סארני**, עורך: קריב יוסף, הוצאת יוצאי סארני והסביבה בישראל, תשכ"א-1961, עמ' 336-364.
4. **ספר ולאדימרץ**, גלעד לזיכרון עירנו, עורך: אהרון מאירוביץ, הוצא ע"י ארגון יוצאי ולאדימרץ, תשכ"ג-1963, עמ' 430-442.
5. **עיירתנו ויסוצק**, ספר זיכרון, עורך: אריה פיאלקוב, הוצאת ארגון יוצאי ויסוצק בישראל, תשכ"ד-1964, עמ' 100-109.
6. **עיירתנו ויסוצק**, ספר זיכרון, עורך: אריה פיאלקוב, הוצאת ארגון יוצאי ויסוצק בישראל, תשכ"ד-1964, עמ' 204-205.
7. **דובנא**, ספר זיכרון, העורך יעקב עדיני, הוצאת ארגון יוצאי דובנא בישראל, תשכ"ו-1966, עמ' 454-458.
8. **דובנא**, ספר זיכרון, העורך יעקב עדיני, הוצאת ארגון יוצאי דובנא בישראל, תשכ"ו-1966, עמ' 460-468.
9. אתר האינטרנט "וויקיפדיה", ערך "**הרמן גרבה**".
10. **סקאלט**, ספר זיכרון לקהילה שחרבה בשואה, העורך: ברונסטיין חיים, הוצאת ארגון יוצאי סקאלט בישראל, תשל"א-1971, עמ' 105-109.
11. **ספר בוסק**, לזכר קהילה שנחרבה, עורך: שיירי אברהם, הוצאת ארגון יוצאי בוסק בישראל, תשכ"ה-1965, עמ' 215-222.
12. **שומסק**, ספר זיכרון לקדושי שומסק שנספו בשואה הנאצית בשנת 1942, העורך: חיים רבין, עמ' 66-79.
13. **ראדזיווילוב** – ספר זיכרון, הוצאת ארגון יוצאי ראדזיווילוב בישראל, תשכ"ז-1966, עמ' 210-228.
14. **קהילת סביסלוצ**, פלך גרודנא, העורך: ח.רובין, הוצאת עולי סביסלוצ בישראל, תשכ"א-1961, עמ' 108-111.
15. **ספר וישניביץ**, ללא תאריך, הוצא ע"י ארגון עולי וישניביץ, עמ' 52-60.
16. **היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות א**, מרכז ההסברה, תשכ"ג-1963, עמ' 416-422.

17. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 3745/140.
18. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 925/2.
19. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 4147/29.
20. מקור התמונה: קֶלֶרש, ספר זיכרון לקהילה, תשכ"ו-1966, הוצאת ארגון יוצאי קלרש, עמ' 392.
21. מקור התמונה: ארכיון "יד ושם". סימול תצלום: 3652/3.

